

КЫРГЫЗ ТИЛИ

8

А. Иманов, А. Кайбылдаев
А. Сапарбаев, Б. Усубалиев

КЫРГЫЗ
ТИЛИ

8

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ТУУСУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

*Сөзү: Ж.Садыковдуку жана Ш.Кулуевдики
Музыкасы: Н.Давлесовдуку жана К.Молдобасановдуку*

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин бөрүүгө,
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт, тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма:

PDF Compressor Free Version

А. Иманов, А. Кайбылдаев,
А. Сапарбаев, Б. Усубалиев

КЫРГЫЗ ТИЛИ

8 - к л а с с

СИНТАКСИС

II бөлүк

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрлиги бекиткен*

Оңдолуп, толукталып үчүнчү басылышы

Экинчи басылышы 2002-жылы чыгарылган.

К 97 Кыргыз тили: Синтаксис, II бөлүк. Орто мектеп. 8-классы үчүн окуу китеби /А. Иманов, А. Кайбылдаев, А. Сапарбаев, Б. Усубалиев. 3-бас. – Б.: Билим-компьютер, 2016. – 272, илл.
ISBN 978-9967-31-527-3

Окуу китебиндеги «Байланыштуу кеп» бөлүмү А. Кайбылдаев; «V–VII класстарда өтүлгөн материалдарды системалаштыруу жана жалпылоо», «Сөз айкашынын жана сүйлөмдүн синтаксиси», «Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси, эки тутумдуу сүйлөм», «Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү» филология илимдеринин доктору, профессор Б. Усубалиев; «Толук жана кемтик сүйлөм», «Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби», «Бир тутумдуу сүйлөмдөр» филология илимдеринин доктору, профессор А. Иманов; «Кыргыз адабий тили жана анын жергиликтүү диалектилер менен карым-катышы», «Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү» жана «Жыл боюнча өтүлгөн материалдарды кайталоо» бөлүмдөрү доцент А. Сапарбаев тарабынан жазылды.

К 4306020200–16

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Ки Я721

ISBN 978-9967-31-527-3

© Иманов А., Кайбылдаев А.,
Сапарбаев А., Усубалиев Б., 2016.
© «Билим-компьютер», 2016.
© КР Билим берүү жана
илим министрлиги, 2016.

КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ ЖАНА АНЫН ЖЕРГИЛИКТҮҮ ДИАЛЕКТИЛЕР МЕНЕН КАРЫМ-КАТЫШЫ

Бүгүнкү күндөгү кыргыздын жалпы элдик тили эки формада – жазуу жана оозеки формада – катар жашап келүүдө. Анын жазуу формасы өзүнүн тыбыштык системасы, грамматикалык түзүлүшү жана сөздүк фондусу боюнча кайрадан иштелип чыккан, калыпка түшүрүлгөн, бирдиктүү бир нормага салынган. Жалпы элдик тилдин бул формасы «адабий тил» деген түшүнүктүн бардык ченемталаптарына жооп берген, кыргыз улутунун бардык өкүлдөрүн бирдей даражада тейлей турган бирдиктүү жана жалпы элдик тилдин эң жогорку да, түпкүлүктүү да формасы болуп эсептелет.

Ал эми жалпы элдик тилдин оозеки формасына адабий тил менен катар белгилүү бир аймакта гана жашаган өкүлдөрүн тейлөөчү жалпы элдик тилдин төмөнкү, же келечекте жоюлууга тийиш болгон формасы – жергиликтүү диалектилер да кирет. Демек, адабий тил дегенибиз – жергиликтүү диалектилердин, жалпы элдик тилдин өнүккөн, тилдин бардык деңгээлдери боюнча нормага салынган эң жогорку формасы.

Адабий тилдин чыгышы, пайда болушу басма адабиятка, басма сөзгө тыгыз байланыштуу. Кыргыз адабий тилинин пайда болушу туурасында көрүнүктүү түрколог, профессор Б. М. Юнусалиев: «1924-жылы чыга баштаган тарыхта кыргыз тилиндеги басма сөздүн туңгучу «Эркин Тоо» (мурунку «Кызыл Кыргызстан» – «Советтик Кыргызстан») газетасы кыргыз басма сөз адабияты учурган уя болуу менен катар, адабий тилдин түзүлүшүнүн да биринчи кирпичтерин койду. Кыргыз элинин узак тарыхында биринчи

жолу 1924-жылы июль айында Москвадан кыргызча «Алиппе», «В. И. Ленин» деген наамда ырчы А. Жутакеевдин поэмасы басылган китепче, ошол эле жылы ноябрь айында Ташкентте «Эркин Тоо» газетасынын биринчи туңгуч саны чыкты. Кыргыз элинин жогорку баскычтагы жазма адабий тилинин тарыхынын биринчи алтын барагы ушул саамалыктар менен ачылды», – деп эскерет.

Кыргыз адабий тилинин пайда болушунун ушул алгачкы этабында араб графикасынын негизинде кыргыз алфавити түзүлдү, аны колдонуунун орфографиялык эрежелери иштелип чыкты. Мына ушундан тартып, коомдун өнүгүшү үчүн ийгиликтүү кызмат кылуу менен катар, кыргыз тили адабий формага ээ болуп, өзү да өнүгүп-өсүп отурду. Ушул кездеги адабий тилибиз бардык диалектилердин жалпы элдик белгилерин бүт бойдон өзүнүн ичине алып, жалпы кыргыздын улуттук тилине айланды. Адабий тилибиздин фонетикалык системасы, грамматикалык түзүлүшү жана негизги активдүү лексикасы бүт элдик мүнөзгө ээ болду. Анын жазуу жана орфографиялык негиздери адабий тилдин мындан ары да токтоосуз өнүгүүсүн камсыз кылууга ылайыкталган.

Кыргыз Республикасы көз карандысыз, толук өз алдынчалыкка ээ, эгемендүү мамлекет болуп кайрадан түзүлдү. Кыргыз адабий тили да кыргыз улутунун мамлекеттик тили катары өзүнүн колдонулуш масштабын кеңейтти. Натыйжада, анын ар тараптан өнүгүшүнө ыңгайлуу шарттар түзүлдү: эне тилде саясий жана илимий жыйналыштар республикалык масштабда жүргүзүлүүдө; көркөм жана саясий массалык адабияттарды, илимий эмгектерди эне тилде жазуу жана басып чыгаруу маселелери да толук түрдө колго алынууда.

Азыркы учурда кыргыз адабий тилинде республиканын Жогорку Кеңешинин сессиялары, конференциялар, кеңешмелер, жыйындар өткөрүлөт. Улуттук Конституция, ар түрдүү указдар, мамлекеттик документтер жарыяланат. Бул тилде республикалык, облустук, райондук көп сандаган газеталар, журналдар чыгарылат, күнү-түнү эфирге, телекөрсөтүүлөргө материалдар берилет. Окуу жайларында лекциялар окулат, театрлар иштейт, кинофильмдер тар-

тылат. Бул тилде окумуштуулардын гениалдуу эмгектери, көркөм адабияттын дүйнөлүк классиктеринин чыгармалары, ар кыл илимий-чарбалык жана башка эмгектер басылууда. Эне тилибизде кыргыз адабият өкүлдөрүнүн оригиналдуу көркөм чыгармалары, окумуштууларыбыздын эмгектери жазылууда. Мына ушулардын баары татаал ойлорду, кылдат пикирлерди, күчтүү сезимдерди толук жана так, даана берүүгө кыргыз адабий тилинин кудуреттүү, ийкемдүү экендигин далилдейт.

Адабий тилибиздин диалектилик базасы бардык жергиликтүү диалектилердин башын кошуп турат. Анткени адабий тилге негиз болгон фонетикалык система, грамматикалык түзүлүш жана негизги сөздүк фонд кыргыз тилинин бардык диалектилеринде бар, баарына орток, жалпы кыргыз тилине мүнөздүү. Ошондуктан адабий тил бардык диалектилердеги сүйлөөчү адамдар үчүн бирдей түшүнүккө ээ болуп турат.

Демек, кыргыз адабий тили жергиликтүү диалектилердин негизинде түзүлүп, өзүнүн пайда болушунун алгачкы мезгилинен тартып эле алардын лексикалык байлыктарын кеңири пайдалануу жана өзүнө сиңирүү менен өнүгө баштады.

Биздин адабий тилибиз – өтө жаш тил. Ошондуктан анын алдында өнүгүүнүн ички жана тышкы булактарын ар тараптан кеңири пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрү турат. Ал эми өнүгүүнүн ички булагынын эң негизги салаасы – жергиликтүү диалектилер. Бул туурасында профессор Б. М. Юнусалиев: «Диалектилик лексика – өсүп келаткан адабий тил үчүн түгөнгүс булактардын бири», – деп эң таамай айткан.

Демек, жергиликтүү диалектилердин негизинде калыптанган, нормага салынган адабий тил, айрыкча анын лексикалык фондусу жергиликтүү диалектилердин эсебинен байыт. Өзгөчө түштүк диалектилериндеги пахтачылык менен багбанчылыкка, бакчачылыкка байланышкан көптөгөн сөздөр, терминдер бүгүнкү күндө адабий тилибиздин нормативдүү сөздүгүнө айланды. Айталы, *гозо, гозопая, чигит, жөөк, шалы, шыйпаң, пилла, шапата, пешкары, пешайбан, разажуп, чарпая, гүлчамбар* ж. б. сыяктуу

жана ушуга окшогон айыл чарбасынын тармактарына тиешелүү көптөгөн сөздөр адабий тилибиздин лексикасынан туруктуу орун алды.

Жергиликтүү диалектилердеги сөздөр мындан ары да жалпы элдик тилдин составдык бир бөлүгү катары адабий тилдин сөздүк фондусун өнүктүрүүнүн бирден-бир негизги базасы болуп кызмат аткармакчы.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Жалпы элдик тил деген эмне жана ал кандай курамдык бөлүктөрдөн турат?
2. «Адабий тил» жана «жергиликтүү диалектилер» деген терминдик атоолорго кандайча түшүнөсүңөр?
3. Адабий тил кандай шарттардын негизинде пайда болот жана кыргыз адабий тили качан пайда болгон?
4. Азыркы кыргыз адабий тилибиздин коомдук, маданий жана саясий кызматтары кайсылар?
5. Эмне үчүн адабий тил бардык диалектилерде сүйлөөчү адамдар үчүн бирдей түшүнүккө ээ?
6. Жергиликтүү диалектилер – кыргыз адабий тилинин сөздүк фондусунун өнүгүшүндөгү негизги булак дегенге кандай түшүнөсүңөр?
7. Жогорку суроолордун ар бирине өзүңөрдүн түшүнүгүңөр боюнча кыскача жооп жазып келгиле.

Текст

§ 1. Тексттеги абзац жана микротеманын колдонулушу (кайталоо)

Жазуудагы сол башындагы кемтик же эки кемтик саптардын аралыгындагы текст абзац деп аталат.

Текстте абзац мурдагы ойдун бүткөндүгүн, жаңы ойдун башталгандыгын билдирет. Абзацтын башталышы менен айтайын деген ой андан ары тереңдейт.

Ал эми **микротема** болсо – тексттин мазмунунун бир бөлүгүн билдирген деталы, курулуш материалы. Өз кезегинде бир абзацта маанилик, грамматикалык жана структуралык жактан байланышкан, жалпы негизги темага жооп берген бир нече микротемалар болушу мүмкүн.

Мисалы: – *Алиги мен көмүр өчүрүп жүргөн токой бар эмеспи, ошол жерде. Биз аны Коргон-Таш деп коёбуз. Адырынын эки жагы тегеренген эле кара таш болот.*

Эртеси Антон лом темирин, балтасын канжыгасына байланып алып, Темирбайдын эшигине жай бастырып келди.

Темирбай жол ката тынбай сүйлөп, «Карай койсом эле таш күйүп атат, сен ишенип кой», – деди Антонду ишендирүүгө аракеттенип, антпесе Антон кайра бастырып кетип, жалганчы болуп каламбы дегенсип эси чыгып, тынымсыз сүйлөп баратты.

Баягы жерге жетишкенде, Антон аттан ыргып түшүп, лом темир менен салаңдап турган күрөң таштарды уруп-уруп көчүрүп жиберди. Нары жагынан капкара болуп жаркыраган таштар чыга келди. (Ш. А.)

Бул текстте төрт абзац бар. Темирбай менен Антондун кара таштарды (таш көмүрдү) табышы деген теманын негизинде маанилик, грамматикалык жана структуралык бир бүтүндүктү түзүп турат. Биринчи абзацта кара таштардын кайда экендиги жөнүндө кабар берилет. Экинчисинде Антондун ошол жакка барыш үчүн Темирбайга келиши, үчүнчү абзацта Темирбайдын Антонду ишендирүүгө болгон аракети көрсөтүлөт. Ал эми акыркы абзацта кара таштардын табылышы берилет.

Демек, бир абзацтан экинчи абзацка өткөн сайын айтайын деген ой улам тереңдейт жана акыры аягына чыгат, жыйынтыкталат.

Бул абзацтардын ар биринде төмөнкүдөй микротемалар бар: а) көмүр өчүргөн жер; б) андагы кара таштар; в) Антондун Темирбайга келиши; г) Темирбайдын Антонду ишендирүүгө жасаган аракети; д) Антондун салаңдап турган таштарды көрө коюшу; е) кара таштардын чыга келиши.

Ошентип, текст бир же бир нече абзацтардан турса, ошол эле учурда абзац да бир нече микротемалардан турат. Мына ушундай байланышты төмөнкүдөй схема аркылуу чагылдырууга болот:

Текст → абзац (же абзацтар) → микротемалар.

Абзац кептин диалогдук, монологдук түрлөрүндө, ошондой эле ыр саптарында, ыр куплеттеринде да колдонулат.

а) Диалогдук кепте абзацтын колдонулушу

Орусбек коркпостон туруп, жайбаракат жооп берди:

– Ошентип эле айткан болчусуз.

– Качаа-н?!

– Мындан беш жыл мурда.

– Эмне дейт, качанкы беш жыл?!

– Урушпаңыз, жолдош Карабашев, – деди Орусбек куудулдана сүйлөп агасына, – мен анда жаңы эле сегиз жашты аттаган кезим болчу. (Т. С.)

б) Абзацтын монологдук кепте колдонулушу

– Жаным, апа! – деди Ажар.

Үн жок... Жымжырт...

– Жаным, апа, тур! Жетим тайлактай боздоп, жетимсиреп артында калган жалгызың келип, жалооруп жаныңда олтурат. Жалгызыңдын сөзүн ук, ая, апа! Жалгызың бүгүндөн баштап ата-бабасы тааныбаган бөтөн журттун бирөөнө башы байланганы, ага сатылганы жатат. Андан кутказ, азапты көрсөтпө, койнуңа ал, ач койнуңду!..

Сенин өлгөнүңө кайгылуу болуп, кан жутуп, сабыркап, санаа тартып жүргөн кезимде, багат-көрөт деген тууганың мени бул күнгө түшүрүп, бир жат кишиге сатып кетип, сай-сөөгүмдү сыздатты, зарлантты, мундантты, мага да өлүм керексинтти. Бирок сага берген ажалды кудай мага ыраа көрбөдү. Жасаган ай, мунуң эмне? Анык бар болсоң мени эмне көрбөдүң? (К. Б.)

в) Абзацтын ыр саптарында колдонулушу

I

Анда менин бала кезим,

Эс-эс билем кичине:

– Нан! Нан! Ата, – дедим,

От жүгүрүп ичиме.

Бекем кысып өөп беттен,

Сүйдү, мени каранып,

Атам алыс жөнөп кеткен:

– Келем сага нан алып. ...

Нандар келди дүкөн толуп,

Тойдум. Тойду эл деги...

Күттүм... Күттүм куса болуп,

Бирок атам келбеди...

Сени сактап келбеди...

Сени сактап, кыйып жанын,

Тыйып жоонун чатагын.

Тамчылаптыр сага наным,
Тери, каны атамн...
Сени наным жеген сайын,
Ала коюп колума, **PDF Compressor Free Version**
Жутар кезде кылт деп дайым,
Атам түшөт оюма...
(Ж. А.)

II

Жүргөнүмдө дан сугарып,
түрүлүп жең, багалек,
чаркыраган үнү ачуу
согуш чыкты кара бет:
кыйрап жатты шаарлар менен
мээм бирге,
акылдардын имараты урандыга айланып,
темир жолдор менен бирге жатты
чорт-чорт үзүлүп
кан тамырым,
тарамышым шайды алып.
(Т. М.)

III

КЫСКА ЖАНА НУСКА СӨЗДӨР

Көктөмдүн көзү көктө,
Көк асмандын көзү чөптө.
Канкордун камчысы башка тиет,
Таш боордун тилеги ташка тиет.
Боорукердин баласы – ыйлаак,
Таарынгандын табагы – кургак.
(И. И.)

1. Текстти абзацка ажыраткыла. Кайсы абзац сүйлөмдүн уланма байланышында, кайсы абзац сүйлөмдөрдүн жарыш байланышында түзүлгөндүгүн айтып бергиле, анын микротема менен байланышын аныктагыла.

Лелянын мына ушул жыргалдуу турмушун каракчы Гитлер бузду. Ал тынч жаткан элибизге капысынан кол

салып, күнөөсүз катын-балдардын, абышка-кемпирлердин канын суудай төктү; өлгөн-тирилгенине, кырылганына карабастан, кутурган итче жулунуп, Ленинградга жакындап, кирип келди. Ленинграддыктар өз шаарын сактоого чоң-кичине, кары-жашы дебей, бардыгы жапырт жоого каршы турушту. Осипов да туулуп-өскөн шаарын, турмушун, кубанычтуу күлкүсүн, түн уйкусун сактоо үчүн колуна курал алып, фронтко кетти. Антонина мурунку ооруканада иштеп калды. (К. Б.)

2. Текстти абзацка ажыратып, көчүрүп жазгыла. Сүйлөмдөрдүн аягына тиешелүү тыныш белгилерин койгула. Тексттин атын атагыла.

Менин бетимден аккан жашты көрүп арабакеч бала чочуп кетти Сизге эмне болду эжеке Анчейин тек өзүмчө Сен бул колхоздун элин тааныйсыңбы Таанычу элем. Дүйшөн деген башта мугалим болуп жүрүүчү кишини билесиңби Дүйшөн Ал киши аскерге кетти жакында. Аял балдары барбы Ооба бар Үйү тиги суунун маңдайында (Ч. А.)

Кымбаттуу балдар мен бүгүн силер менен бир зарыл жана чоң маселе тууралуу сүйлөшкүм келет мага тааныш бир баланын үйүндө Лениндин портрети илинип турат ал аны бир китептен айрып алган экен мен ал балага «Бу эмне кылганың сен бир китепти бүлдүргөн турбайсыңбы?» – дедим ал: «Бул сүрөттү мен өзүмдүн китебимден айрып алган жокмун», – дейт көрсө ал китеп китепкананыкы экен карагылачы бул эмне деген жорук бул бала Ленин жөнүндө көп уккан жана өзүн ленинчимин деп эсептеп, анын портретин стенага илип алган өзүнүн буюмун сактап, көпчүлүк пайдалануучу буюмду бүлдүрүп отурат (Н. К.)

3. Абзацтарга көңүл бургула. Абзац менен микротеманын аралыгы кандай? Абзацтын көлөмүн (сөз, сүйлөм, татаал синтаксистик бирдик) аныктап айтып бергиле. Тыныш белгилери кандай максатта коюлган?

Айылдын үстүндөгү адырда мен бала чактан бери билген эки зор терек болор эле...

Окуудан таркаган жайкы маалда биз бир топ балдар болуп, балапан алабыз деп, ушул жерге келчүбүз. Биздин чуркурашкан үнүбүзгө ыраазы болгондой, дөбөдө кериле чай-

палган зор теректер дайымкысындай жалбырактарын леп-леп желпилдетип, бизди күндөн көлөкөлөп тосуп ала турган. Ошондо биз, чор таман, чор алакан тентектер, теректерге мышыкча чыга баштаганда, чуу көтөргөн таранчылар жаны калбай чырылдашар эле. Анысына болобузбу!

Мына ушул теректер турган жерди айылдагылар эмне үчүндүр «Дүйшөндүн мектеби» деп койчу. (Ч. А.)

§ 2. Тексттеги орундуу жана орунсуз кайталоо (кеңейтип кайталоо)

Орундуу кайталоо

Айтылуучу ойду тактоо, бышыктоо жана сөздөрдүн көркөмдүгүн арттыруу максатында колдонулган кайталоо орундуу кайталоо деп аталат.

Орундуу кайталоонун кепте колдонулушу

а) *Адамдын ички сезимин (корккондукту, сүйүнгөндүктү, капалангандыкты) билдирүүдө колдонулат:*

– Аттигиң баатыр... Жакшыны жакшы өлтүрбөйт. Жакшыны жаман өлтүрөт. Аттигиниң ай-ай...– деп койду Сагаалы да купуя. (Т. С.) Эки өпкөсү куушурулуп, деми кыстыгып кызыл чок, энтигип араң айтты.

– ... Акмак экем... акмак экем, кагылайын Жоке... Кечириңиз иттигимди, кечириңиз!.. (Т. С.)

– Мына сага! Ме! Арам өлгөн айбан! Ушунун баары сенин азабыңан! Сен болбосоң!.. Баарын кылган сен! Мына сага! Ме! Ач көз айбан! Баары сага аз көрүнөт ээ?! Четке чуркайсың, ээ? (Ч. А.) Алдей, алдей ак бөпөм, ак бешикке жат бөпөм.

б) *Кептин экспрессивдүүлүгүн арттыруу үчүн колдонулат:* Бирок эне ошол замат түшүндү. Түшүндү да жер тепкилеп чаңырып ыйлап жиберди. Токтоно албай эриндери дирилдеп, уулунун мүрүнө желөнүп алып, өксөп ыйлады эне, көптөн бери ичте кайнап келаткан бугу жарылып чыккансып, токтоно албай, кайдыгер турган уулунун мүрүн мыкчып алып, боздоп ыйлады эне. (Ч. А.)

в) *Ойду бышыктоо, тактоо, өзгөчө кылып көрсөтүү үчүн колдонулат:*

Эч ким менин сындырбады шагымды,

Эч ким менин сындырбады шагымды.

Эч ким мени уруп-согуп ыйлатып,

Эч ким менин кейитпеди жанымды. (Ж. Т.)

г) *Расмий иш кагаздарында да колдонулат:* 6-февраль күнү мурдагы союздук жана автономиялык республикалардын ички иштер министрлигинин, аймактык, облустук аткаруу комитеттеринин, башкы ички иштер башкармалыгынын, ички иштер башкармалыктарынын начальниктеринин жана ички иштер министрлигинин системасындагы саясий бөлүмдөрдүн начальниктеринин катышуусунда ички иштер министрлигинин коллегиясынын кеңири отурумун болду.

Орунсуз кайталоо

Сүйлөм тизмегиндеги айрым сөздөрдүн, же сөз айкаштарынын стилдик максаттан тышкары ыксыз кайталана бериши орунсуз кайталоо деп аталат. Орунсуз кайталоо көбүнчө сөздөрдүн синонимдерин туура колдоно албагандыктан, тил байлыгынын жардылыгынан келип чыгат.

Мисалы: Окуу жылы аяктады. Окуу жылы аяктаганда биз экскурсияга чыктык. Биз жашаган аймакта жаратылыштын кооздугун тартуулаган жаратылыштын кооз жерлери көп. Биз жаратылышты коргоого астейдил мамиле жасадык. Биз гүлдөрдү үзгөнүбүз жок. Биз канаттууларды атканыбыз жок. Биз жаратылыштын кооздугуна маашырландык. Жаратылыштын кооздугу кандай сонун... (Окуучунун дил баянынан).

Көңүл бургула! Жогорудагы текстте кайсы сөздөр, сөз айкаштары кайталанып колдонулду? Алар текстке кайсы жагынан залал келтирди? Текстти кайталоолордон арылтып, кайра түзгүлө.

4. Окугула. Сүйлөмдөгү жана сүйлөм тизмегиндеги кайталаныштарды белгилеп көрсөткүлө. Кайталоо кандай максатта колдонулгандыгын айтып бергиле.

I PDF Compressor Free Version

Бакай алакан жаңсап токтотту.

– Ай-ай, балам, кеп уккун!
Жоого кыраан Чубагым, намысы
чолок чунагым! Кандуу жол чоң
казатта ногой, нойгут деген жок!
Бул жерде жамы кыргыз намысы!
Ойлoduңбу ошону! Иниси экенсиң,
инилик ишин иштепсиң, аны эмне
колко кыласың! Кытай болсо да
Алмамбет кыргыздын кызматын
аткарып жүрөт! Бөлүнсөң бөрү
жеп кетет! Бөлүндү болду кыргыз
деп, бөлөк элге кеп кетет! Ойло-
дуңбу ошону! Кошуунду бузуп
жөнөшүң эппи? Манаска кызмат
кылган Алмамбетти чаап алам

дешиң, Манасты чапам дегениң! Ойлoduңбу ошону? Манас,
Манас болмогу экөөбүздөн. Экөөбүз эриш-аркак болбосок,
Манас пил да болсо жыгылды, миң да болсо кырылды! Ой-
лодуңбу ошону?!

Бакайдын айткан акылын ичинде туура көрүп турса да,
Чубак күйгөн ичин муздата албай:

– Ай, абам-ай! Ай, абам-ай! – дей берди. («АТ»)

II

Тоо түгөнүп, уч болуп,
Жол түгөнүп, түз болуп,
Суу түгөнүп, чөл болуп,
Коо түгөнүп, бел болуп,
Бенденин башы дел болуп,
Томуктай болгон тоо көрбөй,
Тоо көрсө да соо көрбөй,
Кашыктай болгон кар көрбөй,
Чөлдө жүргөн, барсыңбы?

(«Манас»)

5. Ырларды окугула. Кайталанган сөздөрдүн, сөз айкаштарынын астын сызып, сүйлөмдө аткарган милдетин аныктагыла. Автор кайталоону кандай максатта колдонгондугун айтып бергиле.

1

Туйгундун көркү түлөктө,
Баатырдын көркү жүрөктө.
Балбандын көркү билекте,
Өрдөктүн көркү чүрөктө.

2

Келериңде дүнүйө,
Жыйырма беш жаштайсың.
Кетериңде дүнүйө,
Жыдыган кара чачтайсың.

3

Теңтуштарым өлгөндө,
Көргөнүм жок, Эшманбет.
Терең көрүн кең казып,
Көмгөнүм жок, Эшманбет. (Т.)

6. Ырларды кара сөзгө айландырып жазгыла. Кайталанган сөзгө синтаксистик талдоо жүргүзүлө. Тексттин түзүлүшүнө карай кайталоонун максатын аныктагыла.

1

Бирөө да жок
Өзүң билген чагымдын.
Баягы мен
Бүгүн бөлөк жаңырдым...
Берчи, энеке!
Мурункудай эмейин.
Берчи, энеке!
Эмчегинди сагындым.

(Ж. Т.)

Кордойдун нары жагында,
 Айдың талаа Анархай. PDF Compressor Free Version
 Адамдын буту баспаган,
 Кеңирсиген кенен жай.
 Кең Анархай өлкөсү
 Гүл жайнаган жер болор.
 Эмгекке шай, ырга бай
 Ырыска шерик эл конор!.. (Ч. А.)

Ойлой-ойлой отурсаң,
 Сыр куралат эмеспи.
 Айта-айта отурсаң,
 Ыр куралат эмеспи.

Бириң – баар, бириң – жай,
 Бириң – Чолпон, бириң – Ай.
 Бириң – комуз, бириң – үн,
 Бириң – аалам, бириң – Күн.

Айылга келсең, кетпейсиң, досум,
 Аксаткын кызды эстейсиң, досум.
 Айласын таап, жетпейсиң, досум,
 Короого келсең кетпейсиң, досум,
 Көрүнөө мени эстейсиң, досум,
 Көңүлүң тартат кетпейсиң, досум. (Б. А.)

7. Текстти орунсуз кайталоолордон арылтып жазгыла. Тексттин атын атагыла.

Мектептерде жолдо жүрүүнүн эрежелери боюнча атайын сабактар өткөрүлөт. Балдар жолдо жүрүүнүн белгилерин окуп үйрөнүшүүдө. Жолдо жүрүүнүн эрежелерин үйрөнүү анча деле татаал эмес. Бирок ал эрежелерди туура жана так аткарганда гана биз бардыгыбыз жол коопсуздугун

болтурбай коюуга салым кошкон болобуз. Жолдо жүрүүнүн эрежелерин бузгандарга аёосуз күрөш ачуу, кымбаттуу окуучу, сенин жана бардыгыбыздын милдетибиз.

8. Сүрөттү карагыла. Сүрөтчү айтайын деген оюн «Өч алуу» аттуу темада чечкен. Ушул эле темада сатира же юмор түрүндө кыскача аңгеме жазгыла. Орундуу кайталоого көңүл бургула.

9. Текстке ат койгула. Тема менен негизги ойдун сүйлөмдөгү орун тартибин (түз, өзгөргөн, терс) аныктап, далилдер менен айтып бергиле.

I PDF Compressor Free Version

Жериңе чактап менчик кампа сал.

Жериңе чактап мал күт.

Жериңе экологиялык зыян келтирбеген ишкана ач.

Жериңден алган түшүм кеминде 100 үй-бүлөнү баккыдай иште.

Жериң сени көтөрөт, сен Кыргызстаныңдын экономикасын көтөрөсүң.

Азыр сенин жериндеги байлык чийки зат катары текейден арзан сатылып жатат. Эми сен аны бышырып, оболу өзүң тоюн, ашканын сат. Россиянын экономикалык капканынан өз элиңди чыгаруучу негизги күч – сенсиң.

II

Жаштарыбыз жол тартышып алыска,

Эми чындап түштү белем жарышка.

Жатышпай тек,

Билим издеп,

Алып учуп,

Жүрөк дегдеп,

Бали, жаштар, шыбагаңдан калышпа!

(М. Э.)

§ 3. Сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору

Көңүл бургула! Татаал синтаксистик бирдик деп эмнени айтчу элек, анын татаал сүйлөмдөн кандай айырмасы бар эле?

Татаал синтаксистик бирдиктеги сүйлөмдөр өз ара эки түрдүү байланышат:

1. Уланма байланыш. Мында сүйлөмдөр лексикалык кайталоолор, синоним, антоним сөздөрдүн жардамы аркасында жана ат атоочтор аркылуу тизмекте-

шип, мурунку сүйлөмдө айтылган ой кийинки сүйлөмдөрдө толукталып, өркүндөп отурат.

Байланышуунун бул түрүнүн схемасы:

1 → 2 → 3 → 4 ж. б.

Өз кыялында Абалбек атасы менен өрт жалынды аралап, салгылашууда жүргөнсүп жатты. Немецтин танкалары кара түтүнгө чулганып, каз тамандары быркырап, эки көзү оюлган дөөдөй албууттанып ордунан жылбай калганда, энесинин алдында олтурган бала кубанганынан тыбырчылап туйлап жатты. Ал эми биздин замбирекчилер жарылган снаряддардын сыныгы тийип жыгылганда, бала боюн жыйып, томсоруп калып отурду. (Ч. А.)

Мында 3 сүйлөм бар. Биринчи сүйлөм экинчи сүйлөм менен энчилүү зат атооч (*Абалбек*) жана жалпы зат атооч (*бала*) ээлик милдетин аткарып турган кырдаалда синонимдик катышта (*Абалбек, бала*) байланышты. Ал эми үчүнчү сүйлөмдүн ээси (*бала*) болсо өзүнөн мурунку сүйлөмдүн ээси менен лексикалык кайталоо (*бала-бала*) ыкмасында биринчи сүйлөмдүн ээси менен обочо байланышты түздү.

Схемасы: Абалбек → бала ↔ бала
1 → 2 ↔ 3

2. Удаалаш байланыш. Сүйлөмдөр өз алдынча мааниге ээ болуу менен баяндоочтордун жак, сан, чак боюнча катыштык мамилелери аркылуу байланышат.

Байланышуунун бул түрүнүн схемасы:

→ 1

→ 2

→ 3

→ 4 ж. б.

Арабакеч текирең таскакка салды, чыгыш жакты улам карай берди. Аттар талыкшыбай жакшы баратты. Ошол арада шамал улам катуулай баштады. Булут ак туманга айланып, улам калыңдап көбөйүп, асманды бүт чулгады. Кар а дегенде шыбыргактап, аңгыча болбой, бурганактап жаады. Шамал ызылдап, бороонго өттү. Карарган асман учу-кыйыры жок кар менен көз ачып-жумгуча аралаша түштү. (А. П.)

Мында 6 сүйлөм бар. Окуя бороондун башталышынан кабар берет. Сүйлөмдөрдө этиштик баяндоочтор өткөн чакта туруп, III жак, жекелик санда жалгануу аркылуу табият кубулушун ырааттуу баяндайт. Баяндоочтордун мындай бирдей даражада колдонулушу сүйлөмдөрдү жарыша байланыштыруунун каражаты болуп эсептелет.

10. Тексттерди окугула. Андагы сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдорун аныктагыла. Уланма, жарыша байланыштарды схема боюнча көрсөткүлө.

I

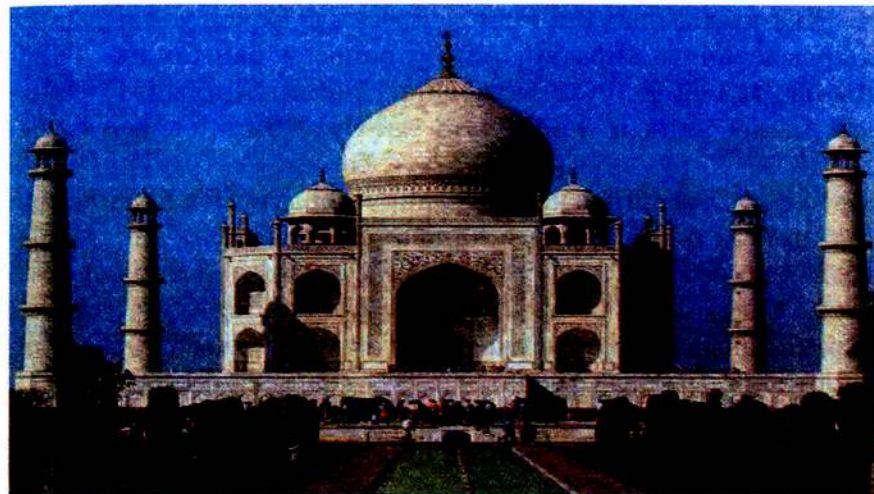
Жерге шырдактар, гүлдүү килемдер салынып, алардын үстүнө кара көрпөдөн жасалган көлдөлөндөр төшөлгөн. Үйдөн бир аз обочороок жерде ураандар илинип, бийик кооз трибунанын бет маңдай жагында жүздөгөн малчылар отурушат. Чогулгандарга райкомдун катчысы доклад жасады. (М. Д.)

II

Сириялык музыкант бат эле Москвага келет. Москва-лык врачтар аны кубандырып, тез эле операция жасоо керектигин айтышат. Музыкантка операция жасалат. Ошентип, сокур музыканттын эки көзү тең жакшы көрүп калат. («П»)

III

Асманды кара булуттар каптап, жаандуу күндөр келди. Таж-Махалдын төбөсүнөн бир нече ылайланган тамчылар

Арзуман-Банунун жайына тыпылдады. Бул окуяны шах Жаханга билдиришти. Падыша тезинен Исаны чакыртты. Тамчы тууралуу кабарды угуп, уста кебелип да койгон жок.

– Ачууланба, дүйнөнүн тиреги! Сенин Арзуман-Бануга болгон махабатың көзүңдү көр кылды. Сен ошол махабатыңды түбөлүккө сактап калыш үчүн Таж-Махалды салдырдың. Бирок сенин сүйүүң керт башың үчүн жаралган сүйүү болгондуктан, сулуулукка шек келтирди. Кекирейип, бой көтөрүүнүн илдет оорусу сени чексиз курчап алгандыктан, жер жүзүндө Таж-Махалдан ашкан эч нерсе жаралбасын ойлодуң. Зулумдун колуна тийген сулуулук гүлдөй соолуп жок болорун билбейсиңби. Мен аны аман сактап калайын дегем. Мен Таж-Махал үчүн эчтемемди аяган жокмун. Мен ал үчүн колдорумду бердим. («КМ»)

11. Көп чекиттин ордуна сүйлөмдөрдү байланыштыруучу сөздөрдүн синонимдерин койгула. Сүйлөмдөр кайсы жол менен байланышкандыгын аныктагыла.

Республикабыздын тоолорунда арчанын тогуз түрү өсөт. ... майы ар түрдүү жарааттарды айыктырууга колдонулат. Кийинки мезгилде шаарларда жана айыл-кыштактарда... көбүрөөк отургузула баштады. ... тегеректеги абаны ар кандай микробдордон тазалап, жыпар жыт аңкып турат. («ЛЖ»)

XIX кылымдын биринчи чейрегинде Кокон хандыгынын Кыргызстанды каратып алуу процесси башталды. 1825-жылы Чүй өрөөнү ... тарабынан басылып алынат. Ошол эле жылы хандын ордосунан Ак-Суу, Бишкек согуш сепилдерин куруу жөнүндө буйрук берилет. ... курулушуна солто урууларынын көп өкүлдөрү зордук менен айдалып келинет. ... планын түзүү жана анын турмушка ашырылышын контролдук кылуу үчүн адистер жалданат. Алар ... ичине бекем жашынганда гана ар кандай кокустуктардан сырткарыбыз деп эсептешкен. Натыйжада, алты айдын ичинде орто кылымдагы феодалдык чыңдоолордун тибиндеги ... пайда болот.

... кокондук кушбектин буйругу боюнча «Бишкек» деген наам коюлат. («ЛЖ»)

12. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн курулушу менен тексттеги сүйлөмдөрдүн тизмектешип келишин салыштыргыла. Булардын ортосундагы өзгөчөлүктөрдү тексттин байланышуу жолдору аркылуу далилдеп айтып бергиле.

I

Мындан 200 жыл мурун кыргыз эли басып алуучулардын, бай-манаптардын зомбулугуна чыдабай, өз ара уруучулук касташуунун азабынан жана орус падышачылыгынын запкысына чыдабай, өз мекенинде, тынчтыкта жашоо үчүн демилге көтөрүшүп, Ала-Тоонун боорунан, көгүлтүр Ысык-Көлдүн жээгинен ыраакы Санкт-Петербург шаарына алгачкы элчилерин жиберешкен. (К. Ө.)

II

Ал анан Бороондуда тыным жок: аскер салган эшелондор батышка жөнөп жатты, согуштан качып жер оогондор батыштан чыгышка өтүп жатышты. Азык-түлүк жүктөгөн эшелондор батышка, жарадарларды салган эшелондор чыгышка байма-бай каттап жатты. Турмуш калыбы капилеттен өзгөрүп, ушу эрме чөлдөгү ээн Бороондуда кадимкидей сезилди... (Ч. А.)

III

Кайтаруучулар менин качып кеткенимди көпкө чейин байкабай калган сыяктанды. Илкип-салкып зорго жүргөн жаным бир сутканын ичинде кырк километр кантип басып өткөнүмө таң калам. Ойлогон оюм ордунан чыкпады: каргыш тийген лагерден алыстаганымга төртүнчү сутка болгондо мени кармап алышты. Из кууп табуучу иттер келген жолум менен жүрүп олтурушуп, чабыла элек сулунун ичинен сууруп чыгышты.

13. Бири-бириңердин дил баяныңарды текшерип, рецензия жазгыла. Тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдоруна карата мисал келтиргиле.

14. Окуу китептеринен, көркөм адабияттан уланма, жарыша байланыштагы сүйлөмдөрдүн тизмеги боюнча өз алдыңарча көнүгүү иштеп, жазуу жумуштарына машыгуу жасагыла.

§ 4. Сүйлөмдөрдү байланыштыруунун каражаттары

Тексттин тутумундагы синтаксистик бирдиктеги сүйлөмдөрдү байланыштыруучу каражаттарга төмөнкүлөр кирет:

1. **Синонимдик байланышуу:** Күнүгө эртең менен мектепке келгенде көрүнөө жерге илинип коюлган энесинин сүрөтүн көрүп сыймыктанат, кубанат. Ошол сымбаттуу көрүнгөн Каалы апа кызына:

– Биз силерге ушул доорду курууга жан аябай күрөштүк, эмгектендик. Заманыңар кут болсун! – дегенсийт. («КП»)

2. **Маанилеш сөздөрдү алмаштыруу аркылуу байланышуу:** Мен илимдер академиясынын үч мүчөсүн ээрчитип алып Ильичтин кабинетине бардым. Окумуштууларды узатып келе коюп, Ленин мындай деди. (М. Г.)

3. Сөздөрдүн кайталанып келиши: Серезка бетин басып, бурулуп кеткен жок, энесин уруп жатканын карап, унчукпай тура берди.

Андан кийин Серезканы энесинин көзүнчө сабашты, бирок Серезка кыңк этип, үн чыгарган жок. Ошондо Фенбонгдун каары келип, чыдабай кетти да, столдун үстүндө турган ломду ала коюп, Серезканын соо колунун чыканагын сындыра чапты. Серезка купкуу боло түштү да, чекесинен нымыккан тер чыкты.

– Бүткөнү ушул...– деди Серезка. (А. Ф.)

4. Антонимдик байланышуу:

Муң-кайгыны кечээ баштан кечирген,
Бүгүн эне, чыгарыпсың эсинден. (Ж. Т.)

Келериңде дүнүйө, толукшуп чыккан айдайсың,
Кетериңде дүнүйө, суу жүрбөгөн сайдайсың. (Т.)

5. Зат атоочторду ат атоочтор алмашуу аркылуу байланышуу:

Тигине, Алмакан эне бүкчүндөй басып, тамдын текчелеринен өйдө көтөрүлүп баратат. Ал бүгүн да мурдагысындай эле үйдө тынч эс алып, жылуу-жумшак күн кечирет. (Н. Ж.)

6. Киринди сөздөр аркылуу байланышуу: Манас жалаң Каныкейдики эмес, элдики. Эл сагынса, эр келет, эр убайын эл көрөт деген ушул! Бирок!.. Бирок Каныкейдин аян берчү түштөрү жаман. (К. М.)

7. Интонация аркылуу байланышуу: Күз жакындап, кечкисин суук боло баштаган. Түнкүсүн тез муздап, таңга маал жер бетин шор баскан сымал кыроо түшүп калат. Бу талаа макулугуна жер издеп, жер кезер кыйын кезең жакындап келатат. (Ч. А.)

8. Баяндоочтордун жак, сан, чак боюнча бирдей келиши аркылуу:

Ошол Жеңижок жөнүндө көрсөтүүдөн кийин Алыкулду эркисизден эске түшүрдүм. Кантсе да өнөрлүү элдин кулуну, кыргыз поэзиясынын Чолпон жылдызы болуп, жашаган заманына, көксөгөн максатына

жараша «он беш жолу кайра туулуп» толкуган акынды ой саябанына чакырып, жалгыз отурдум. Ушул бүгүн түшүмө киргей эле, ушул бүгүнкү Чыңгыздын сөзүнөн кийин түшүмдө сырдашкай элек деп аста тилек кылдым... («ЛЖ»)

Көңүл бургула! Жогорудагы сүйлөмдөрдү тилдик кайсы каражат байланыштырганын так атап көрсөткүлө. М.: *келериңде – кетериңде.*

Текст боюнча машыгуу иштери:

15. Текст деген аныктаманы эске салгыла, текстке кандай белгилер мүнөздүү эле? Төмөндө берилген тексттеги негизги ой кайсы, аны кандай атаар элеңер? Сүйлөмдөрдү байланыштыруунун сырткы каражаттарын аныктагыла.

I

– Түшүндүм. Бу дүйнө өзү ак, кара да. Мен андайларга эрте эле аралашып бышып бүткөм. Эч качан жана эч убакта таң калбайм. Жаман болуш да, жакшы болуш да кимдир бирөөлөрдөн эмес, өзүңөн. Ал антип койду, бул минтип койду деп башымды оорутпайм дечи. Ар бир адамдын өзүнүн колдогон кудайы бар. Ошол кудайымдын алдында ак болсом болду. Көпчүлүк учурда ички туюу сезимим менен сүйлөшүп, кеңешип, ошого отчет берем. (Ш. К.)

II

Биз, кыргыздар, намыстанып иштейли. Азыркы кымбатчылык кезде калкты кандай жол менен багышыбыз керек. Бул үчүн кайрадан жер маселесине кайрылгым келет. Жер кимдин менчиги болуш керек? Ушу убакка чейин жер коомдук менчик болуп келди. Кыскасы, жердин ээси жок болгон. Колхоздор, совхоздор жерге ээ болгону менен, жерди жакшы пайдалана албагандыгы чындык.

III

А биздин республика үчүн дыйканчылык менен малчылык негизги тармак болуп келечек. ~~Төндөмдүк бермектин~~ Ошондуктан дыйкандар менен малчыларды басмырланган катмар катары калтырбастан, комплекстүү программаларды түзүп, иш алып барсак болот эле.

16. Тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдорун (уланма жана жарыша байланыш) эсиңерге салгыла. Текст кайсы байланышта түзүлгөн? Сүйлөмдөрдү байланыштыруунун каражаттарын атап көрсөткүлө.

I

Өсүмдүк борпоң топуракта жакшы өсөт. Топуракты борпоңдотуу үчүн аны соко менен айдайт же күрөктөп казышат. Кесектерин майдалашат.

II

Айга жетүүнү адамдар эзелтеден бери эле эңсеген. Жазуучулар фантастикалык аңгемелерди жазышкан. Француздук бир жазуучу адамдын темир араба менен Айга кантип жеткендигин баяндап жазган, ал адам арабанын үстүнө улам күчтүү магнитти таштап олтурган. Араба Магнитке тартылгандан тартылып, Айга жеткенге чейин Жерден уламдан-улам жогору көтөрүлө берген.

Башка бир жазуучулар өз аңгемелеринин каармандарын эң зор замбиректен атылган снаряддын жардамы аркылуу Айга жөнөтүшкөн.

III

Алюминийди көбүнчө боксит деп аталган алюминий рудасынан эритип алат. Сырткы көрүнүшү боюнча боксит чопого өтө окшош келет, чоподон айырмасы суулаганда ага окшоп илешчээк болбойт. Таза боксит ак түстө болот, чийгенде ак так калтырат, жалтырактыгы анча эмес. Адатта, ал темирдин аралашмасынан кызыл, саргыч, кочкул, күрөң, кызыл же кызгылтым түстө болот.

Көңүл бургула! Сүрөттү карагыла да, «Ак бата» деген текст түзгүлө. Адам тагдыры менен ак батанын байланышы болобу? Тексттеги сүйлөмүңөр өз ара эмненин жардамы аркылуу байланышты? Тексттин башталышын, өнүгүшүн жана аякталышын аныктагыла.

§ 5. Илимий стилге мүнөздүү тилдик каражаттар (кайталоо)

Лексикалык каражаттар

Илимий стилде орток (нейтралдык) сөздөр менен бирге ар түрдүү тармактардагы илимдерге (лингвистикалык, математика, химия, астрономия, физика, биология, тарых, география, музыка, медицина ж. б.) тиешелүү терминдер аралаша колдонулат.

Сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн жана түрлөрүн үйрөтүүчү грамматиканын бөлүгү **синтаксис** деп аталат («Кыргыз тили», V класс). **Асман Жер** менен тийишип тургандай сезилген мейкиндиктин көрүнүп турган чеги **горизонт** сызыгы деп аталат (География). Россиянын буржуазиясы революциянын мүнөзү боюнча **буржуазиялык демократиялык** болсо дагы **гегемону** боло албады (Тарых). **Аммоний** туздары кислоталар менен **аммиактын** өз ара аракеттенүүсүнөн алынат (Химия). Группадагы жана коллективдеги кишилердин психологиялык абалдарынын, мамилелердин жыйындысы **психологиялык климат** деп аталат (Психология). Аталган поэмаларда **предметтүүлүк, поэтикалык каражаттардын сыйымдуулугу**, көркөм мүнөздөөнүн таамайлыгы, кыскалык мүнөздүү (Адабият таануу). **Вирустуу гепатит** (боордун сезгениши) **микробдордун** көзгө көрүнбөгөн эң майда эки түрүн: **А вирусун** (Боткин оорусу) жана **сывороткалуу гепатиттин** козгогучу **В вирусун** пайда кылат (Медицина). **Электр кыймылдаткычынын** соңунан **атомдук кыймылдаткычтар** келип чыкты (Физика).

Бул аныктамаларда көрүнүп тургандай, башка тилдерден кабыл алынган илимий терминдер (кара менен басылды) кыргыз тилинин лексикасындагы орток сөздөр менен айкалышта колдонулду.

Илимий стилде абстракттуу маанидеги сөздөр кеңири колдонулат: *Республикалык басмалардан жыл сайын ар кыл авторлордун ар кыл деңгээлдеги ыр китептери чыгып келатат. Ал китептердин авторлорунун бардыгын акын деп, ар бир китептеги ырларды поэзия деп атоого боло бербейт.* («АТ»)

Морфологиялык каражаттар

Илимий стиль айрым сөз түркүмдөрүнүн аз, же көп колдонулуш өзгөчөлүгүнө жараша башка стилдерден айырмаланып турат.

Сан атоочтун түрлөрүнөн чамалама, жандама сандарга караганда эсептик сан, бөлчөктүк сан, иреттик сандар илимий тилде кеңири колдонулат: **Марс өзүнүн огун 24 саат, 37 минут, 22 секундда** бир айланып чыгат. («ЖЛ») **1959-жылы 4-октябрда үчүнчү космос** ракетасы учурулду. («СК») **Күндүн нурунун алты миллиарддан бир бөлүгү** гана жерге жетет. Жер бетинин үчтөн эки бөлүгүнөн ашыгыраагын океандар менен деңиздер ээлеп турат. («СК»)

Кызматчы сөздөр да илимий стилдин тилинде кеңири учурайт: Шыдыр уйкаш кыргыздын оозеки поэзиясы сыяктуу эле казак оозеки поэзиясында да басымдуу. (Б. К.)

Илимий стилде **киринди сөздөрдүн** (биринчиден, экинчиден, адатта, биздин оюбузча, ошондой болсо да, далилдерге таянганда) колдонулушу: «Жалаң гана тыбыштарды, муундарды туура айтууга машыктыруу орфоэпиялык талаптарды толук аткаргандыкка жатпайт. Бул жөнүндө академик А. В. Щерба мындай дейт: «**Биринчиден**, үндүү, үнсүз тыбыштардын жана анын сөздөгү айкалыштарын туура айтуу; **экинчиден**, сүйлөгөндө ар бир сөзгө басымды туура коюп айтуу; **үчүнчүдөн**, сүйлөгөндө басым, пауза, ритм жана кептеги мелодия

(үн) сыяктуу фонетикалык кубулуштарды, интонацияны туура коё билүү керек». (*Тил таануу*)

-уу, +да мүчөлөрү аркылуу уюшулган этиштин үчүр чагы, ошондой эле - уу, - оо мүчөлөрүнөн уюшулган кыймыл атоочтордун барыш жөндөмөсүндө келиши менен **болот, кийин** деген жардамчы сөздөрдүн айкашып айтылышы: Эмгектин объектисин тандоо мезгилинде эсептөө техникасы боюнча окутуунун программасын шарттуу түрдө экиге **бөлүүгө болот**. (*Т. Ай.*) Бул негизги жана жардамчы компоненттер ажырагыс биримдикте турушуп, элибиздин оозеки жана акындык поэзиясындагы ыр түзүлүшүн **шарттап келүүдө**. (*Б. К.*)

Сын атоочтун салыштырма даражасынын **-ыраак** мүчөсүнүн колдонулушу: XV–XVI кылымга чейин Манаста атыла турган эч кандай курал болгон эмес, же кандайдыр бир башка курал болгон, менин оюмча, мунун экинчиси чындыкка **жакыныраак**. (*М. Б.*)

Ички сезимди билдирүүчү сөздөр (сырдык сөздөр, эркелетүү, жек көрүү маанисиндеги ж. б. сөздөр) илимий стиль үчүн анча мүнөздүү эмес.

Синтаксистик каражаттар

Илимий стилде жөнөкөй сүйлөмдөргө караганда татаал сүйлөмдөр, айрыкча багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр, көбүрөөк колдонулат. Алар убакытты, шарт менен натыйжаны, себеп менен максаты билдирип, ой корутундусун чыгарууга өбөлгө түзөт.

Эгерде цитоплазманын агымы амёбанын бетинин кандайдыр бир точкасына жылса, анын денесинин ошол жерине дөмпөйүү пайда болот (*Зоология*). Окуя же заттын кандайдыр бир касиети (сапаты, саны, алжайы) апыртылып мүнөздөлсө, ал адабиятта гипербола деп аталууга тийиш (*Адабият таануу*).

Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүнөн илимий стилде жайылма сүйлөмдөр көп кездешет. Кемтик, атама, жалаң сүйлөмдөр илимий стиль үчүн анча мүнөздүү эмес: Авиценанын портрети менен бирге тартылган рактын клеткасы 1979-жылы Ташкентте болуп өткөн

бүткүл союздук онкологдордун III съездинде эмблема болуп калды (*Медицина*). Адам жаралгандан бери миңдеген жылдар бою кыймылдаткыч күч катары суунун энергиясын пайдаланып келишкен (*Физика*). Татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар биринин өзүнө тиешелүү баш мүчөлөрү болот (*Кыргыз тили*).

Илимий аныктамалар баяндоочу атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч, ат атооч, атоочтуктардан турган сүйлөмдөрдөн да түзүлөт.

Зоология – бул жаныбарлар, алардын ар түрдүүлүгү, кыймыл-аракети, көбөйүшү, өрчүшү, ошондой эле жаратылыштагы мааниси **жөнүндөгү илим...** Зоологиядагы окуп үйрөнүүнүн предмети – **жаныбарлардын өзү**. Марстын экватордук түздүгүнө карата жантаюусу – 0,9 градус: планетаны айлануу мезгили – **86,5 саат**. («СК»)

Байламталар (анткени, себеби, демек, бирок, ошондуктан, натыйжада ж. б.) татаал сүйлөмдө колдонулат: Авиация транспорту өзгөчө мааниге ээ болууда, **анткени** аралыктарды кыскартат.

17. Кашаадагы сөздөрдү колдонуп (хор, дирижёр, бас, сопрано, концерт, нота), көркөм стилде чакан текст түзгүлө. Ага ат койгула.

18. Илимий эмгектерди (справочниктер, энциклопедиялык сөздүктөр, окуу китептери ж. б.) барактап, 15–20 стилистикалык боёкчолуу сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Ал сөздөрдүн лексикалык маанисине жана грамматикалык курулушуна талдоо жүргүзгүлө.

19. «Карасай сөздүктөн» («Накыл сөздөр») **ааламды буй кылуу, адалдуудан түгү жок, азат бою тик туруу, ай дээр ажо, кой дээр кожо жок, ак сары башыл айтуу, акыр заман, алмустактан бери, алчытаасын жеген, аса карыбайт, асан кайгы, ат кара тил болгондо** деген сөздөрдүн түпкү тегин, өтмө маанилерде айтылышын, кепте колдонулушун окуп байкагыла. Ошого окшош накыл сөздөрдү эл оозунан, көркөм адабияттардан жыйнап, жазуу жумуштарында пайдалангыла. Накыл сөздөр кептин кайсы стилине мүнөздүү экендигин аныктагыла.

20. Макалада морфологиялык каражаттар кандайча колдонулган?

В. В. Бартольд

Чыгыш жана түрк элдерине арналып жазылган окумуштуулардын эмгектеринде карлуктар жөнүндө тиешелүү кабарлар бар. Академик **В. В. Бартольд** карлуктардын Алтай аймагынан жылып, азыркы Кыргызстандын Жети-Суу, Чүй, Ысык-Көл, Тянь-Шань, Талас аймактарына келип, кыргыздар менен жанаша жашагандыгын өз эмгектеринде көрсөткөн.

Окумуштуу **Н. Я. Якубовский** карлуктар жөнүндө кабар берүү менен алардын Жети-Сууга келип, мамлекет түзүп, мал чарбалык, кол өнөрчүлүк кесип менен жашагандыгын, VIII–X кылымдарда маданияттуу өсүп-өнүккөн элдерден болуп, Караханид мамлекетинин түзүлүшүнө да алардын ролу чоң экендигин белгилеген. **А. Н. Бернштам** Орто Азия боюнча жүргүзгөн археологиялык изилдөөлөрүнүн негизинде карлуктардын Жети-Сууда жашагандыгы жөнүндө айтат. Окумуштуу **Л. Н. Гумилев** «Древние тюрки» деген эмгегинде түрктөр тууралуу тарыхый материалдарды илимий жактан иликтеп, карлуктардын тарыхын үч доорго бөлөт: биринчи мезгил 550–600-жылдар, экинчи мезгил 600–700-жылдар, үчүнчү мезгил 766–966-жылдар.

Карлуктардын ошол кездеги саясий-экономикалык, социалдык турмушу түрк элдеринин ичинде маданияттуу, жөндөмдүү элдерден экендигин билдирген.

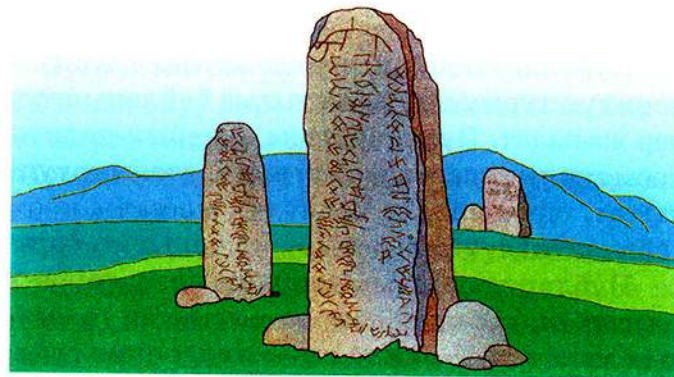

А. Н. Бернштам

Л. Н. Гумилев

Көңүл бургула! Таш эстелигинде чегилген жазуу кандайча аталчу эле? Ал жазуу менен кыргыз элинин жана тилинин байланышы барбы? «Элибиз баскан узак жол» деген аталышта дил баян жазгыла.

21. Илимий макалада тилдеги синтаксистик каражаттар кандай пайдаланылгандыгын аныктагыла.

Жапан өлкөсүндө негизинен эки дин бар: синтоизм жана буддизм. Синтоизм жапан элинин бир катар башка элдик майрамдары сыяктуу эле күрүч талаасында пайда болгон. «Кудайлардын жолу» – синто дини мына ушундайча которулат экен. Бул динге ишенгендер суу, таштарга, тал, теректерге ж. б. сыйынышат. Бүгүнкү күндө Күн Чыгыш өлкөсүндө сексен миңдей синтоисттик храмдар бар. Ошондуктан бир дагы салтанат, маанилүү окуя синтоисттик дин кызматкерлерисиз өтпөйт.

Синтоизмге катарлаш жашап келе жаткан дин – буддизм. Ал алтынчы кылымда, принц Сетоко өлкөнү башкарып турган чакта башталган. Сетоконун аракети менен бул дин тез жайылып, анын таасири ушул тапта да жапандардын турмуш-шартына, аң-сезимине тийип жатат. Азыр Жапаниада жетимиш беш миңдей будда храмы бар.

Чынын айтканда, мына ушул храмдардын баары жапан элинин жүзүн сактап калууда зор роль ойноп жаткандыгын жашырууга болбойт. Башкача айтканда, жапандардын он алты кылымдык маданий дүйнөсү мына ушул эки дин менен тыгыз байланышып, чет элдик «толкундардын» эпкининен сактап келет.

§ 6. Публицистикалык стиль

Публицистика – латын тилинде *pubisuz* «көпчүлүк», «коомдук» деген түшүнүктү билдирет, же бул терминдин мааниси коомдук турмуштагы маанилүү маселелерди талкуулоодон көрүнөт.

Публицистикалык стилде эл массасынын күндөлүк коомдук турмушу менен тыгыз байланыштуу маселелер жазылат. Публицистика калайык-калкты саясий-коомдук маселелерге үгүттөөгө, уюштурууга кызмат кылат, ошондой эле көпчүлүк массаны коомдук иштерге активдүү катыштырууга чакырат, багыттайт.

Публицистикалык стилдин үлгүлөрүнө маданий-массалык, коомдук темада жазылган газета-журналдык макалалар, өкмөт жетекчилеринин сүйлөгөн сөздөрү, үгүт-насаат мүнөзүндөгү лекциялар, билдируүүлөр, очерктер, фельетондор кирет.

Публицистикалык стилдин негизин газеттик материалдар (баш макалалар, эмгек процессине байланыштуу макалалар, чарбалык жетекчилердин, өкмөт башчыларынын коомдук-саясий маселелер боюнча сүйлөгөн сөздөрү) түзөт.

Газеттик материалдар кептин стилдери менен тыгыз байланышта жазылат. Мисалы, информациялык макалаларда расмий-иштиктүү стилдин белгилери, очерк, фельетондордо көркөм адабияттын таасирлери сакталат. Учурдагы маселелердин олуттуулугун калайык-калкка жеткирүү үчүн андагы айтыла турган ойдун ачык-айкындыгы, таасирдүүлүгү, ынанымдуулугу ар кандай фактылар, аргументтер аркылуу шартталып, ишенимдүү далилдер келтирилет. Мындай ыкма иш кагаздары жана илимий стилдин таасиринде ишке ашырылат. Бирок публицистиканын табияты макаладагы уюмдаштыруучулук, чакырык маанилеринен ачык байкалып турат. Буга төмөнкү мисалды келтирсе болот:

Төрт кишиден турган ар бир үй-бүлөдөн бир күндө ташталган нандардын салмагын 100 грамм деп эсептеп көрөлүчү. Бул цифра бир жылда 36,5 килограмм

нанды түзөт. Ал эми бүткүл өлкө боюнча алганда бул – 1,3 миллион гектарга айдалган эгин текке кетмек. Сыйымдуулугу 20 миң тонна эгин сактала турган 104 элеватор, суткасына өндүрүмдүүлүгү 80 тонна ун чыгарган 57 тегирмен бекерге иштейт дегендикти билдирет.

Мындай ысырапкорчулуктан кантип кутулууга болот? Буга жооп берүү өтө оңой. Нанды үй-бүлөгө жараша ченеп алуу керек. Нанды сактагыла, бир күкүмдү да жерге таштабагыла! («КМ»)

Публицистикалык стилде көркөм стилдин белгилери да сакталат.

Бир кезде Дүйшөнгө окшогон мугалимдер М. Горькийдин Данкосу сыяктанып, өздөрүнүн кара жанын, билимин, колдон келген бардык жакшылыгын элге жумшаган... «Элүү жылда эл жаңырат, жүз жылда жер жаңырат». Эл жаңырды, жер жаңырды, жаңырмак турсун таанылгыс болуп өзгөрдү. Алгачкы «Дүйшөндүн мектебинен» кийин бул айылдагы мектеп төрт жолу журт жаңыртты. (Ч. А.)

§ 7. Публицистикалык стилге мүнөздүү тилдик каражаттар

Лексикалык каражаттар. Публицистикалык стилде коомдук-саясий техникалык терминдер, абстракттуу маанидеги жалпы сөздөр, аталыштар, неологизмдер кеңири колдонулат:

Коомдук-саясий терминдер: Газеталар ядролук жана космостук куралдар боюнча Женевада болгон эки тараптуу сүйлөшүүлөргө бир кыйла көңүл буруп жатышат. («СК»)

Ошентип, Мамлекеттик Программанын дагы бир айдыңын көздөй чечкиндүү кадам ташталды. Басма сөз беттеринде жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун башчыларынын ролун жана жоопкерчилигин жогорулатуу боюнча чаралар жөнүндө Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы жарыяланды. Анда

экономикалык реформа менен социалдык саясатты эриш-аркак биримдикте жүргүзүү багытында түпкүлүктүү зор иштерди жүзөгө ашыруунун эң орчундуу маселелери камтылган... PDF Compressor Free Version

Географиялык терминдер: Антарктидада кеңири изилдөөлөр 1950-жылдан башталды. Бул материкти изилдөө жөнүндөгү эл аралык келишим 1959-жылы Вашингтондо түзүлгөн, ал дүйнөдөгү тынчтыктын биринчи континенти деп жарыяланды. («КМ»)

Искусствого байланыштуу терминдер: Ошентип, мени хор студиясына ырчылыкка алышты. («КМ»)

Кыргыз телепрограммасына көз чаптырсак, ич ара: коомдук-саясий берүүлөр, адабий көркөм берүүлөр, музыкалык жана кинопрограмма болуп бөлүнгөн. («КМ»)

Экспрессивдүү сөздөрдүн колдонулушу: Мал багуу жагынан даңкы таш жарган Таштанбек Акматов баш болуп, жаш чабаныбыз Куттубектин бир артыкчылыгы жаңылыкты алгачкылардан кабыл алуусунда. («СК»)

Өлкөдөгү жаңылык окуяларды чагылдырган терминдердин колдонулушу: Районубузда тубар койлордун 57 пайызы, токтулар толугу менен подряддык ыкмада багылууда. Куттубек Шамырбеков эл депутаттыгына кандидаттыкка татыктуу деп эсептейбиз. Мурда атала-жарма кайнатыла турган казандарга суу муздак боюнча келип куюлуп, быша турган убакыт создугуп кетчү. Азыр ижаралык мамилелер жөнүндө көп айтышат. («СК»)

Публицистикалык стилде стандартка айланган сөз айкаштары кеңири колдонулат: **Ижаралык ыкманы өндүрүшкө киргизүү оң натыйжаларды берип, чарбаны өнүктүрүү туура жолдо бара жатат.** Жаштарды эмгекке жана адептүүлүккө тарбиялоодо жана аларга моралдык колдоо көрсөтүүдө ардагерлер кеңеши ийгиликтүү иш жүргүзүүдө. Анда Ала-Арча айыл өкмөтү карызга белчесинен батып, алдынан жарык шоола көрүнбөй турган эле. **Тейлөөнүн жогорку маданияты кайтарымын берди.** («СК»)

Кептин маанисин арттыруу максатында синонимдик катыштагы сөздөрдүн түрмөктөрүн колдонуу: Ошентип, ак халатчандар (саанчылар) сүт көлүн жаратышты (сүттү арбын саап алышты) деңизчи? Койдун кирешеси жүн, эт тапшырганда түшөт, анда эле отуруп каласың (зыян тартасың). Жазгы айдап себүү өнөктүгүндө иштей турган техникалар толугу менен даярдык сабына коюлган (оңдолгон-ремонттолгон). («СК»)

Синтаксистик каражаттар. Публицистикалык стилде жөнөкөй, татаал сүйлөмдүн бардык конструкциялары, төл жана бөтөн сөздөр, каратма сөздөр, киринди сөздөр, сырдык сөздөр кеңири катышат.

Таасир этүү, үндөө, шыктандыруу, демилге берүү, маалымдоо маанисиндеги сүйлөмдөр публицистикалык стилдеги мүнөздүү белгилердин бири болуп эсептелет: *Чогулушта чыгып сүйлөгөндөр учурдагы шайлоонун өзгөчөлүгү, демократиялуулугу жөнүндө кеңири айтышты. Эгер сиз брокердик орун сатып алгыңыз келсе, анда сөзсүз «Кайнар» биржасына кайрылыңыз. Жалаң гана сөзгө көндүрүңүз, штрафтар жолу менен жаратылышты булгагандарды, ага зыян келтирүүчүлөрдүн мизин кайтаруу өтө кыйын. Ошондуктан экологиялык билимге элди үйрөтүү – азыркы учурдун кечиктирилгис талабы.* («СК»)

22. Окуп чыгып, бул үзүндү кимдин кайсы чыгармасынан алынганын айтып бергиле. Андагы публицистикалык стиль менен көркөм стилге мүнөздүү белгилерди айырмалап көрсөткүлө. Стилистикалык боёкчолуу сөздөрдүн, фразеологизмдердин колдонулушун байкагыла.

– Кыйын суроо бердиң го, Толгонай. Мен билгенден, адам адам болуп жаралганынан тартып, согушканы согушкан. Кээ бирде согуштан тегиз кырылып, көзү өтүп кеткен элдер да болгон, күлү асманга сапырылып, тирүү жан калбай, кыйраган шаарлар да болгон. Нечен кылымдар адамдын баскан изине зар болуп, ээн жаткан заманым да болгон. Согуш чыккан сайын ар качан кулагы уккандарына кармашпагыла, кан төккүчө, акыл токтоткула деп айтам. Азыр да айтар сөзүм ушул: «Эй, адамдар, дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган адамдар, силерге эмне керек – жерби? Мына

мен – жермин, мен бардык адам баласына теңмин, мага талашыңардын кереги жок, мага ынтымак керек! Эмгек керек! Айдоого бир дан таштасаңар жүз дан кылып берем, чырпык сайсаңар чынар кылып берем, бак тиксеңер мөмө төгүп берем!.. Мен түгөнбөйм, мен тарыбаймын, мен кенчмин, мен баарыңарга тегиз жетем!» Ал эми, Толгонай, адам баласы тынчтыкта жашай алабы, жокпу дейсиң. Өзүң ойлоп көрчү, ал менден эмес, ал силерден, адам баласынын өзүнөн, силердин ынтымагыңардан, ыктыярыңардан, акылыңардан... Согуштун залалын мен тартпайт дейсиңби. Майданда курман болгон мээнеткечтеримдин, сенин Субанкулуңа, Касымга, Жайнагыңа окшогон дыйкандарымдын эмгегин сагынам, аларды жоктойм. Айдоо убагында айдалбай, эгин убагында сугарылбай, кырман убагында бастырылбай жатканда, мен аларды: «Келгиле, балбан билек дыйкандарым, келгиле, балдарым, өйдө туруп келгиле, куурап бара жатам!» – деп чакырам. Аттиң ай, кетменин көтөрүп, Субанкул келсе...

23. Текстти окугула. Кептин кайсы стилинде жазылган? Тексттин атын атап, тилдик каражаттар колдонулуш ыгына карай кайсы стилге таандык экендигин айтып бергиле.

Адеп барган күнү алдын ала белгилегендей, түшкө чейин ар бир мекеме, уюм өздөрүнө бөлүнгөн кокту-коллотордун таманына чатырларын орнотуп, тамактанган соң, дароо эле чөп чаап киришти. Себеби, бул күнү ар бир адам өздөрүнүн жарым күндүк нормасы 10 сотуй жерди милдеттүү түрдө чаап бериши керек. Эртеси штабдын начальниги Д. Берикбаев, биринчи бригаданын бригадири Т. Жабдасынов, фотокабарчы төртөөбүз «УАЗга» түшүп, кокту-коллоттордогу өңгүл-дөңгүл жол менен чалгычыларды көздөй жөнөдүк. Ар бир коллектив өз участкасынын көрүнөө жерине РОВД, УОС деп мекеме, уюмдарынын аттарынын баштамгаларын кашкайта жазып коюшкан. Кыймылсыз турган жан адам көрүнбөйт. Чөбү тизеден келген тик бетте каз-катар тизилип, шартылдата чаап бараткан чалгычыларды карап туруунун өзү эле кандай рахат...

Элде «Жаш келсе – ишке...» деген макал бар. Ушул ой начальникке кылт эттиби, же жөн эле кол кабыш кылгысы келдиби, айтор, адамдарга жакын барып жылуу учурашып, сол башынан кериле чаап кирди. Анын артынан адымдап биз да чаап бараттык. («ЛЖ»)

24. Мектеп турмушун, өзүң жашаган чарбадагы күрдөөлдүү эмгекти чагылдырып, «Айданек», «Жеткинчек» газеталарына макала жазгыла.

25. Төмөнкү тексттин үзүндүсүн окугула. Бишкек шаарында өткөн кыргыздардын Бүткүл дүйнөлүк I курултайы жөнүндө, анын маани-максаты жагдайында текстти улап жана тереңдетип, публицистикалык стилде дил баян жазгыла. Дил баяндын атын атагыла.

Саны жагынан көп болбогону менен кыргыз боордошторубуз дүйнөнүн булуң-бурчтарында жылдыздай чачырап жашап жатышат. Алар менен байланышууга мурун мүмкүнчүлүк болбогон. Минтип дүйнө жүзүнөн өз өкүлдөрүбүздү чакырып, курултай өткөрмөк тургай, кечээ эле элибиздин маданиятын, тарыхын, каада-салтын ачык айта албай, кагаз бетине түшүрө албай келбедикпи. Эми азаттыктын, күнкорсуздуктун, улуттар ортосундагы достук байланыштарынын бир жылдыгын көмүскөдө эмес, көрүнөө белгилөөчү учур бактыбызга туш келип отурат. Ички-тышкы кыргыздардын татыктуу өкүлдөрүн баш коштурган ушул тарыхый салтанаттуу жыйында элибиздин өткөнү, тарыхый тагдыры, азыркы улуттук жөн-жайы жагдайында маанилүү сөздөр козголду. Арийне, мындай жакшы саамалык улуттук өнүгүп-өсүү идеясына кол кабыш кылары да шексиз.

26. «Жаратылыштын бермети» аталган Ысык-Көлүбүздүн ажайып сулуулугуна ким суктанбайт, бирок көлүбүздүн экологиялык жагдайында кооптонуулар да арбып барат. Журналист Мундузбек Тентимишевдин ой толгоосуна улай өз ой-пикириңерди билдирип, экологиялык проблемаларды көтөрүп, публицистикалык макала жазгыла. Бул темада класста жана жалпы мектеп окуучулары менен талкуу уюштургула.

«Чапандууга камчы чапса, көйнөкчөнгө доо кетет», – дешет. Жер жүзүнүн булуң-бурчунда жасалган жаратылыш өксүгү тоолуу көлүбүзгө жетпейт дейсиңби? Ак мөңгүлөрдүн

өлчөмүн азайтып, нымдуулукту кемитип коюу оңой эле экен. Тартылып, соолгон көл үчүн жоопкерчиликтин жоктугунан азыр суу тартыштыгы жылына 400 млн кубометрге жетти. 150 миң гектардан ашкан айдоо аянттары көлгө куюучу 118 дарыя-булактын суусун коромжу кылууда.

Ысык-Көл тоо көлдөрүнүн ичинен терендиги жана суу өлчөмү боюнча теңдеши жок.

Кара жол менен баратсаң темирге жазылган нугу небак какшып калган дарыя аттары сезимге эң эле оор тиет. Суусу болбосо, анын эмнесин «дарыя» деп атагыдай? Мисалы, күнгөйдө Чоң-Кой-Суу, Орто-Кой-Суу, Чет-Кой-Суу, тескейде Улахол, Тоң ж. б. толуп жатат. Алар өзүнөн өзү соолбогону ырас. Чыңгыз Айтматов жазгандай, анын артында жипсиз байланган «экономикалык кызыкчылык» жатат. Көл жээгинде отурукташкан чарба жетекчилери көлөкөсүнөн коркуп «жоопкерчиликке» шылташып, көлдүн убал-сообун этибарга албай келишет. Ошондуктан ар бир жетекчини өз тушундагы көлдүн деңгээли үчүн жооптуу кылгыдай юридикалык негиз түзүү зарылдыр. Бул талап «иш күйүп баратканда» да так сакталышы керек. Ошондой эле суунун тазалыгы, жээк-жергенин бүтүндүгү, ага төп келген социалдык өбөлгөлөр да закондун жоболоруна жооп берүүсү өтө маанилүү.

§ 8. Иш кагаздары

Адамдардын күндөлүк турмушунда, административдик башкарууларда, мамлекеттик мекемелерде, ишканаларда колдонулуучу документтер (жазуу үлгүлөрү) **р а с м и й ж а н а р а с м и й э м е с** иш кагаздарына кирет.

Расмий-иштиктүү стилде жүргүзүлүүчү документтерди эки түргө бөлүүгө болот:

1. Расмий документтер: келишим, указ, буйрук, закон, устав, коммюнике, конвенция, меморандум, нота, билдирүү, каталог, токтом, программа, декрет, жобо ж. б.

2. Расмий эмес, канцелярдык иш кагаздары: справка, тил кат, күбөлүк, акт, ишеним кат, арыз, билдирүү, түшүнүк, өмүр баян, рапорт, кулактандыруу, мүнөздөмө, отчет, буйрук ж. б.

Канцелярдык иш кагаздары өз ара экиге бөлүнөт:

1. Мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү иш кагаздары: справка, мүнөздөмө, ведомость, токтом, табель, квитанция, буйруктар, көрсөтмөлөр ж. б.

2. Жеке адамдар тарабынан жүргүзүлүүчү иш кагаздары: өмүр баян, арыз, ишеним кат, түшүнүк, келишим, отчет, докладдык кат ж. б.

Иш кагаздары атайын үлгүлөрдүн негизинде, же белгилүү бир формага салынып жазылат.

ТОКТОМ

Жыйналыштын жүрүшү жазылган документ **токтом** деп аталат. Токтомдо негизинен төмөнкү учурлар көрсөтүлөт:

токтомдун катар номери;
мекеменин, уюмдун аты;
жыйналышты өткөргөн убагы (жылы, айы, күнү);
жыйналышка катышкандардын саны;
жумушчу президиумдар;
каралган маселелер;
каралган маселелер боюнча берилген баяндама же отчет;
жарыш сөздөр;
кабыл алынган чечим;
чогулушту алып баруучулардын колу.

Токтом эки түрдүү жазылат: жөнөкөй жана татаал.

1. Токтомдун жөнөкөй түрүндө жыйналышта кабыл алынган чечимдер гана көрсөтүлөт.

ТОКТОМДУН ҮЛГҮСҮ

1998-жылы 15-июлда жаштарды жумуш менен камсыз кылуу боюнча Он-Арча айыл өкмөтүнүн № 1 бөлүмүнүн жергиликтүү профсоюз уюмунун кезектеги отуруму болду.

Катышкан адамдар – 105.

Жергиликтүү комитеттин төрагасы...

Катчы...

Он-Арча айыл өкмөтүнүн № 1 бөлүмүнүн жумушчулары, кызматчылары.

Бардыгы – 105 адам.

Угулду: 199... жыл үчүн жаштарды жумуш менен камсыз кылуу жөнүндө.

Токтом кабыл алды: 199... жылга Он-Арча айыл өкмөтүнүн № 1 бөлүмүнүн жумушчулары жана кызматчылары кабыл алган иш-чара бекитилсин.

Жергиликтүү комитеттин төрагасы...

Катчысы...

2. Токтомдун татаал түрүнө жыйналыштын жүрүшүнүн бардык жагы камтылат.

ИШ ПЛАН

Мекеменин, ишкананын, уюмдун, айрым адамдардын белгиленген мезгилге аткарылуучу иш-чаралардын ырааттуулугун, жүзөгө ашырылуу мөөнөтүн, кимдин жоопкер экендигин алдын ала белгилеген документ и ш п л а н деп аталат.

Иш план мекеменин, ишкананын жалпы жыйналышында талкууланып, жетекчиси бекитилүүгө тийиш.

Иш планы түзүү үчүн көбүнчө төмөндөгү таблицаны пайдаланышат:

Катар №	Иштин мазмуну	Аткарылышына жоопкер адам	Аткарылыш мөөнөтү	Аткарылгандыгы жөнүндөгү белги

Эскертүү: Мектепте расмий-иштиктүү иш кагаздарын туура жүргүзүүгө үйрөнүү – бир жагынан сабаттуулукту жогорулатса, экинчи жагынан, юридикалык билимди калыптандырат. Иш кагаздары боюнча көнүгүүлөр мектепте түзүлгөн «Иш кагаздарынын үлгүсүнө» ылайык жөнөкөйдөн татаалга карай ырааттуу жүргүзүлүүгө тийиш.

27. Ата-энелер, жакын адамыңар иштеген мекемеге, чарбага, ишканага барып, андагы иш кагаздарынын (арыз, справка, ишеним кат, тил кат, акт, буйрук, токтом ж. б.) жүргүзүлүшүнө байкоо жүргүзүлө. Андагы иш кагаздарын мектеп турмушундагы иш кагаздар менен салыштыргыла.

28. Мектепте кайсы ийримге мүчө болуп эсептелсеңер, ошол ийримдин иш планын түзүүдө алымча-кошумча киргизүү менен активдүү катышкыла. Кышкы, жайкы каникулдарды, Жаңы жыл, Нооруз майрамын өткөрүүнүн планын түзүп, классыңар менен бирдикте иштеп чыккыла.

ОТЧЁТ

Аткарылган иш жөнүндө оозеки же жазуу түрүндө расмий билдирген маалымат от ч ё т деп аталат. Илимий иштер жөнүндөгү отчёт, чарба жетекчилеринин, мекеме, ишкана башчыларынын отчёту.

ОТЧЁТ

Бишкек шаарындагы № 71-Токтогул орто мектебинин VII классынын старостасынын металл сыныктарын жыйноо жумуштарынын жүрүшү боюнча

ОТЧЁТУ

VII класс үчүн милдеттендирилген металл сыныктарын жыйноо жумуштары ашыгы менен аткарылды.

Милдеттенмеде көрсөтүлгөн 250 кг металл сыныктары 305 кг га жыйналып, мектеп короосуна жеткирилди. Бул ишке 25 окуучу катышты. 2 окуучу – Бердалиев А., Акматова Г. ооруп калгандыктан, Ныязов Б. себепсиз катышкан жок.

Металл сыныктарын жыйноодо активдүүлүгүн көрсөткөн окуучулар: Турсунова Айгүл, Алиев Мелис, Ашымканов Табылды, Карыпкулов Эсенбек ж. б.

15.05.98.

VII класстын старостасы
Замира Сыдыкбекова

§ 9. Сүрөттөөнүн объектилери: жандуу, жансыз заттар, орун, айлана-чөйрө, ал-абал

(кайталоо)

Искак да кашаттын кырына келди. Күмүш жалдуу чабдар аргымактын тизгинин жыя кармап, камчылуу колун сермеп, тиги ордо аскерлеринин өңүтүн, алды-артын карап турду. Жаңы өсүп келаткан суюк кара сакалы, кара кундуз муруттуу, жүзүндө биртике чаары бар, сурданган буркүт кабак, эрдин дайыма бек кымтып турган тик көз жигит эле. (Т. К.)

Мисалдагы сүрөттөө кебинин объектиси – адам – Искак. Ал эми анын сакалы, муруту, жүзү, кабагы, эрди, көзү бир гана **кандай?** деген суроого жооп болуп түшкөн сын атоочтор жана айрым атоочтуктар аркылуу сүрөттөлүп турат.

Демек, сүрөттөөнүн объектиси катары келген ар кандай зат, көрүнүш, окуя, айлана-чөйрө, жай ж. б. тексттин темасы катары келет да, аларды сүрөттөөгө катышкан ар түрдүү белги-касиет, өң-түс, буюм-терим ж. б. анын (тексттин) негизги оюн түзөт. Жогорку мисалдагы тексттин темасы – адам, анын негизги ою, ал эми *суюк, кара, сурданган, буркүт, тик, чаар, кундуз* ж. б. деген сыяктуу сын, зат атоочтор, атоочтуктар – сүрөттөө каражаттары.

Текст бардык учурда эле, жогоруда көрсөтүлгөндөй, сүрөттөөнүн бир эле объектисинин четинде түзүлө бербейт. Тескерисинче, бир эле текстте сүрөттөөнүн бир нече объектисинин катышкан учурлары аз эмес:

Ташкен шаары...

Түркстан генерал-губернаторунун мекемесинин күтүч залында эки гана киши отурду.

Кең фойенин оң дубалынын түбүнө жакын коюлган кызыл булгаары капталган чоң дивандын эки бурчунда бир-бирине далысын салып, мисирейип катып, жер тиктеп отурушат. Бири орто жашап калган, иреңи кара сур, кыркма сакал, башында чалма, чалманын оң тарабына таккан хандын жарлыгы бар. Карала кымкап чепкендин ичинен кийген кызыл манат камзолдун төшүндө Россиянын биринчи даража Станислав ордени жаркырайт. Берки киши андан алда канча жаш, иреңи куба, керсары, оорукчалдай эки көзү киртейип, муңканып отурат.

Берилген текстте сүрөттөөнүн төмөнкүдөй объектилери катышкан:

1. **Орунду сүрөттөө:** сүрөттөөнүн темасы – фойе же күтүү залы. Сүрөттөөдөгү негизги ой же сүрөттөө каражаттары – **кең, дубалдын түбүнө жакын коюлган кызыл булгаары капталган чоң диван.**

2. **Жандуу заттарды сүрөттөө:** сүрөттөөнүн темасы – эки адам. Сүрөттөөдөгү негизги ой – адамдын сырткы көрүнүшү: **орто жашап калган, иреңи кара сур, кыркма сакал, башында чалма, Станислав ордени ж. б.**

3. **Ал-абалды сүрөттөө:** сүрөттөөнүн темасы – эки адам. Сүрөттөөдөгү негизги ой – алардын ал-абалы: **бири-бирине далысын салып, мисирейип катып, жер тиктеп, иреңи куба, кер сары, оорукчалдай эки көзү киртейип, муңканып.**

Демек, текст сүрөттөө кебинин бир гана объектисинин негизинде да, жогоркудай аралаш, бир нече объектилердин катышуусунда да курула берет.

Ошондой эле бир эле текстте сүрөттөө кебинин элементтери менен бирге кептин башка түрлөрү да катышышы мүмкүн:

Генералдын эшиги ачылды. Экөө тең тура калышты (баяндоо). Коңур кара чачтуу, штабс-капитан мундирин кийген, сулуу муруттуу, ак саргыл жигитти

(сүрөттөө) экөө тең утурлай басышты. Саягы, экөөнүн иши эки башка өңдү. Тиктешпейт, ортодо оңолгус кастык, о дүйнөдө да жүз көрүшпөй турган таарыныч сезилет. Кимибизди кабыл алууга чакыраар экен деп, экөө тең күтүп тиктеп калышты (баяндоо).

Мөлтүрөгөн көгүлтүр көзү жазгы булуттай таза, ары суз көрүнгөн жаш офицер (сүрөттөө) күтүңчүлөргө анча көңүл бөлбөдү. (Т. К.)

Текст, жогоруда көрсөтүлгөндөй, композициялык жактан баяндоо жана сүрөттөө кептеринин элементтеринен курулган, схема түрүндө аларды төмөнкүдөй чагылдырууга болот:

- 1) баяндоо —→ 2) сүрөттөө —→
3) баяндоо —→ 4) сүрөттөө —→

Сүрөттөө объектилеринин жана сүрөттөө кеби менен кептин башка түрлөрүнүн текстте берилиш өзгөчөлүктөрүнүн жогорудагы мүнөздүү белгилерин эсиңерге сактагыла.

29. а) Тексттеги сүйлөмдөрдөн теманы жана негизги ойлорду аныктагыла. Андан сүрөттөөнүн объектилерин жана сүрөттөө каражаттарын атап көрсөткүлө, талдоо жүргүзгүлө.

Кардуу бороон бирди бирге бактырбай улуп-уңшуп турат. Бет алдыдан чаба жааган кардан кадам жер көрүнбөй, асман-жер чалмакейленип, бурганактуу ак куюн жаш карды жулмалай көтөрүп, басмачылардын бетине уюлгута уруп турду.

Чаңыт аралап чабытка чыккан ач карышкырлардай басмачылар мындан чубаша капчыгай өрдөштү. Капчыгай ичинде булар сестене илбирстей сак, түлкүдөй амалдуу (С. Ө.)

29. б) Текстте катышкан кептин түрлөрүн аныктагыла. Алардын чектерин белгилеп, ар бирине мүнөздүү болгон тилдик каражаттарына карата талдоо жүргүзгүлө. Тексттин абзацтарга бөлүнүш себептерин түшүндүргүлө.

Көз ачырбас бурганакты жамынып, күүгүм талаш чыгышкан чек арачылар отряды мынабу капчыгайдын оозуна келип тосуп жатышты.

Алар заставанын начальниги – Вакуленко баштаган жыйырма беш кызыл аскер. Күрткүнү жирей сойлогон алар кар менен кар болуп бугуп жатышты.

Ак муздан бүткөндөй арсак зоо арасы сүрдүү да, катаал. Мына ошол муз тоонун каардуу үнүндөй ак бороон тынбай улуп-уңшуйт да, чабыттаган ач карышкырдын куйругундай уйгу-туйгу бурганак гана булактайт.

Түн бир оокум. Табыш чыгарбай качантан бери бугуп жатышкан чек арачылардын колу-буту тоңуп барат. Тура калып дене-бойду жазып, ары-бери чуркап жылынып алыш ар биринин оюнда. Бирок бул буктурмадан кылайып табыш алдырышка болбойт – командирдин буйругу ошондой. (С. Ө.)

30. Текст сүрөттөөнүн кайсы түрүнө кирет жана сүрөттөө кеби стилдин кайсы түрү менен карым-катышта? Текстти тилдик каражаттар боюнча талдоо жүргүзүп, сүрөттөө кебинде кайсы сөз түркүмдөрү активдүү колдонуларын тексттеги фактылардын негизинде далилдегиле.

Шадыкан – чепейген, арыкчырай гана сары киши. Сербейген сакалы бар. Эки жаагы менен ээгинин сакалынын узундугу бирдей. Жашы кырктардан ашык эмес. Үстүндө жеңи кырылган кызыл чапаны бар. Ар бир сөзүн кылдаттык менен ойлоп сүйлөйт. Мынабу чыгдандын жанында жыртылган электи чүпүрөк салып жамап, буту колу жоон, тоголок бир кара катын отурат. Тасырайган көзүнүн үстүндө коюу кара кашы бар.

Бул Шадыкандын зайыбы болуу керек деп жоромолдум. Мындан башка дагы бир аял жүрөт. Бул тигинден жашыраак. Сөөк-саагы ичке, жөө жыландай сүйрөлгөн узун бойлуу, кара тору неме. Үлдүрөп сүйлөгөн сөзүнө, кыймылына караганда жүүнү бош болсо керек. Бул Шадыкандын келини болуп чыкты. (М. Э.)

§ 10. Ой жүгүртүү

Ачык-айкын далилдер, фактылар, аргументтер менен бекемделген автордун ой-пикири компютердик версия кече көз караштарын билдирүүгө багытталган жазуу жумуштары ой жүгүртүү деп аталат.

Ой жүгүртүүнүн эки ыкмасы бар:

1) **Индуктивдүү ыкма** – жеке ой жүгүртүүдөн жалпы ой корутундусун чыгаруу. Мында сунуш кылынган ой ар кандай фактылар, аргументтер аркылуу далилденип, корутунду чыгарылат.

2) **Дедуктивдүү ыкма** – сунуш кылынган ой корутундусу фактылар, мисалдар аркылуу чечмеленет. Ой жүгүртүү дил баяны төмөндөгү бөлүктөрдөн турат:

1) **Негизги ой** (тезис).

2) **Далилдер** (аргументтер, фактылар).

3) **Корутунду**.

МЕН КЕЛЕЧЕКТЕ МУГАЛИМ БОЛУУНУ КААЛАЙМ

Өзүнүн жоопкерчилигин жогору сезген, кесиптин түйшүгүнө жабыгып жүдөбөгөн, кайта катаалдыкты баш ийдирүү үчүн талыкпай эмгектенген кайратман адамдардын бири – К. Таштанбеков. Бул адам көп жылдан бери мугалим болуп иштейт. Ар бир окуучуга мээримин төгүп, ата-энедей камкордук кылат. Ар дайым акыл-насаатын айтып, бактылуу жашоонун жолун үйрөтөт. Эмгек адамды сый-урматка жеткирет тура. Таштанбеков агай нечен-нечен ордендер менен сыйланган. «Мугалим мөмөлүү дарак», – деп бекеринен айтышпайт. Бир кезде агайдан билим, тарбия алган окуучулары азыр эл жүгүн көтөргөн эр-азаматтар болушкан. Алар агайды үзүлүп түшүп сыйлап турушат.

Мен бул адамдын сырларын, иш тажрыйбаларын угуп, ак эмгегин жогору баалап, мугалимдик кесипке абдан дилгирленем. Бул кесип өтө татаал, түйшүктүү, ошондой эле сыймыктуу, ардактуу экендигине суктанамын. Ошондуктан келечекте мугалим болуп иштөөнү биротоло тандап алдым. *(Окуучунун дил баянынан)*

Тексттин композициялык курулушу:

1. Мен келечекте мугалим болууну каалайм (тезис).

2. Эмнеликтен? Себеби:

а) мугалимдер – кайратман, өз ишин чексиз сүйгөн адамдар;

б) мугалимдик кесип татаал жана түйшүктүү, ошондой эле сыймыктуу да, ардактуу да;

в) эмгек адамды сый-урматка жеткирет;

г) биздин мектептин алдыңкы мугалими К. Таштанбековдун иши мага абдан таасир этет жана жагат (аргументтер, фактылар).

3. Ошондуктан келечекте мугалим болуп иштөөнү биротоло тандап алдым (корутунду).

Маанисине карай ой жүгүртүүнүн эки ыгы бар:

1. Тезисте сунуш кылынган аргументтерди, далилдерди төгүнгө чыгарып, өзүнүн жүйөлүү себептерин, далилдерин ага карама-каршы койсо, төгүнгө чыгаруучу ой жүгүртүү деп аталат. Валя аттуу кыз редакцияга төмөндөгүдөй мазмунда кат жазган:

«Саламатсыздарбы, кымбаттуу «Айданек» газетасынын редакциясы! Мен силерге чыныгы достук жөнүндө сөз кылсаңар деген өтүнүч менен кайрылам. Мен он бир жаштамын, 5-класста окуймун. Классыбызда 28 окуучу бар. Алар ынтымактуу эмес, тилдешет, уруша да кетишет. Мен өз классымды жактырбайм. Ошондуктан менин чыныгы досум жок».

Валянын катында айтылгандарга карата окуучулар ойпикирин карама-каршы коюу, төгүндөө мүнөзүндө жооп жазышат. Мисалы: Валянын «Менин чыныгы досум жок, классыбыз ынтымактуу эмес, жолдошторумду жактырбайм» деген оюна кошула албайм (тезис). Анткени, биринчиден, коллективдин ынтымактуу болушу үчүн анын ар бир мүчөсүнүн кызыкчылыгы, иш-аракети зарыл, экинчиден, боорукер, сергек, сылык жана көп нерсени билүүгө кызыккан адамга анын курбалдаштары, классташтары жакындашат, достукка карай кол сунушат, үчүнчүдөн, «классымды

жактырбайм» деп четтеп калуу ал өзүмчүлдүк болуп эсептелет... (аргументтер, далилдер).

Валяга айтар кеңешим – достукту сырттан күтпөй, ага өз үлүшүн, салымын кошо билүүсү керек. Чыныгы достук коллективдин аракетинен гана жаралат (корутунду).

2. Сунуш кылынган тезисти аргументтер, далилдер менен бекемдесе, тактаса **ырастоочу ой жүгүртүү** деп аталат. Мисалы:

Менин атам – шофёр

Шофёрдук кесип кандай көңүлдүү! (тезис) Менин атам шофёр болуп иштейт. Өз ишин абдан сүйөт. Атам жана анын күлүк машинасы кайда гана болбойт? Нарын жергесинде, Ош аймагында, Көл кылаасында сапар тартып, жүктөрдү жеткирет. ЗИЛдин рулунда отуруу өзүнчө эле ырахат. Жер көрөсүң, эл тааныйсың. Ошондой эле шофёр болуш үчүн ишке так, сергек да болуш керек. Кичине эле кылт этип калпыстыкка жол берсең, кырсыкка кабылышың шексиз. Шофёрлор чыдамдуу жана кайраттуу адамдар болушат (аргументтер, далилдер). Мен чоңойгондо шофёр болом (корутунду). *(Окуучунун дил баянынан)*

31. Текст менен таанышып, кептин кайсы түрүнө жатарын аныктагыла.

I

Кыргызстанда биринчи жолу!

Кыргыз-кытай кесмеси – мыкты сапаттагы, калориялуулугу жогору, даамы сонун, тез даярдалуучу үч түрлүү азык.

Сиз даамдуу тамак жасагыңыз келеби!

Анын эң сонун жолу – кыргыз-кытай «КИТЛАП» биргелешкен ишканасынын кесмесин сатып алуу!

Кыска, узун, ийри-буйру кесмени жасоо үчүн убакыт абдан аз талап кылынат.

Аны даярдоонун технологиясынын сыры – кесменин эзилбей бышуусу.

Болгону бир канча мүнөт кайнатып, бир аз татымдарды кошсоңор, дасторконуңарда өзүңөр каалаган чыгыш тамактарынын бири даяр болот.

Бул – тез, ыңгайлуу, оригиналдуу, үнөмдүү!

Курамы: буудай унунан, туз, суудан турат.

Даярдоо ыкмасы: кесмени туздалган кайнак сууга же сорпого салып, акырын аралаштырып, 3–5 мүнөт кайнаткыла. Коюу тамак жасасаңар, кесме бышкан сууну төгүп, аны сүзүп алып, муздак сууга чайкагыла. Татымын өзүңөргө жаккандай даярдагыла.

Биздин продукцияны алуучулар улам көбөйүүдө.

Биздин дарек: Кыргызстан, Кара-Балта шаары, П. Тольятти көчөсү, үй № 1, телефону 2-19-40; Электрондук почтасы – kitlap_kb@mail.ru

II

Каттама

Унга жылуу суу, ачыткы кошуп, анча катуу эмес камыр жуурат да, 2–3 саатча жылуу жерге коюп коёт. Аны бөлүктөргө бөлүп жаят да, ар биринин бетине жука тууралып, сары майга куурулган пиязды же жаңы каймакты тегиз кылып сүртөт. Жайылган камырларды биринин үстүнө бирин салып, четтерин чымчып бекитип туруп, кайрадан дагы, калыңдыгы бир сантиметр болгуча жайып чыгат. Мындан кийин бети майланган, ысык көмөчтанга же казанга салып, калама өңдүү бышырат.

Садыр бир кезде бир эки жолдошу менен Шабдандын үйүнө конуп калат. Чүйгүндөп семиз эттен кезин асылат. Эт бышып, күмүш чарага жасалып тартылат. Устукандар мүлжүлүп болот. Бүкүлү сулп эттерди үйдүн жигиттери туурап болгондо сырттан чыгын башка, кесмесин башка көтөрүп киришет тура. Анда төрдөгү Садыр:

– Чыгын куйгула, камырын жолотпогула, алып кеткиле! – деген экен, – биз үйүрмөлөп жейбиз этти. Камыр аралаштырып ботко жасагыдай, азуусу түшкөн абышкалар отуруппу мында?!

Эртеси чайынып, тамактанып коноктор жолго чыгышат. Жанындагы жолдошунун бири нааразылыгын билдирет Садырга:

– Аксакал, түндө туура эмес иш кылдыңыз. Тарткан эттери чылк эле май эле. Камырды коштурсаңыз жүрөккө тийбей жакшы жебейт белек?..

– Э-эй, мээси бөксө айбан! – дейт Садыр, – мен эртеңки күнкү сени аяп ошенттим. Ана, Шабдан конокко келип калсын, малын го союп бер. Этин го салып бер. Кесмесин канттиң? Алардыкы торко электен өткөн, кирпичетка ун экен. Сеники жаргылчакка тартылат. Адырайган кыл электен ыргалат. Ал ун кантип бышык ийленди? Ии ошентип, алдын ала камыр жолоттурбай, кутулуп коюштун амалы эмес беле. Түштүбү, мээңе?! (К. О.)

32. Текстти композициялык курулушуна (ички түзүлүшүнө), кандай бөлүктөрдөн түзүлгөнүнө жараша талдоо жүргүзүлө. Ал аркылуу текст кептин кайсы түрүнө кирерин аныктагыла.

Ар бир элдин тили – ошол элдин миндеген кылымдын акылынан, генийинен жаралган кымбат жана табылгыс бакыт. Тилдер жоголуп кетиши мүмкүн, жоголуп да жатат, бирок алардын жаралышы кыйын нерсе. Тилдер пайда болгон мезгил кайткыс болуп алыста калды. Азыр ар бир нерсени сактап, кармап калуу зарыл. Ар бир элдин тили – бүткүл адамзаттын мүлкү. (Ч. А.)

Демек, жүздөгөн, а мүмкүн, миндеген кылым карытып, «Манас» баштаган ондогон дастан-мурастарды, дидактикалык далай тунук ой салттарыбызды, өнөр-кесибибизди, философиялык ой толгоолорубузду кылым кемитпей сактап, бизге жеткирген эне тилибиз менен сыймыктаналы, аны даңктап-барктайлы! Анын тазалыгы, түбөлүктүүлүгү үчүн күрөшө билели!

Көңүл бургула! Тууда авторлор кандай ойлорду бергиси келген деп ойлойсунар. *Туу* сөзүнүн мааниси кандай чечмеленет, анын синоними барбы? *Туу* сөзү катышкан туруктуу сөз айкаштарын, макалдарды эсиңерге түшүргүлө. Өзүңөр ат коюп, Туу жөнүндө дил баян жазгыла.

§ 11. V–VII-класстарда өтүлгөн материалдарды системалаштыруу жана жалпылоо

PDF Compressor Free Version

I. Эсиңерге түшүргүлө : 1) Тыбыш деген эмне, ал кандайча пайда болот жана эмне үчүн үндүү, үнсүз болуп бөлүнөт? 2) Үндүү тыбыштарды эмнесине карата төмөнкүдөй бөлүштүрөбүз жана аларга кайсы тыбыштар кирет: ж о о н жана и ч к е; к е њ жана к у у ш; э р и н ч и л жана э р и н с и з; к ы с к а жана с о з у л м а? 3) Созулма үндүүлөр кандайча жолдор аркылуу пайда болгон?

II. Үнсүз тыбыштарды эмнесине карата к а т к а л а њ, ж у ш м а к, у я њ; т ү г ө й л ү ү жана т ү г ө й с ү з ү н с ү з д ө р деп бөлүштүрчү элек? Ж а с а л у у о р д у жана ж а с а л у у ы г ы дегенди кандайча түшүнөсүңөр жана бул белгилери боюнча үнсүздөр кандай бөлүштүрүлөт?

33. I. Окугула. Мында каармандын (адамдын) эмнеси сүрөттөлүптүр? Бул каармандар кимдер жана аларды кайсы чыгармадан учураттыңар эле? Сүрөттөөнүн кайсы түрүнө (иштиктүү, илимий жана көркөм) кирет?

II. Жалаң жоон үндүүлөр катышкан сөздөрдү өзүнчө, жалаң ичке үндүүлөр катышкандарын өзүнчө көчүрүп жазгыла. Жоон жана ичке үндүүлөр аралаш колдонулган сөздөрдү учураттыңарбы? Мындай сөздөргө өзүңөр да мисал келтиргиле.

1. Маңдайы жазы, башы кууш,
Бар боюнда турат тууш!
Кочкор тумшук, кош кирпик,
Көркү калча, көзү тик!
Жалаяк ооз, жар кабак,
Жаагы жазы, көзү үңкүр,
Эр мүнөзү көрүнөт!
... Кең көкүрөк, жайык төш,
Аркасы кең, бели түз,
Айбаты катуу, заар жүз
Пил мүчөсү көрүнөт!
Жолборс моюн, жоон билек,
Бөрү кулак, жолборс төш,
Бөлөкчө түрү бар экен

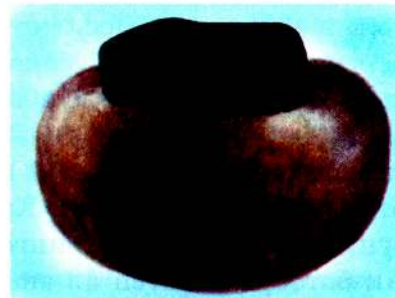
2. ...Бели тутам, бети айдай,
Белгилүү сулуу түгөт ай!
Кара жерге кан тамса,
Карды көр да, этин көр.
Кар үстүнө кан тамса,
Кандан кызыл бетин көр!
Чолпонду көр, көзүн көр!
Шекерди көр, сөзүн көр!
Токсон түрлүү кубулуп,
Келишимдүү бейтаалай
Кер маралдай көрүнүп...

34. Адамдын сырткы келбетин сүрөттөөдө балдарга жана кыздарга карата кандай сөздөр колдонуларын эске түшүргүлө. Аларды пайдаланып, сүйлөм түзгүлө. Сөздөрдөгү үндүүлөргө талдоо жүргүзгүлө.

35. Окугула. Мында буюм (тебетей) кандайча сүрөттөлүптүр, буюмду сүрөттөөдө эмнелерге назар буруу керек экен? Өзүңөр жакшы билген бир буюмуңарды сүрөттөп жазгыла. Кара менен басылган сөздөргө жогорудагы II суроо-талап боюнча талдоо жүргүзгүлө.

Тебетей – нарктуу кийимдердин бири. Аны «бөрк» деп да аташат. Ал көрпөдөн, суусар, сүлөөсүн, түлкү, кундуз өңдүү баалуу аң-терилеринен тигилет. Анын төрт талаасы болот да, бул төрт бөлөк бычылат. Тебетей тышы жаш өзгөчөлүктөрүнө карата тандалат. Мисалы, кара, күрөң тыш улгайгандарга, кызыл, жашыл көк кездеме жаштар кийүүчү тебетейлерге ылайык келет. Ичине кебез же жүн салынып шырылат. Дубайнасынын ортосуна да жүн же кебез имериле салынып тигилет.

Тебетейдин төрт талаасы бириктирилип, капшыра тигилгенде, кийимдин төбөсү төрт бурчтуу болуп чыга келет. Демек, анын тышы дубайнага кийгизилип, көрпөнүн учуна улай тигилет. Чети тышына бириктирилген соң, көрпө сырт жагына кайрылат.

Кыздардын кызыл манат, жашыл, көк баркыт менен тышталган кундуз тебетейлеринин төбөсүнө булая үкү тагылат да, шуру, бермет тизилип, ал асыл таштар, седеп, берметтер менен көз жоосун алгандай көздөлөт. Ал эми **эркектердин** тебетейлеринин төбөсүнө топ чачыктан (чок) тагылат. (А. Ак.)

36. Кыймыл-аракетти сүрөттөөдө эмнелерге көңүл буруу керектигин эсиңерге түшүргүлө. Өзүңөрдүн бир күндөгү иш-аракетиңерди сүрөттөп жазгыла. Кыймыл-аракетти кайсы сөз түркүмү аркылуу бердиңер? Тексттерде колдонгон синоним, антоним сөздөрдү тапкыла, булар бир-биринен кандайча айырмаланчу эле?

37. Окугула. Кайсы сүйлөмдө сөздөр түз орун тартиби боюнча, кайсынысында терс орун тартиби боюнча жайгашкан? Алды сызылган сөздөрдү көчүрүп жазгыла да, алардын синоним, антоним, омонимдерин таап, маанилериндеги айырмачылыктарын аныктагыла.

1. Бирок Танабай көрүнбөдү. Жылкысынан адашып калганбы дешти башкалар. 2. Малчы да көп балалуу аял мисал эмеспи, түндүр-күндүр малына каралаганы каралаган, айрыкча кыш менен жазда иши кычайт. Мал жарыктык же машина эмес, моторун өчүрүп салып, басып кете бергидей. (Ч. А.) 3. Мусакан мүлжүгөн сөөктөрдү итке ыргытты да, табакты жууп тактага койду. Извощик айдаган арык чырай, ачык маанай, ак көңүл, каш-кирпиктүү жигиттин элпек кыймылын көз алдынан өткөрүп, көңүлдүү отурду Саадат. (Э. Т.) 4. Күндөп издейт боз иңген ак ботосун, зарлап издейт боз иңген... Ийиген эмчегинен сүт агат. Ак ботосун издеген ал эненин ак сүтү. (Ч. А.) 5. Меймандын астына жаңы төшөк салганга да үлгүрбөй, тек келинин карайт жалдырап.

6. Миңбай чал салам айтат эшик ачып,
Курманбек алик алат бери басып,
Чай ичип, бир аз мезгил өткөн кезде,
Улууга улуу сүйлөйт жубаткансып (А. О.)

7. Кээде бир сөз «жок» деген,
Ушунчалык кулакка
Катуу тиет – ок менен

Аткан окшоп кулакка.
«Жокко» этиет болгула.
Жооп берген убакта... (С. Э.)

38. Ырды көрктүү окугула да, ат койгула. Сөздөрдөгү үнсүздөрдүн каткалаң же жумшак, түгөйлүү же түгөйсүз экенин аныктагыла. Түгөйлүү үнсүздөрдү окшош тыбыштар катары кароого болобу? Кара менен терилген сөздөрдүн маанисин чечмелегиле? Алар бир гана маанини билдиришеби, көп маанилүүлүк деп эмнени түшүнөсүңөр?

Күрөшүп толкун менен алдас уруп,
Эң алыс эрбелеңдейт жалгыз кайык.
Шамалга кайрат кылат, койгулашат,
Менменсийт, төшүн тосот, канат жайып.
(Мактанат, шылдыңдашат) эч билинбейт,
Чуулдап ак чардактар өтөт кайып.
Кантсе да кара өзгөй күч баш ийдирүү,
Жок болду байкуш кайык көздөн тайып.
Таштагын! Эрдик, көктүк, курчтугунду,
Турмушта сен да ушундай болбо майып. (М. Ал.)

Суруолорго жооп бергиле: 1) Сөздөрдүн баары эле айтылышы жана жазылышы боюнча бир-бирине шайкеш келе береби? 2) Туура айтып, туура жазуу дегенди кандайча түшүнөсүңөр, мунун кандай зарылчылыгы бар? 3) О р ф о г р а ф и я, о р ф о э п и я деген эмне, алардын кандай эрежелерин, талаптарын билесиңер?

39. Окугула да, айтылышы боюнча жазылган төмөнкү сөздөр менен сөз айкалыштарын орфографиялык эрежелерге ылайык тууралап көчүргүлө. Жазылышы менен айтылышынан кандай өзгөрүүлөрдү байкадыңар? Сөздөрдү айтканыбызда алардын айрымдарынын тыбыштык жактан өзгөрүүлөргө учурашы эмнеге байланыштуу деп ойлойсуңар?

Бүгүңкү, чашты, ишембе, увада, овон, наңга, туссуз, атлар, чапанлар, китепи, көнүкүү, бүрөө, өкөө, көссалуу, кебайт, алагарга, жоопперүү.

40. Сүйлөмдөрдөгү кара менен терилген сөздөрдү, сөз айкалыштарын үн чыгарып окугула да, алардын жазылышы менен айтылышын

салыштыргыла. Кандай айырманы байкадыңар? Булар орфографиянын кайсы принцибине (фонетикалык, морфологиялык) ылайык жазылыптыр?

1. **Түнкү** жаратылыш тири шумдуктун үнү кычкылыгылып, жан кулак учуна келди. Карышкыр!.. Азуулары шакылдап, бири-бирин алкымдан булкуп, чандырдан жулкуп, **күчтүүсү күчсүзүн** басып жеп жаткан шекилдүү. Ачкалык! Ачкалыктан айбандар эмнени гана кылбайт: бири-бирин жейт, чээн тешет, көр ачат. Ачкалык! Дүйнөдө ачкалыктан **коркунучтуу эчтеме** жок. (Э. Т.) 2. Айтикенин моокуму **канган** жок. Жапарын бооруна кысып, кобурай берди. (А. Т.) 3. Эшикти **аччы, бүгүнкү** жаңылыктарды айтып берейин. Ишке барсам, эч ким көзгө **көрүнбөйт**, эмне болду деп ойлогончо болбой, он-он беш жашар бир бала чуркап келбеспи. («АТ») 4. Ханга кылдык каяша, кастыгына жараша. Эми Эсенкан жөн жатпас. Ажыдаардын куйругун басып алдык көрүнөт. Өлүү болсок бир чункурда, **тирүү** болсок чогулуп бир дөбөдө болгудай ынтымак куралы. (А. Ж.) 5. Мен силерге **жооп бергидей** эч кандай күнөөм жок. Өзүңөр койго көз сала тур дедиңер беле, дегенсиңер! Мен **көз салмак** турсун, какайып жылбай турдум. Бирок **туз сураган** койлор ээ-жаа бербей жөнөсө, кантмек элем. **Же кеп айтсаң** түшүнбөсө?.. («КМ») 6. Ак чатыр, ак чатырдын ичинде **ак ала** көйнөк кыз жатыр. (Таб. – *Куурчак*). 7. Жаздын келерин кабарлагансып, **сары** кар жаап жатты. Колунду жакшылап **созсоң** эле жазга жете жетчүдөй болосуң. («К»)

41. Уңгуларга мүчөлөрдү өзүңөр улап жазгыла да, сөздөрдүн айтылышы менен жазылышын салыштыргыла. Бул сөздөрдүн мындайча айтылышы орфоэпиянын кайсы эрежесине ылайык келет? Ошондой эле кайсы сөз орфографиялык кайсы принциптин негизинде жазылды? Жазылышы жагынан морфологиялык да, фонетикалык да принципке баш ийген сөздөрдү кездештирдиңерби?

барак + ы =	кел + ба =
бутак + ы =	күн + га =
чап + уу =	тынч + лык
ысык + ыраак =	тиз + чи =
суук + ыраак =	сөз + сүз =

бүгүн + кү =	эрин + и =
тоо + лар =	бала + лар
суу + лар =	алты + оо =
ат + лар =	кейип + ы =
эшик + лар =	мурун + ы

42. Көрктүү окугула. Ат коюп, текстти көчүрүп жазгыла. Сүйлөмдөр өз ара кайсы жол (уланма, жарыша) аркылуу байланышты? Сүйлөмдөрдүн баяндоочторуна көңүл бургула, алар жак, сан, чак боюнча кандай жалпылыкка ээ? Кара менен терилген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла да, кайсы принциптин негизинде жазылганын аныктагыла.

Бул **өрөөндүн** көркү кандай сонун! Ортосунда Тентек-Сай жатат. **Кезегинде** суу кирсе кызыл чийкил болуп **буу-ракандап**, ылай **көбүктөрүн көккө** серпет. Калдандап аккан бак-дарактын сыныктары, суу кайра тартыла **бергенде**, таш үстүндө калдайып жатып калат. Бирде ары жак четинде ойносо, бирде бери жак **четине** чайпалып, барган жерин кумайга толтуруп, далай жерди суу каптайт. Андай **күндөрдө суунун** ылай болгонуна карабастан, жерге **жандуу** көрк киргизет. **Канаттуу** куштар жээгинде катар туруп, чаңдаган боюн жуунушат да, таш-таштын үстүнө олтуруп тарана кетишет.

Бакчаларда туурулган **тордомо** коондор чаң баскан чачылуу жалбырактардын көлөкөсүн **жамынып** жатат. Ала чапанчан дарбыздар алда кайдан көрүнөт. Анын ээси каадалуу басып барып, катып **койгон** жеринен атайы башкасын алып келет да, чоң ак бычакты мойнуна матырып, чокусун чырт ыргытып жиберет да, эки **бөлүп** алдына таштаса, кызыл жаян болуп **чыга** келет. (Н. Б.)

Эсиңерге түшүргүлө: 1) Сөздөр бир-биринен сырткы түрү боюнча гана айырмаланышабы? 2) **Лексикалык** маани деген эмне, сөздүн керт башына гана таандык мааниси дегенди кандайча түшүнөсүңөр? 3) **Грамматикалык** маани лексикалык мааниден эмнеси менен айырмаланат, сөздөрдүн бүтүндөй бир тобуна таандык маани дегенди кандайча түшүнөсүңөр? 4) Бир сөздүн бир нече мааниге ээ экендигин кантип билсек болот, бир маанилүү сөздөр тике жана өтмө мааниге ээ болобу, көп маанилүү сөздүн кай-

сы мааниде колдонулганын кантип аныктайбыз?
5) Э м о ц и я л ы к маани эмнени билдирет, ал лексикалык мааниден кандайча айырмаланат?

PDF Compressor Free Version

43. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Алды сызылган сөздөр лексикалык жана грамматикалык маанилери боюнча бир-биринен айырмаланышабы? Бул суроого ал сөздөрдүн ар биринин лексикалык жана грамматикалык маанисин аныктоо аркылуу жооп бергиле.

1. Кыргыздын тоолорунда айбандар көп. Тоолордон: кийик, тоо эчки, илбирс, теке, карышкыр, түлкү ж. б. кезигет. 2. Керишке минсе кебелбейт, чалгынга минсе чарчабайт, баш салып чөптү чайнабайт. (С. К.) 3. Айдын он беши жарык, он беши караңгы. (М.)

44. Көчүрүп жазып, кара менен терилген сөздөрдү салыштыргыла. Алардын маанилеринен кандай окшоштукту жана айырмачылыкты байкадыңар? Булардын тигил, же бул мааниде колдонулганын кантип билсе болот?

1. Манас кол жаңсап, колду токтотту. Турнабайын салып, туш тарапка көз салды. Чоң чабуулга чыккан кошуунунун сол канатын караса, Каңгай тоодон элес жок, көк менен жер ортосу биригип, кара туман чаң чыгат. (А. Ж.) 2. – Таксыр, мен бир сыр көрдүм. Кабарым суук, бирок айтпай коюш болбос. Өзүңүз тымтыракай кубалаган кыргыздардан жакында бир баатыр туулат. (А. Ж.) 3. Кычыраган кыш. Күн суук. Бети-башың тызылдап, тышта араң жүрөсүң. («АТ») 4. Ал үйүнүн жанына келгенде, эшикти кантип ачам деп кайрадан ойлонду. Кайрадан чөнтөгүн карады. Ачкычты таппады. – Жоготкон окшойм!.. – деп шыбырады. («АТ») 5. Эмгек – бакыт ачкычы. Ак эмгектен жамандык көргөн адамды учураттыңар беле? (Н. Б.) 6. Ак мөңгүлүү төрдө, күмүш карагай черде, агын суулуу жерде өскөн Манас бейтааныш чөлгө чыкты, карагандуу куру сай, кумдуу чап какыр белге чыкты Манас. (А. Ж.) 7. Байыркы заманда бир чал булбул экөө дос болуптур. Чал мергенчи да, комузчу да экен... Булбул сайроону комуздан үйрөнүп, чал досунун айтуусу боюнча дайым түнкүсүн сайрап калган экен. (Жом.) 8. Тобурчак аттын дулдулу, топ жыйындын булбулу. Аргымак аттын дулдулу, Ак калпак элдин булбу-

лу. (Ж.) 9. Бала аттын айтканындай кылып, атты терекке байлап таштап, өзү күмбөзгө барып жатып алат. (Жом.) 10. Анын аты менин тилимди байлап коюп, мен кан сийип баса албай жаттым. Эми мен ал аттын тилин чечилбес кылып байладым. Ал болсо менин тилимди байлай турган сыйкырын жоготуп койду. (Жом.)

45. Берилген сөздөрдү төмөнкүдөй ар кандай маанилерде колдонуп, сүйлөм түзгүлө. Алар менен айкашкан сөздөрдүн маанилерине көңүл бургула. Булардын кайсыларын баштапкы (тике) маани катары кароого болот, тике маани экенин кантип билебиз? Бир эле сөздүн ар кандай мааниде колдонулушу эмнеге байланыштуу болот деп ойлойсуңар?

- көз
- 1. Адамдын, жан-жаныбарлардын көрүү мүчөсү
 - 2. Күндүн, айдын ж. б. бети
- булак
- 1. Жер астынан чыккан суу, кайнар, башат.
 - 2. Бир нерсенин келип чыккан жери, кенчи, негизи.
- жылдыздуу
- 1. Жылдыздар көрүнүп турган, жылдызы көп (асманга карата).
 - 2. Мээримдүү, ыманы ысык, жайдары, сүйкүмдүү.
- жайла
- 1. Жайгаштыруу, орундаштыруу, иреттөө, иретке келтирүү, тейлөө.
 - 2. Тынчытуу, ыраазы кылуу.
 - 3. Жоготуу, өлтүрүү.
- жый
- 1. Бир жерге чогултуу, топтоо.
 - 2. Үйдүн ичин иретке келтирүү, жууркан-төшөктү, идиш-аякты ж. б. жыйыштыруу, жай-жайына коюу.
 - 3. Күчтү, кайратты ж. б. топтоштуруу, толуктоо.

46. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла да, кандай маанини (кубануу, өкүнүү) билдиргенин аныктагыла. Мындай маанини билдирүүгө өбөлгө түзгөн каражаттарды (сөз, мүчө ж. б.) белгилегиле. Бир эле сөздүн карама-каршы (кубаттоо, колдоо-какшыктоо) мааниде колдонулганын үчүрөттө тыңарбы, анын кайсы мааниси экендигин кантип билдиңер?

1. Сырттан ат дүбүртү катуу чыкты. Бакдөөлөт чуркап чыкса, Акбалта экен:

– Аке, сүйүнчү! Уул төрөлдү! Уул! – деди өрөпкүп.

– Болсун, балам, болсун. Билем! Теңир жалгасын! – деп Акбалта жанчыгынан Бакдөөлөткө тайтуяк жамбы алып берди. 2. – Атаңдын көрү дүйнө бок! – деп күнгүрөндү. – Кайран баатыр Орозду! Кайран гана кан кудам! Эмнеге кабарсыз болду десем, ушундай беле?! Жаны Теңирге аманат... 3. – Оо, кургурум, чын айтам. Таңга маал үрүлдө сыртка чыксам, бет боордон жылаңач баланын сүйүнчүсүн угуп, өз көзүм менен көрдүм. 4. – Менин шорум ушул беле?! Ушундай күндү көрмөк беле?! Атаңдын көрү дүйнө бок! Баатырларымдан айрылып, менин жер таптап жүргөнүм курусун! Тарт Аккуланы!.. 5. – Былжыраба! Түп Бээжинге кирип кетсе да соём! – деп Манас бакырды. (А. Ж.) 5. Апакем ай, асылкечим, боорум ай, бөлүнсөм да мен бир сенин жан этиң. (Ал. А.)

6. Күүлөнтүп комуз черткениң

Кулагымдан кеткен жок

Менин күкүгүм Током келгенби? (Ж.)

7. Кайран Мидин, кайран гана Райкан, куудул эле күлбөгөндү күлдүргөн. (Б. С.)

8. Карааныңдан кагылайын Ала-Тоо,

Калкып жаткан кандай укмуш немесиң.

Качан жүрөк кагышынан танганда,

Бир тартылып өтүп кетер элесиң... (М. Ал.)

9. Баракелде кырк жигит, Маашыр болдум эрдикке! («ЭТ») Калпыңа баракелде! Жок шумдукту табасың! (Т. С.)

47. Какшык, кекээр, кекетүү, кагуу, жек көрүү, мыскылдоо, каргоо, өтүнүү, шылдыңдоо, табалоо жана кубануу, сүйүнүү, эркелетүү, жакшы көрүү, кубаттоо максатында колдонулган эмоциялык маанидеги сөздөрдү

катыштырып, бир нече сүйлөм түзүп келгиле. (Көркөм чыгармалардан пайдалансаңар да болот.) Мындай сөздөрдүн лексикалык маанисине, эмоциялык мааниге карата карым-катышына да көңүл бургула.

48. Окуп, кара менен басылган сөздөргө көңүл бургула. Мындай сөздөр эмне деп аталчу эле? Эмне үчүн айрым сөздөр эскирип, колдонуудан чыгып калат? Аларды бүгүнкү күндө кандай максатта колдонушубуз мүмкүн? Кара менен басылган сөздөрдүн эмнеси (бүтүндөй мааниси, сырткы түрү, же бир гана мааниси) эскирген деп ойлойсуңар?

1. Бул күрмөсүз абышканы жандап турган **нөкөрлөр, удайчылар** көзүнүн агы менен чимирилишип, ал эч ким менен сүйлөшпөй, эч ким менен макулдашпай, туш тарабын колун серелеп карап, акырын ооз кыбыратуу менен керектүү буйруктарын оң канатка, сол канатка берип турду. 2. **Сыпайлар** бет алдын, өңүтүн бат-бат өзгөртүп, туш келди бастырышып, бирде дыр коюп ат ойнотуп, бирде элтейип токтой калышып жатты. 3. Кызыл кийинген **сарбаздар** далдакташып, шашып жүрүшкөн болуу керек, кытайча деп аталган кичинекей замбиректерин дөңдөргө орнотуп жатышат. 4. О, тагдырдын ойну... Ал Алымкул **аталык** эмес беле? 5. **Жүзбашылык** султаны чыкчырылып, чым көк кемзолун шымданып койгон чалбардын багалегинен кызыл булгаары өтүктүн тумшуктары чукчуюп чыгып турду. 6. Бир кудайым жолун, Бактыяр, **Сейид**, Кудаяр качанкы кеткен ооматы кайра келип, ата арбагы жар болуп, иши агынан тагына кайра миниптир. 7. О, **паңсат үкөм**... О, **жакшылар**, бир соболго жооп барбы? 8. Шералы, **датка** атам чакырып жатат, жүр! (Т. К.)

49. «Манас» эпосунан историзмге бир нече мисал жазып келгиле. Алардын тематикалык кайсы топко (эски үрп-адаттарга, буюм-тайым, жоо-жарак аттарына, башкаруу, бийлик жүргүзүүгө) таандык экендигин аныктагыла.

50. Окугула да, көчүрүп жазып, архаизмдердин астын сызгыла. Бул сөздөрдүн эмнеси эскириптир, историзмдерден кандайча айырмаланат? Архаизмдердин кандай түрлөрү бар, төмөндөгү сөздөр кайсы түрүнө кирет?

1. **Жетимиш** түрлүү тил билген, жетимиш бурку эл көргөн. («М») 2. Машина катуулаган сайын, кечээ жакында биз чатыр тигип иштеген от араба жолдору зымырап, арт-та калып бараткандай болду. (М. Э.) 3. **Жалгыз** туяк өзүнөн

түзүгүрөөк аалым болсун деп, андан соң Кокондогу Түнка-
тар медресесинен таалим көрсөттү. (Т. К.) 4. Адамдын акыл-
дуусун ата тут, ашыктын коночогун сака тут. (М.) 5. Тоо
бөөрүсүз болбос, токой чычкансыз болбос. (М.) 6. Бир-
бирине коёндой окшош, ужуралар үтүрөйүп тымтырс. (С. Ө.)
7. Парваначы баш болгон жаат каршы чыкты. (А. Т.)
8. Жаман жолдоштон жакшы таяк апсел. (М.) 9. Эксең
эгин – ичерсиң тегин. (М.) 10. Жатакчыны тер кысса, жүгүн
жөө ташыйт. 11. Сопу согон жебейт, жесе кабыгын да кой-
бойт. (М.)

51. Окугула да, көчүрүп жазгыла. Булардын кайсыларын бүгүнкү
күндө жаңы сөз катары кароого болот? Неологизм түбөлүк жаңы сөз бой-
дон калышы мүмкүнбү? Алар эмне үчүн жана кандай жолдор аркылуу
пайда болот, бул жагынан төмөнкүлөрдү кайсы топко кошууга болот?

Кабарчы, окумуштуу, кат ташыгыч, басмакана, агар-
туу, уюштуруучу, жазгыч акын, жаш калем, илимий илик-
төө, кол жазма, сүрүлүү (физикада), микроклиматтын па-
раметри, рассконсервациялоо, аэронавт, микроэлектрони-
ка, коммунист, партия, социализм, коммунизм, край, об-
ласть, суверенитет, эгемендүү, мыйзам, стабилдештирүү,
палата, жогорку кеңеш, инфляция, кайра куруу.

52. Диалектилик сөздөрдү тапкыла да, көчүрүп жазгыла. Адабий тил-
де колдонулган түрү менен салыштыргыла. Диалектизмдердин кайсы
түрүнө (фонетикалык, морфологиялык ж. б.) кирет экен? Адабий тил ме-
нен диалектинин ортосунда кандай айырмачылык бар? Диалектизмдер кай-
сы стилдеги чыгармаларда кандай зарылдыктан улам колдонулчу эле?

1. «Барака табың, барака табың», – деп колдорун бекем
кысыша берет. (Ка. Б.) 2. Сарыбай күүнү өзү тыңшады,
күүнүн маанисине, комуздун жан жылыткан тилине өзү
түшүнүп, өзү тен берип, көңүлү толуп, өзү гана улутунду.
(Т. К.) 3. Айылдын үстүндөгү жан боорго чыккандан баш-
тап калың арча, бирде шилби, добулгу болуп, токой коюу-
ланып кетет. (Жу. М.) 4. Кой жайып койчу чыгууга, жашыл
бет жайнап туру да. (Т. Ү.) 5. Таш талкалап, жол түзөп, мен
да келе жатырмын. (Б. С.) 6. Жактырып сени алгайбыз,
жакындарга арнайбыз. (Т. Ү.) 7. Чиеленген көңүлдөн чийи-

риң издейм ар дайым. (Т. Б.) 8. Бул сөздү генерал далай
угуп, далай жолу жети өмүрү жерге кирип, далай жолу
көрүнүп, намыстанып, ичи күйгөн. (У. А.) 9. О-о, бак ичин-
де жаш анар, жаш анардай болойлук. (Н. Б.) 10. Уй төлдөсө
баласы торпок болот турбайбы. (Б. А.) 11. Күз айынын ко-
нур жели леп-леп жорткон сайын, теректин бариктери ноо-
дасы менен түбөлүккө ажырашууда. (Т. К.) 12. Кокустан карт
жолборско катылам деп, оозумдан ага жазды менин өтүм.
(А. Т.) 13. – И-и, эжеке, андай нерселерди айтып бизди көп
кейитпеңизчи, – деп Зейнеп ояк-быягына көз чаптырып ка-
рады. (М. А.) 14. Мурзакмат шилтеп жибергенде, Аваз аны
чапсаң билектен алып, колун кайрып кетти. (Ш. А.) 15. Баа-
лынын кабырылган эселки калай чырагы меш түбүндө.
(С. Ө.) 16. Жаңкы баланын чамгарактан ыргыткан ташы
төшөктө жаткан Ашымкандын бетине келип тийген экен.
(М. Э.) 17. Мадыл эмне дерин билбей, көзүн ымдалап туруп
калды. (Т. К.) 18. Былтырлары эле кандай керемет киши
болду экен деп суктанчубуз. (Ка. Б.) 19. Данияр арабаны
жайыраак айдап, күмүштөнгөн кечиттин таштарына така-
лардын чакылдап урулганын тыңшай калды. (Т. А.)

53. Окугула. Кайсы илимге таандык терминдер бар деп ойлойсуңар?
Аларды көчүрүп жазгыла. Термин менен кадыресе (термин эмес) сөздүн
ортосунда кандай айырмачылык бар, терминдерге кандай талаптар кою-
лат? Бир эле сөз термин катары да, кадыресе сөз катары да колдонулушу
мүмкүнбү? Төмөнкү текст стилдин кайсы түрүнө кирет?

1. Лирика тегинин сюжети жана конфликтиси адабият-
тын эпикалык жана драмалык түрлөрүнөн айрымалуу экен-
диги таң кала турган иш эмес. Адабияттын аталган эки
тегинде бул компоненттер ачыктан-ачык көзгө түшсө, ли-
рикада андай эмес. Мында сюжет менен конфликт ачык
түрүндө да, көзгө даана түшпөгөн көмүскө түрүндө да бо-
лушу мүмкүн. Муну А. Осмоновдун айрым ырларын талдоо
аркылуу карап көрөлү. Акындын «Жибек кийген эрке кыз»
деген ырынын сюжети жана конфликтиси комедиялык
мүнөзгө ээ. Жаанда калган кыз жибек көйнөгүнүн суу бол-
гонуна кайгырып, жаанга ачуусу келет. Ал эми тоонун эте-
гинде жашаган дыйкан түшүм мол болуп, кызым жибек
көйнөк киет деп сүйүнөт. Жөнөкөйлөштүрүп айтканда, бул –

ырдын сюжети. Ал эми экөөнүн жаандын жааганына карама-каршы мамилеси, бирин-бири көрбөй-билбей туруп ичтеринен жүргүзгөн «эрөөлү» – чыгарманын конфликтиси. (Му. Б.)

2. Оозеки чыгармачылыктын ошондой бөтөнчөлөнгөн бир жанры – макал, ылакап. Оозеки чыгармачылыктын калган түрлөрүн айтуучу өзгөчө учурду, кырдаалды, угуучу чөйрөнү атайы талап кылат. Айталы, буга угуучу чөйрөнүн каалоосуна жараша ыр ырдагып, жомок айттырууну атасак жетиштүү болор. Ал эми макал-ылакапты айттырууга учур, кырдаал, угуучу чөйрө анча деле талап кылынбаган... Адатта, жыйнакка, чыгармага жазылган баш сөздө келтирилген мисалдар кынтыксыз, так болушу талап кылынат. «Абийир тапса баласы, атасына бак конот»... өңдүү ыр саптары баш сөздө макал катары талданган. Менимче, булар санат, терме ырларынын саптарынан үзүлүп алынган. (Му. М.)

54. Тубаса жана туунду сөздөрдүн айырмачылыгын, сөз жасоонун кандай жолдору бар экенин айтып бергиле. Төмөндөгү сөздөрдү көчүрүп жазып, кайсы жолдун негизинде жасалганын жана кайсы сөз түркүмүнө кирерин аныктагыла.

Дароо, ылдам, эртеңки, кечкисин, байы, демик, кайра-кайра, ачык-айкын, эртели-кеч, бир күнү, кырктай, элүү, жети, төрт-беш, отуз беш, беш жүз, туткун, согуш, күрөк, ата-эне, жол башчы, балка, жалбырак, пединститут.

55. Окуп, көчүрүп жазгыла. Уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Жаңы пайда болгон сөз түркүмү кайсы мүчөнүн жардамы менен жасалды? Кайсы сөз түркүмүнөн кандай сөз түркүмү жасалганын кантип билдиңер?

Жол, кет, малчы, балалуу, өткүр, онунчу, ойлон, көрүн, жаткыр, адамча, кечирээк, тоок, жайлай, күздөй, бүткөр, кубандыр, ондой, миндеген, уялчаак, оюнчук, бышык, ташы-мал, шашкалак, уйкучул, тончон, кышкысын, ошончолук.

Көңүл буруп, суроолорго жооп бергиле: 1) Сөздөрдү эмне үчүн түркүмдөргө (топторго) бөлүштүрчү элек? 2) Аларды маани берүүчү жана кызматчы сөздөр деп эки чоң топко бөлүштүрүүнүн себеби

эмнеде? 3) Маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө кайсылар кирет жана аларга кандай белгилер мүнөздүү? Кызматчы сөздөргө кайсылар кирет жана алар эмне үчүн колдонулат?

56. Окугула. Маани берүүчү жана кызматчы сөздөрдү ажыраткыла. Кызматчы сөздүн кайсы түрүнө (байламта, жандооч, бөлүкчө) кирерин, эмне үчүн колдонулгандыгын аныктагыла. Сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып, кандайдыр бир суроого жооп бере алган кызматчы сөздөрдү учурата алдыңарбы?

1. Кыргыз элинин чыныгы уулу, алгачкы окумуштуу-профессор, акын жана драматург, жазуучу, котормочу, педагог Касым Тыныстан уулунун илимий-адабий мурасын иликтөө, аны жарыялоо, эстелигин түбөлүккө калтыруу милдети гана калбадыбы. Бул да ишке ашар деп үмүттөнөбүз. (Т. Кек.) 2. Тоголок Молдо акындык сөздүн анык чебери болгон. Анын тили эң эле укмуштай ийкемдүүлүгү, мукамдуулугу, түрлөрүнүн байлыгы жана ошол эле учурда жөнөкөйлүгү жана конкреттүүлүгү менен айырмаланган. Анын бир да чыгармасынан жалган сулуулукту жана ыгы жок кооздукту көрө албайбыз. Ал эмне жөнүндө жазбасын, анын баары көрүнүктүү жана сезилерлик эле. («АТ») 3. –Ыя?..– Исхак мемирөөдөн ойгонуп кеткендей тура калды. Үшкүрүп алды: – Бул бейит мазар болсун. Ыйык жер болсун биз үчүн... – деди акырын. (Т. К.)

57. Байламталар маанисине карай канчага бөлүнөрүн эсиңерге түшүргүлө. Ар бирин катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Ал сүйлөмдөрдө жандоочторду да колдонула. Байламта менен жандоочтун айырмачылыгы же окшоштугу эмнеде экен? Бир эле сөз бирде байламта, бирде жандооч катары колдонулушу мүмкүнбү?

58. Бөлүкчөлөр катышкан сүйлөмдөрдү гана көчүрүп жазгыла. Алардын астын сызып, кандай сөздөрдөн (зат атооч, этиш ж. б.) кийин же мурда келерине көңүл бургула. Бөлүкчөлөр кандай кызмат аткарды жана байламта, жандоочтордон эмнеси боюнча айырмаланат? Алар маанисине карай канчага бөлүнчү эле жана төмөнкү сүйлөмдөрдөн байламтанын кайсы түрүн учураткан жоксуңар?

1. Машина жарык кылган жол менен алдыңарда соорусу күмүштөнүп Мүйүздүү Бугу-Эне чуркап отурмак. Ал эч кимге көрүнмөк эмес. Сен гана көрүп бармаксың. (Ч. А.)

2. Көңүлү чөккөн кезде да эргүү келе калчу. Азыр байкап көрсө, ошол учур обон жаратар алдындагы чыгармачыл шыктануу окшойт. (Б. Б.)

3. – Кана, эми, айланайындар, атын бирдеме деп коелу, деди төрөткөн зайып. – Бя, аты Адаш болсунбу? Эптеп көп ичинде адашпай эсен жүрсүн... (Т. К.)

4. Кайгырбай, бирок абдан өчтүү болуп,
Биздин кол артка карай кетип жаткан. (А. О.)

5. Жоо этектен алды го,
Кан чеңгелин салды го.
Эми айла не болот,
Эл эсинен танды го, балдар. (Ж. Т.)

59. Текстти окуп, көчүрүп жазгыла. Кептин кайсы стили менен түрүнө кирет? Зат атоочтордун астын сызып, уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Жөндөмө, таандык мүчөлөрүн учураттыңарбы, алар эмне үчүн колдонулчу эле? Көптүк маани тилдик кандай каражаттар аркылуу берилиптир, муну билдирүүнүн дагы кандай жолдору бар эле? Жекелик сан атайын мүчөнүн жардамы аркылуу берилеби?

Көч жылып баратат.

Бир аяк чыйырдын нугуна түшкөн эл чынжырдай чырмалат. Көч шарында энесин таппай ыйлаган бала, чыркыраган эне, жар салган эркек: «О, сабатар барбы араңарда. Тагаш журтунан барбы? Торок кайсы топто? Мен мундуз элем, көчүмдү таппай жүрөм». Ар ким көчтөн калбоого

жанталашып, көч караанын эш тутуп, этекке эрмешип, куйрукка жармашып, ар кандай чубалат.

Атам замандан бери, дегеле кыргыз кыргыз болгондон бери мынчалык эл мөгдүрөп, жабыр тартып козголгон эмес-тир. Качандыр бир Алтай тараптан, ойрот-буйрат тараптан Ата конушун, улуу журтун таштап көчсө көчкөндүр. Бирок ушунчалык эл түп-орду менен түрүлө көчкөн эместир. Ар көчтө ар башка көрүнүш, бирок бирдей азап, бирдей муң.

Көч жылып барат.

Тогуз каттай беттери шалбырап, томугу какшаган кемпир элден калбоого антигип, өргө көтөрүлө, өпкөсү кышылдап отура калат. Титиреген муунун тыйып, ыргай таягына өбөктөп кайра турат. Буту шилтөөгө келбей, акыры жол кырына кулады. Жете келген бирөө аркасына көтөрүп алды. Энеси экен. Кантсин, ак сүтүн эмбеди беле? Анын соңунда уй жетелеген абышка. Таргыл уй мүдүрүлүп олоңу үзүлүп, жүгү ооду. (Э. Т.)

60. Суроолорго жооп бергиле: 1) *кел, кет, иште, уктады, жатат* деген этиш сөздөрдүн кайсылары кыймыл-аракетти, кайсылары ал-абалды билдирет? 2) Этишке кандай белгилер мүнөздүү, ал (этиш) эмнелер боюнча өзгөрөт? Мамиле, ыңгай, чак жана жак категориялары эмнелерди билгизет? 3) Этиш сүйлөмдө көбүнчө кайсы мүчөнүн милдетин аткарат жана кайсы сөздөрдү башкарып турат?

61. Көчүрүп жазгыла. Этиш сөздөрдүн астын сызгыла. Мамиле, ыңгай боюнча талдоо жүргүзүлө. Булар тилдик кандай каражаттар аркылуу берилгенине көңүл бургула.

1. Максатсыз отура калсам, кыйла өмүрдү бекер агызып жибергенсийм. (С. Ө.) 2. Мен бүгүн гана өз кемчилигимди туйдум. Кудай-ай, ушундан тезирээк кутулсам экен. («КР») 3. Бирин-бири тиктешип, саламдашып, бетме-бет турган капчыгайдын аскалары эртеңки күн нуруна жаркырайт. (К. Б.) 4. Туюк жерден туура жолду жүргүздүң, журтуң үчүн жарык чырак күйгүздүң. (О.) 5. Төбөсүнө бир нече чачы жана бир тутам үкү тагынган кундуз тебетейди кийген, эки жагындагы төрттөн өрүлгөн чачына акак, шуру, ак бермет жана седеп тагынган... кыз – Түлкүбектин тууганы Атабектин кызы Кылымкан. (К. Ж.) 6. Жаңгактын уюлу-

нан кырылган оймолуу, күмүш чөгөргөн чоң аяктарга кымыз куюлуп, конокторго сунулду. (А. Т.) 7. Айланасын көз тайгылта саймала – Тянь-Шандын сансыз гүлүн терейин. (А. Т.) 8. Ошондо көкүрөгү чарт жарылып, дармансыз алдас урган жүрөгү сыртка атып чыгып, катуу-катуу чаңырып алса эс ала түшчүдөй. (К. А.) – Ээ, жаманым, ушу сенин балалуу болгонунду көргөй элем. Көрүп калсам, кудайга миң мертебе ыраазы болор элем. («АТ») 9. Динар элден мурун Аскардын күндөлүгүн көрмөкчү, андан кийин китеп окумакчы болду. (Т. С.) 10. Окуучулардын ойлорун билмекчи болуп, аларды өзүнө чакырды. («К») 11. Данияр унчукпай келе берди. Алды жакта капчыгайдын чыга бериши агарып, өрөөндөн келген жел бетке сокту. (Ч. А.)

62. Көчүрүп жазып, этиштерди уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Жак жана чак мүчөлөрүнүн гана астын сызып, алар кайсы жак менен чакты билдиргенин аныктагыла. Атооч сөздөрдүн жакталышын эсиңерге түшүргүлө. Этиштер уңгу түрүндө туруп жакталат бекен, этиштин жакталышынын толук жана толук эмес түрү дегенде эмнени түшүнөсүңөр? Төмөндө чактын кайсы түрлөрүн учураттыңар, бирдей формада турган этиштин учур, же келер чак экенин кантип билсе болот?

1. – Сиз көч башында барасыз. Күндүз от жагып, түнкүсүн от жакпай тыныккан жерде көчтү жыйып отургула. Кудай оңуна алса, ашууда жолугабыз. Биз кара тилдин багытын адаштырып, күтүлбөгөн өңүттөрдө жаталы. (Э. Т.) 2. Ажалым сенденби, тексиз кул? Сенин колундан өлөмбү ыя? Ат, атып көр! Эртең өз башыңды энеңдин баканына асат. (Э. Т.) 3. Желеден дагы бээ саап, сүт көтөрүп келатам... Эртең менен болчу. Күн чыга элек. Боз үйдүн кырчоосун кармап турат. Сүйүнүп кеттим. Эшикке өзү чыга албай калган. Мага кол булгалап коёт. Түшүндүм. Келсем апаң керегени эки колдоп кармап алып, чиренип калыптыр. Сени төрөп салыптыр. Думугуп кала жаздапсың... Сени күткөн экен. Эки күндөн кийин атаң жерге түштү. (К. Жус.) 4. Тиги китепти окуйсуң, бу китепти окуйсуң, тигинден келет таасир, мындан келет. Айтор, буга бир беткей кароо ылайыксыз. А мен өзүм адабиятка жакшылап киришип калган кезде А. Осмоновду баалап, ошону көп окупчумун. Биздин муун да ошо кезде Алыкулду көбүрөөк туурап

жүрүштү. Кийин анан өзүбүзчө жолго түштүк. Ушул жерде айта кетейин, туураштын жолу да өзү кыйын... Кээ бирөөлөр Алыкулду туурап жазып жүрүп, анан ошол бойдон Алыкулдан чыга албай эле калышты. Үлгү алууда этият болуу керек. (С. Э.) 5. Суунун аркы маңдайында белес-белесте кырманчылар от жагышып, эртеңки көжөсүн кайнатууда. Тигине, кимдир бирөө алда кандай иш менен шашылып, кокту бойлой далбандап, кыштакты көздөй чаап бара жатат. (Ч. А.) 6. Анан чоң чылапчынга салып алып, өзүнүн куудураган, бирок жумшак колу менен бетин, аркасын жышып, апасынын киринтип жатканы көз алдынан чуурат. Кымырылып уялганын эстеп, азыр да уялып кетет. Жүрүп-жүрүп отуруп, каалгадагы кулпунун илмегине келет... кулпу салмак түгүл, үйдө кулпу жок болчу. Бир мезгилде кулпу сатып алышкан экен, ал салынбагандыктан дат басып, иштебей калыптыр. Атасы ыргытып жиберген. (Б. У.)

Көңүл бургула! Сүрөттөрдү карагыла да, анда эмнелер тартылганын аныктагыла. *Жүгүрүп келатат, ойлонуп отурат, үшүп жатат* деген этиштерден маанилик кандай айырмачылыкты байкадыңар? Булардын баары эле кыймыл-аракетти билдирдиби?

СӨЗ АЙКАШЫНЫН СИНТАКСИСИ

§ 12. Сөз айкашы

63. Окугула. Булардын кайсынысы сөз, кайсынысы сөз айкашы, экөөндө кандай айырмачылык бар? Сөз айкаштардын кайсы түгөйү багындыруучу, кайсынысы багыныңкы? Анын багындыруучу, же багыныңкы түгөй экенин кантип билсе болот?

Ичик – кара ичик, бөлмө – үч бөлмө, талаа – тиги талаа, бала – сүйлөгөн бала, жапыз – үйдөн жапыз, кайраттуу – сенден кайраттуу, кыйын – окууга кыйын, бирөө – келаткандардын бирөө, баары – окуучулардын баары, жакын – тоодон жакын, баруу – кеч баруу, айтуу – чалачарпыт айтуу, отуруу – бөлмөдө отуруу, алуу – төрт жолу алуу, жабуу – карс жабуу.

64. Окуп чыгып, сөз айкаштарындагы өзгөчөлүккө назар бургула. Аларды катыштырып, сүйлөм түзгүлө да, сөз айкаштарына ажыраткыла. Кайсы сөз айкаштардын түгөйлөрүн ажыратып жиберүүгө болбойт? Эмне үчүн?

Жакшы иштөө, кой оозунан чөп албаган, мээнеткеч киши, оозу менен орок оруу, көз ачып-жумганча, шаардан алыс, түшүнүүгө оңой, колу үшүү, жүрөгү үшүү, ташы өйдө кулоо, ат такалоо, эшек такалоо, мээримдүү жүрөк, жүрөгү жок.

Эсиңерге туткула: Түгөйлөрүнүн өз ара байланышуу өзгөчөлүгүнө карай сөз айкашы экиге бөлүнөт: 1) э р к и н сөз айкашы; 2) т у р у к т у у сөз айкашы. Туруктуу сөз айкашына түгөйлөрү өз ара өтө тыгыз байланышкан, аларды ажыратып, же башка сөз менен алмаштырып жиберүүгө мүмкүн болбогон,

түгөйлөрүнүн баары биригип келип, бир гана маанини билдирген жана сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарган сөз айкаштары кирет. М.: *Оозу менен орок оргон иштеп кыйратпайт.* Мындагы кара менен терилген сөз айкашы тилде мурдатан бери колдонулуп келаткан, ушул кейпнде элге сиңип кеткен сөз айкашы болуп саналат. Мунун түгөйлөрүн ажыратып, же алмаштырып жиберүүгө болбойт жана алардын баары биригип келип, бир эле милдетти (жогорку сүйлөмдө – ээ) аткарат. Ал эми эркин сөз айкашы сүйлөмдөн сырткары жашай албайт, б. а., ал белгилүү бир сүйлөмдө гана түзүлүп, анын тутумунда жашайт.

Айтылуучу ойдун мазмунуна ылайык анын түгөйлөрү да алмашылып, башка сөздөр менен айкаша берет. Ошондой эле мунун түгөйлөрүн ажыратып жиберүүгө болот жана ар бир түгөйү сүйлөмдө ар башка милдетти аткарат.

М.: *Биз айылга барабыз.* Мындагы *биз барабыз, айылга барабыз* деген сөз айкаштары ушул сүйлөмдө гана пайда болду жана ушул сүйлөмдүн тутумунда гана жашайт. Айтылуучу ойго ылайык аларды өзгөртө берсе болот: *айылга барабыз – эртең барабыз, кеч барабыз ж. б.; айылга барабыз – айылга келебиз, айылга жардамдашабыз ж. б.*

Жогорку сүйлөмдөгү сөз айкаштардын түгөйлөрүн ажыратып жиберүүгө болот жана алардын синтаксистик милдети да ар башка: *биз – ээ, барабыз – баяндооч; айылга – бышыктооч.* Биз өтүп жаткан тил илиминин бул бөлүмүндө – синтаксисте – э р к и н сөз айкашы жөнүндө гана кеп болот. Ал эми т у р у к т у у сөз айкашын тилдин башка бөлүмү (фразеология) окутарын силер билесиңер.

65. Классыңардагы нерселерди, буюмдарды, көрсөтмө куралдарды ж. б. а дегенде сөз, андан кийин сөз айкашы аркылуу атагыла. Экөөндө кандай айырмачылык бар экен? Сөз айкаштарын дептериңерге жазып, багындыруучу жана багыныңкы сөздөрдү аныктагыла. Алар кайсы сөз түркүмү экенин далилдегиле. Туруктуу сөз айкаштары менен атай турган нерселер бар бекен?

Сөз айкашы эки же андан көп толук маанилүү сөздөрдөн түзүлөт. Бирок сөздөр туш келди эле айкаша бербейт. Лексика-семантикалык мааниси боюнча бири-бирине ылайык келген сөздөр гана белгилүү бир грамматикалык эреженин негизинде өз ара байланыша алат.

Сөз айкашынын тутумундагы сөздөрдүн бири багындыруучу, экинчиси багыныңкы болот. Багыныңкы сөз мааниси боюнча жана грамматикалык жактан багындыруучу сөзгө көз каранды, б. а., ал багындыруучу түгөйдүн маанисин ачып тактайт. Мисалы, *кызыктуу китеп, тез келүү* деген сөз айкаштарын алсак, багыныңкы түгөйлөр (*кызыктуу, тез*) нерсе менен кыймылдын белгисин (сапатын) аныктап тактады.

Сөз да, сөз айкашы да кубулушту, кыймылды ж. б. атайт. Бирок сөз айкашы сөзгө караганда кубулушту, кыймылды ж. б. толугураак, тагыраак атап көрсөтөт. Салыштырып көрөлү: *бала – окуган бала, кетүү – шаарга кетүү, белгисиз – бизге белгисиз ж. б.*

66. Катарлаш сөздөрдү окугула. Кайсынысы өз ара айкаша алат, кайсылары айкаша албайт? Эмне үчүн? Өз ара айкаша ала турган сөздөрдү тапкыла да, сөз айкаштарын түзгүлө. Силер сөз айкашына кандай аныктама берер элеңер?

Суу – оор, айкын – келүү, кең – талаа, курч – айыл, тез – китеп, үйгө – сараң, кепке – башы, тоонун – барагы, күзгүгө – шар, китептин – чокусу, ойго – чөмүлүү, эки – кетүү, мектептен – чака, аттан – түйүү, жиптен – аарчуу, картөшкөнү – токуу, атты – темир.

67. Окуп, сөз айкаштарына ажыраткыла. Багындыруучу жана багыныңкы түгөйүн таап, дептериңерге көчүргүлө. Багындыруучу түгөй кайсы, багыныңкы түгөй кайсы сөз түркүмүнө кирерин байкагыла. Т. Океевдин дагы кандай көркөм тасмаларын билесиңер? Алардан мисал келтирип, сөз айкашын, андан сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. Кичинекей талаабыз ээн. Аппак коргон гана кадимки калыбында мисирейип тынч турат. Ушул көрүнүшү да, шүгүрчүлүк, жаман эмес. Бир гана Аппак коргонубуз улам бизге жакындап келаткансып көрүнөт. Шекспирдин Бирнам токоюндай басып келаткансыйт. Түн бою жылып, күнү токтоп дем алгандай... (К. Ж.)

2. Айтматовдун философиялык терең ойлорго сугарылган чыгармаларына таасирленип, биз кыргыз элинин турмушун, адамдын жашоосундагы сыртынан жөнөкөй көрүнгөн, бирок чындыгында тамыры терең проблемаларды экранга алып чыгууну көксөдүк. 1965-жылы тарткан «Бул – жылкылар» даректүү тасмасы Океев экөөбүз үчүн сынак (эксперимент) болду. Бала чагыбыздагы дүйнө кайрадан көз алдыбызга келди: жайлоо, андагы көк шибер, күтүрөгөн жылкы, сүйкүмдүү тоолор... Балалыгым Суусамырда өткөн. Атам жылкычы эле. Улуу Ата Мекендик согуштан кайтпай калды. Кийин да «Бакайдын жайыты» тасмасын тартканы жайлоого келгенде мага атам баккан жылкылар дале тукум өзгөртпөстөн жашап жаткандай көзгө өтө жылуу учурады. («АТ»)

Багындыруучу түгөйү кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карай сөз айкашы экиге бөлүнөт:

1) а т о о ч т у к; 2) э т и ш т и к.

А т о о ч т у к с ө з айкаштарында багындыруучу түгөй зат, сын, сан, ат атоочтордон болот: *тартынчаак бала, жайлоонун шибери; суукка чыдамдуу, барууга оңой; ойногондордун экөө; окуучулардын баары ж. б.*

Э т и ш т и к с ө з айкаштарынын багындыруучу түгөйү этиш болот: *кышты эстөө, өйдө кулоо, экиге бөлүү, кокоюп туруу, түздөп кийүү ж. б.*

Эскертүү: Багындыруучу түгөйү тактоочтордон болгон сөз айкаштары да бар: *баарынан алдыда, иштегенге тез, ойдон ылдам ж. б.*

PDF Compressor Free Version

68. Окугула. Сөз айкаштарына ажыратып, атоочтук жана этиштик сөз айкаштарын өз-өзүнчө көчүрүп жазгыла. Багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрү кайсы сөз түркүмүнө таандык экендигин аныктап, алардын маанисине назар бургула. Багыныңкы сөз багындыруучу сөздүн эмнесин аныктап көрсөттү? Багындыруучу сөз эмнени (заттыбы, кыймылдыбы ж. б.) белгиледи?

Кыргыз эң эски замандан бери бүткүл малына эң тамга жана сырга сала келген. Эгерде малы жоголсо, ошол эң тамгаларына карап, таанып алган. Кой-эчки, уйдун кулагына эң, жылкынын кулагына эң менен сырга, санына тамга салган. Төөнүн кулагына салган энди «сөйкө» деген. (Бел. С.)

...Мисалы тиги боор каптап күмүш жылтыр көлбүгөн тулаңга баланын боору ооруйт. Кызык деги ушул тулаң чөп! Өз башына өзү ээ эмес, жел жүргөн жакка жыгылат. Анан калса үлпүлдөгөн жибек чач баштары желсиз тура албагандай. Үлп эткен жел жүрсө, апай беттеги калың тулаң толкуп кетет. Арасынан качкан түлкү жондонуп, жылбырска толкун көлбүп турат. (Ч. А.)

Эсиңерге туткула: Жалпы эле сөз түркүмдөрүнүн ичинен багындыруучу түгөй катары э т и ш т е р өтө көп колдонулат. Ал эми атооч сөздөрдүн ичинен багындыруучу түгөй катары көп колдонулганы – з а т а т о о ч.

69. Схема боюнча сөз айкашын түзгүлө. Багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөр эмнени белгиледи?

Зат атооч + зат атооч, сын атооч + зат атооч, зат атооч + этиш, сан атооч + зат атооч, ат атооч + зат атооч, тууранды сөз + этиш, атоочтук + зат атооч, тактооч + зат атооч, ат атооч + сын атооч, кыймыл атооч + сын атооч, зат атооч + сан атооч, зат атооч + ат атооч, сын атооч + этиш, зат атооч + тактооч + этиш, сан атооч + этиш, ат атооч + этиш.

Эсиңерге туткула: Сөз айкаштарынын түзүлүшү менен грамматикалык мааниси өз ара тыгыз байланышта болот. Алсак, *жакшы китеп, уккулуктуу үн, үч киши өңдүү* түзүлүштөгү сөз айкаштары затты жана анын белгисин, санын атаса, *тоого чыгуу, үйдөн келүү, үйдө калуу, калемди кармоо ж. б.* сөз айкаштары зат менен кыймылды (кыймылдын багытын, ордун, максатын), ал эми *эркелетип айтуу, жалт бурулуу ж. б.* типтегилер кыймыл менен анын белгисин (сапатын) көрсөтөт.

70. Сөз айкаштарын грамматикалык маанисине карай өз-өзүнчө топтуруп жазгыла. Сөз айкаштарынын түгөйлөрү өз ара кандайча байланышканына көңүл бургула. Багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрү кайсы сөз түркүмдөрүнө таандык?

Жакын тууган, ишке берилүү, эгин жыйноо, чагылгандай тез, ачык короо, кабагы бүркөлүү, күлө сүйлөө, тоонун абасы, алыстан келүү, жайлоого кетүү, төрт калем, жаркылдап күйүү, элең-элең этип коркуу, алыс айыл, жаркын мүнөз, жайдары киши, тоону бет алуу, мектепте калуу, адамда төрөлүү, Мекен үчүн иштөө, элди көздөй чуркоо.

71. Сөздөрдүн эки жагындагы көп чекиттердин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, сөз айкаштарын түзгүлө. Кайсы учурда багындыруучу, кайсы учурда багыныңкы түгөй болду? Үлгүдөгүдөй кылып, б. а., кайсы сөз түркүмүнө кирерин, грамматикалык маанисин көрсөтүп, схемасын түзгүлө.

... чөп..., ...кызык..., ...тез..., ...ашуу..., ...эмгек..., ...келген..., ...уя..., ...жакын..., ...аска..., ...үч..., ...көп... .

Ү л г ү: *көк чөп – чөпкө баруу* сын атооч + зат атооч – зат атооч + этиш зат жана анын белгиси – кыймыл жана ал багытталган зат.

72. Окугула. Кайсылары сөз айкаштары боло алат, кайсылары боло албайт? Эмне үчүн? Аларды кантип сөз айкаштарына айландырууга болот? Сөз айкаштарынын түгөйлөрү өз ара эмнени жардамы аркылуу байланышты?

Шаарга баруу, шаарды көздөй кетүү, бороон тууралуу, төмөн карай басуу, кашык менен, кымбат кашык, орчундуу маселе, үч келүү, келгендердин үчөө, үчөө менен, сүрөткө тартуу, сүрөткө карай.

Эсиңерге туткула: Сөз айкашы толук маанилүү сөздөрдөн гана түзүлөт. Толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн тизмеги сөз айкашын түзө албайт.
М.: жакшылык үчүн, үйдү көздөй, китеп менен ж. б.

73. Окугула. Сөз айкаштары эмнеси боюнча жакын да, эмнеси боюнча айырмаланат? Аларды катыштырып сүйлөм түзүү аркылуу бул суроого жооп бергиле. Түзгөн сүйлөмүңөрдү сөз айкаштарына ажыратып, алардын түгөйлөрү өз ара эмнени жардамы менен байланышканына назар бургула.

Кымбат китеп – китептин кымбаты, күн бүркөлүү – бүркөлгөн күн, тигил балдар – балдардын тигиниси, үч бала – балдардын үчөө, тез кыймыл – кыймылдын тездиги, аңгемени аяктоо – аякталган аңгеме, жумушту бүтүрүү – бүткөн жумуш.

Түзүлүшү боюнча сөз айкашы экиге бөлүнөт: **жөнөкөй жана татаал.**

Жөнөкөй сөз айкашы толук маанилүү эки сөздөн уюшулуп, бири экинчисинин маанисин тактап көрсөтөт: *тоодон бийик, кызыл алмалар, кооз үй* ж. б.

Татаал сөз айкашы экиден ашык толук маанилүү сөздөн түзүлүп, бири экинчисинин, экинчиси үчүнчүсүнүн маанисин тактайт: *артисттик кесипти тандоо, суйдаң сары ала чөп* ж. б.

Эсиңерге туткула: Айрым учурда жөнөкөй сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн бири (же багындыруучусу, же багыныңкысы) татаал сөздөрдөн болот, же бирине жандоочтор, бөлүкчөлөр айкашып айтыла берет: *түп-тамырын өзгөртүцү, Чатыр-Көлгө кетцү*, китепти *коё коюу, өнөр жайды өңүктүрцү, мектепти көздөй жөнөө, чөмүч менен аралаштыруу, жаңы эле тцшцү* ж. б. Булар көп түгөйлүүлүгүнө карабастан жөнөкөй сөз айкаштарына кирет, анткени мында бири экинчисин аныктап турган эки гана түгөй болот: *түп-тамырын + өзгөртүцү, мектепти көздөй + кетцү, чөмүч менен + аралаштыруу* ж. б.

74. Окугула. Сөз айкаштарына ажыратып, кайсы түрүнө кирерин аныктагыла. Татаал сөз айкаштарын эки жөнөкөй сөз айкашына ажыратып жиберүүгө болобу? Жөнөкөй сөз айкаштарына эмне үчүн кызматчы сөздөр айкашып айтылды, алар кандай кызмат аткарды? Көп түгөйлүү (экиден көп) сөз айкаштарынын айрымдарын эмне үчүн татаал сөз айкаштарына кошууга болбойт экен?

Карааныңдан кагылайын Ала-Тоо,
Калкып жаткан кандай укмуш немесиң?
Качан жүрөк кагышынан танганда,
Бир тартылып өтүп кетер элесиң.

И. И. Мечников 19 жашында бир нече илимий эмгектердин автору болгон. И. Ньютон 18 жашында ааламдагы туңгуч күзгүлүү телескопту ойлоп чыгарган. Э. Галуа 16–18 жаш арасында математикада өз аты менен аталчу теорияларды ачкан. Ампер 14 жашында Дидронун 20 томдук энциклопедиясын окуп чыккан. Даламбердин бүткүл эмгегин окуп, ага оңдоолор киргизген. Б. Паскаль 16 жашында кошуу амалын аткаруучу эсептегич машина жасаган. («Дүйнөдөгү кызыктар...»)

Калк арасында дайым кулач жайып келген музыка маданияты учкул канатка ээ болот. Элдик ырлар менен күүлөргө динамикалуу ыргактар кирет, жаңы интонациялардагы чыгармалар кошулат. Көп аспаптардын кошулушу менен аткарылчу ансамбль музыкасы, андан кийин оркестрге ойнолчу симфониялык жана башка ири формалар жаралат. Дүйнөлүк искусствонун жогорку формаларынан болгон музыкалык драма жана опера, оратория жана балет өнөрлөрү улуттук маданиятты байытат, кино тармагы түзүлөт. (А. С.)

Абыл айылга жаңы эле келди. Баягында келгендеги агасынын жоругу көңүлүнөн түк кете элек. Ошондуктан ал шыдыр эле инисиникин көздөй жөнөдү. («КМ») Экөө күнгө карап коюшту. Күн тоонун башында турду. Кышында чыгып эле, кайра отурат. Кара-Сорондон чыгат да, Ээр-Ташка барып отурат. Экөөнүн ортосу карыш эле. Бир карыш жылат. (К. Жус.)

75. Төмөнкү схема боюнча сөз айкашын түзүп, грамматикалык маанисин аныктагыла. Жөнөкөй же татаал экенин далилдеп, багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрүн көрсөткүлө. Татаал сөз айкашынын тутумунда канча толук маанилүү сөз жана жөнөкөй сөз айкашы бар экен?

Зат атооч + этиш, сын атооч + бөлүкчө + этиш, зат атооч + жандооч + этиш, сан атооч + зат атооч + этиш, сан атооч + зат атооч + зат атооч, татаал зат атооч + этиш, атоочтук + зат атооч + этиш, тактооч + тактооч + этиш, зат атооч + татаал этиш, татаал ат атооч + этиш.

76. Төмөндө берилген грамматикалык маанинин ар бирине экиден мисал жазгыла. Багындыруучу жана багыныңкы түгөйүн аныктап, сөз айкаштарынын схемасын түзгүлө да, үлгүдөгүдөй тартипте талдоо жүргүзгүлө.

1. Зат + анын сапаты; 2. кыймыл-аракет + анын элеси;
3. зат + анын саны; 4. кыймыл-аракет + анын сапаты;
5. кыймыл-аракет + анын мезгили; 6. кыймыл-аракет + анын орду; 7. кыймыл-аракет + анын саны.

Ү л г ү: зат + анын сапаты: *жакшы окуучу* (сын атооч + зат атооч; багындыруучусу – *окуучу*, багыныңкысы – *жакшы*: зат атоочтук жөнөкөй сөз айкашы).

77. Окугула. Булар кайсы сөз түркүмдөрү? Аларды багындыруучу жана багыныңкы түгөй катары колдонуп, ар бирине бир нече сөз айкаштарын түзгүлө. Түзгөн сөз айкаштарыңардын грамматикалык мааниси менен түзүлүшүнө, бул боюнча жалпылыгына // айырмачылыгына көңүл бургула. Кайсы сөз түркүмүн багыныңкы түгөй катары колдонууга болбойт экен? Сөз айкаштарынын түгөйлөрү эмненин жардамы аркылуу байланышты?

Үй, китеп, тоо; кызыл, жакшы; келди, алыстады; ырдады; жалт-жулт, элтең-элтең; көп, ылдам, тез; эки, он бир, ал, биз.

Ү л г ү: Үй.

Атоочтук сөз айкашы	Этиштик сөз айкашы
жаңы үй, үч кабат үй	үй куруу, үйгө кайтуу

Суроолор жана тапшырмалар

- 1) Сөз айкашы эмне үчүн жана эмнеден түзүлөт?
- 2) Сөз менен сөз айкашында кандай жалпылык жана айырмачылык бар? Мисалдар аркылуу далилдегиле.
- 3) Эркин сөз айкашы менен туруктуу сөз айкашында кандай өзгөчөлүк бар? Мисал келтиргиле.
- 4) Тилде канча сөз, канча эркин сөз айкашы, канча туруктуу сөз айкашы бар экенин аныктоого болобу?
- 5) Сөз айкашы эмне үчүн багындыруучу жана багыныңкы түгөйдөн турат? Багындыруучу же багыныңкы түгөй экенин кантип билебиз?
- 6) Көрүнгөн эле сөздөр бири-бири менен айкаша береби? Сөздөр эмненин негизинде жана эмнеге ылайык айкашат?
- 7) Сөз айкаштары эмне үчүн *атоочтук* жана *этиштик* деп экиге бөлүнөт?
- 8) Атоочтук сөз айкаштарында кайсы сөз түркүмдөрү багыныңкы, кайсы сөз түркүмдөрү багыныңкы болот? Мисал келтиргиле.
- 9) Этиштик сөз айкашынын багыныңкы түгөйү кайсы сөз түркүмдөрү болот, алар этиштин эмнесин билдирет? Мисал менен далилдегиле.
- 10) Тактоочтук сөз айкаштары учурайбы? Алардын багыныңкы түгөйлөрү кайсы сөз түркүмдөрү?
- 11) Сөз айкашынын түзүлүшү менен грамматикалык маанисинде байланыш барбы? Мисал келтиргиле.
- 12) Жөнөкөй сөз айкашы менен татаал сөз айкашынын айырмачылыгы алардын тутумунда ганабы? Татаал сөз айкашы эмненин негизинде түзүлөт жана аларда канча толук маанилүү сөздөр болот? Мисал келтиргиле.
- 13) Жөнөкөй сөз айкаштары толук маанилүү канча сөздөрдөн түзүлөт? Көп түгөйлүү (экиден ашык) сөз айкаштарынын айрымдарын эмне үчүн татаал эмес, жөнөкөй сөз айкаштары катары карайбыз?

§ 14. Сөз айкашынын түгөйлөрүнүн байланышуу жолдору

78. Окуп чыккыла. Шарттуу белгинин ордуна тийиштүү мүчөлөрдү коюп, сөз айкаштарына ажыраткыла. Аларды көчүрүп жазып, түгөйлөрү эмненин жардамы аркылуу байланышканына назар салгыла. Кайсы шарттуу белгинин ордуна мүчөлөрдү коюунун кажети жок жана эмне үчүн? Багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрүн аныктап, анын кайсы сөз түркүмү экенин айтып бергиле.

Оболу аттар чогуу — жүрдү эле, анан бара-бара каркырадай чубады. Гүлсарат аны байкабады. Октурулган ыкчам күлүктөр озуп баратканы — ызырынды, алдына ат салып көрбөгөн — мыкчыгер алар — даңканы как чекесине тийген сайын — ыза болду. Эки жактан чабендестер — сүрөөн — кулагы — көзөгүлөп, камчылары көз үстүндө сереңдеп, калың чаңдын ортосунда калганы — ызаланды. Ат тери, ысык топурак, тепселген жаш шыбак жыттанып, така жарган чакмак таштар — күйүк жыты тумшук асты — сезилет.

Гүлсары ыза — буулугуп, ал-ансайын дене жайып кошула албай, кемеге аралыкка ыкчам жетчү күлүктөрдүн артында калганы — көзү — күйүп барат. (Ч. А.)

Соксоюп отурат. Асман — карап коёт. Асман таш жаачудай — чытырайт. (К. Жус.) Сен мен көргөндүн бирин да көрбөдүң.

Эсиңерге туткула: Сөз айкашынын же сүйлөмдүн тутумундагы сөздөр бири-биринен ажырап, өз алдынча чачкын жашай албайт. Алар тилдин грамматикалык мыйзамына ылайык өз ара байланышта болот. Ошондо гана сүйлөм түзүлүп, адам оюн билдире алат. Сүйлөмдөгү сөздөр өз ара эки каражаттын негизинде байланышат. Биринчиси – с и н т а к с и с т и к (интонация, сөздөрдүн орун тартиби), экинчиси – м о р ф о л о г и я л ы к (жөндөмө, жак мүчөлөр) каражат.

Бул каражаттарга жана сүйлөмдөгү аткарган синтаксистик милдеттерине ылайык сөздөрдүн өз ара байланышы экиге бөлүнөт: 1) **тең байланыш**; 2) **багыныңкы байланыш**.

Тең байланыш аркылуу байланышкан сөздөр грамматикалык кейпи (формасы) жана синтаксистик милдети жагынан бирдей болот. М.: *Биз ата-энени, мугалимди сыйлоого милдеткербиз*. Мында интонациянын жардамы аркылуу байланышкан *ата-энени, мугалимди* дегендердин экөө тең табыш жөндөмөсүндө турат, толуктоочтук милдетти аткарат.

Багыныңкы байланыш аркылуу байланышкан сөздөрдүн бири экинчисине багынычтуу болот. Бул байланыш төмөнкүдөй жолдор аркылуу берилет: **ыкташуу, таандык, башкаруу жана ээрчишүү**.

§ 15. Ыкташуу

79. Сөз айкаштарын окугула. Багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрү кайсы сөз түркүмдөрү экенин аныктагыла. Түгөйлөрдү байланыштырып турган мүчөлөрдү байкадыңарбы?

Чоң бөлмө, залкар киши, бешинчи класс, тунган суу, ойлоп сүйлөө, жалт кароо, жакшы куруу, ыкчам айтуу.

Айрым сөз айкаштарынын багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөй менен мүчөлөрдүн жардамы эмес, анын алдынан орун алуу аркылуу байланышат.

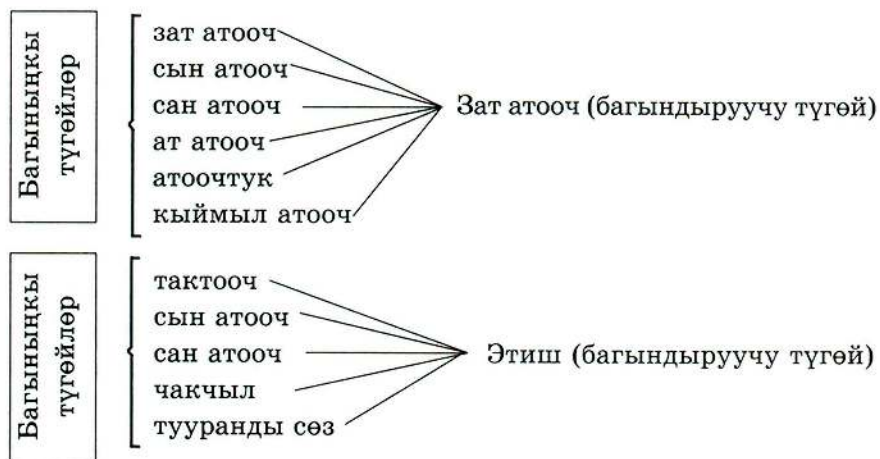
М и с а л ы: *тулаң чөп, көкөй кести маселелер, алкынган күлүк, жан аябай эрегишүү, тез кайтуу* ж. б.

Көрүнүп тургандай, кара менен терилген сөздөргө сөз өзгөртүүчү мүчөлөр уланбады. Демек, алар багындыруучу сөз менен орун тартиби боюнча ыкташа байланышты. Бул **ыкташуу** байланышы деп аталат.

80. Окугула. Багындыруучу түгөйүн таап, анын кайсы сөз түркүмүнө кирерин аныктагыла. Схемага көңүл бургула, анан багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрдү үлгүдөгүдөй кылып көчүрүп жазгыла. Ыкташуу байланышында багындыруучу түгөй кайсы, ал эми багыныңкы түгөй кайсы сөз түркүмү болот экен? Бул сөз айкаштары кандай грамматикалык мааниге ээ, бул жагынан бири экинчисинен айырмаланабы?

Жаркын маанай, таасын сөз, чаңкайган асман, салыңкы кабак, күкүктөнгөн суу, мүйүз тарак, көк мелжиген

булут, түлкү тебетей, алыс кетүү, төртүнчү келүү, каадалана сүйлөө, бул дүйнө, сыйлоо каадасы, карс сынуу, салтанатты ачуу аземи, томсоргон талаа, орундатуу талабы, так аткаруу, бетме-бет кездешүү, арс-арс уруу, кылчак-кылчак кароо, бүткүл дүйнө.

Ү л г ү: *Жаркын маанай.*

Багындыруучу түгөй	Багыныңкы түгөй	Грамматикалык мааниси		Кайсы сөз айкашы?
		Багындыруучу түгөй	Багыныңкы түгөй	
<i>маанай</i> (зат атооч)	<i>жаркын</i> (сын атооч)	зат + анын белгиси		атоочтук сөз айкашы
.
.
.

81. Окугула. Сөздөрдү маанисине ылайык же багындыруучу, же багыныңкы түгөй катары колдонуп, ыкташуу жолу боюнча байланышкан сөз айкаштарын түзгүлө. Ыкташуу жолунда сөздөр эмнеси боюнча байланышчу эле? Багындыруучу жана багыныңкы түгөй кайсы сөз түркүмүнө таандык экен?

Дарак, төгүлүү, катаал, көйкөлгөн, кызыл, аңкыган, ылдам, табуу, бакыт, кыйылып, онунчу, ар бир, жалт-жулт, күрс-күрс, кыйналуу, тулпар.

82. Сүйлөмдөрдү окуп, көчүрүп жазгыла. Ыкташуу жолу боюнча байланышкан сөз айкаштарынын астын сызгыла. Түгөйлөрдүн алган ордуна көңүл бургула. Багыныңкы түгөйлөрдүн кайсынысы багындыруучу түгөйдүн дал алдында, кайсынысы андан алыс жайгашыптыр? Алыс жайгашкан багыныңкы түгөй кайсы сөз түркүмүнө кирет жана кандай суроого жооп берет? Анын ордун которуп (багындыруучу сөздүн дал алдына жайгаштырып), сүйлөмдү окуп көргүлөчү. Кандай өзгөрүүнү байкадыңар? Аларды ордун которгон кейпнде калтырууга болобу?

Алыкул көл жээктеп, шалбааны көздөй төтө жол менен эртели-кеч илкип басат. Көл жарыктык адамды сергитчү, көңүлдү ачып, жаман ойдон, ички өзү менен акыйнек айтыштан арылтчу. Ал бир улуу сулуулуктун, жакшылыктын түбөлүк жарчысы эле. Көлдү караганда Алыкулдун ооругусу, дүйнөнү кыйып кеткиси келчү эмес. Ал берген асманга, сулуулукка тирүү бойдон калгысы, табияттай таза болгусу, ого бетер жан боорундай сүйгүсү, береги кереметти адамдарга сүйүнчүлөгүсү келген.

...Алыкул кээ бир күнү талаадан «чабыттап жем издеген ак барчындай», үйүнө эки-үч сап ыр таап келет... Акын шам жанганда баш пааналаган түнөгүнө кайтат. Түнкүсүн үй суук болчу. Кээде Алыкул токойдон, жээктен өзү сүйрөп келген отунун түнү бою жагып чыгат. Ошентсе да, сууктун тумшугу көпкө барып сынар эле. Алыкул улам чыртылдап, өчүп-күйгөн оттун илебине ыктай жылып, буту-башын оронуп, сырдына калеми экөө суукту, акын баркын билбеген өлүмдүн кол сунушун тоотпой, аттиң, эки ооз ыр жаратсам ээ дейт. (К. Ж.)

§ 16. Таандык байланыш

83. Окугула. Сөздөрдү маанисине ылайык бирин экинчисине таандык кылып, сөз айкаштарын түзгүлө. Багындыруучу жана багыныңкы сөздөрдү таап, алардын мүчөлөрүн тегеректегиле. Алар кайсы мүчөлөр?

Жоокер, ант, шам, жарык, дарак, маселе, тамыр, жы-йынтык, тоо, жазуучу, алма, жака, булак, окуучу, чоку, бычак, бут, үстөл, барак, дептер.

Ү л г ү: Жоокер дин ант ы.

Жогоруда көргөндөй, айрым сөз айкаштарынын түгөйлөрү илик жөндөмөсүнүн мүчөсү менен таандык мүчөнүн жардамы аркылуу байланышат. Мында таандык мүчө жалганган багындыруучу сөз илик жөндө-мөдө турган багыныңкы сөзгө таандык болуп айты-лат. Мисалы: аска нын тиштер у, тоо нун жел у, булбул дун чн у, күн дүн нур у ж. б. Байланыштын бул түрү таандык байланышка кирет.

84. Окуп чыккыла. Шарттуу белгинин ордуна тийиштүү мүчөлөрдү коюп, сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Кайсы мүчөнү уладыңар, мындан башка мүчөнү жалгоого болор беле? Таандык байланыштагы сөз айкаштарынын алдын сызгыла. Багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрү кайсы сөз түркүмдөрүнө таандык? Зат атоочтон бөлөк сөз түркүмү таандык байланышындагы сөз айкаштарынын багындыруучу же багыныңкы түгөйү боло алат бекен? Эгер боло албаса, анын себебин, боло алса, кандай кырдаалда мындай касиетке ээ болорун айтып бергиле. Бул сүйлөмдөрдөн өзүңөргө тааныш дагы кандай сөз айкаштарын учураттыңар? Ыкташуу менен таандык байланыштын айырмачылыгы эмнеде деп ойлойсуңар?

1. Багы ачык маңдай жарык. 2. Баштагы жаш болсоң, эмки кары болорсуң. Бербес аш бышпас. Дени соо жан соо. Жакшы өмүр алд – өрт, арка – күн. Ай он беш жарык, он беш караңгы. Баатыр көркү маңдайда, чечен көркү таңдайда. Жигит сөз өлгөнчө өзү өлсүн. Алмак бермең бар. (Мак.)

Мөкүш экен... минтип көрүү ойдо жок,
Жаш сулуу көрк-сымбат бойдо жок.
Иреңи өчүп, кийимдери самтырап,

Качып келет... алдын торойт ойноп от. (С. Э.)

Сенсиң сүрүм, сенсиң мен айбат ,
Сенсиң мен намыс-ар , кайрат ,
Жашым өтүп бара жатат жазалап...

Жазылуучу жакшы ырларым, кайдасың?! (Д. Ж.)

... Анткени беш жыл кандуу согушту башынан өткөрүп, эми жеңишке жеткенде, согуштун эң аяккы көрүнүшүнөн эл сүрдөп да турган болчу. Кимиси келип, кимиси келбейт деген суроо ар кимдин оюнда бар эле, ушундан тартып ар ким тагдыр , ар ким үмүт ар кандайча чечилмек. Ушундан тартып ар кимде жаңы турмуш башталмак. (Ч. А.) Булбул безеленип сайраган талаадагылардын кимисинин болбосун назарын бурбай койбойт. («КМ»)

85. Окуп, таандык байланышындагы сөз айкаштарын тапкыла. Булардын ичинен мүчөлөрү түшүрүлүп айтылган сөз айкаштарын сүйлөмү менен көчүрүп жазгыла. Эмне үчүн түшүрүлүп айтылды деп ойлойсуңар? Анын ордуна тийиштүү мүчөнү жалгап окуп көргүлөчү, сөз айкашынын, жалпы эле сүйлөмдүн мазмун-маанисинде, көркөмдүгүндө өзгөрүү болдубу? Ал эми мүчөлөрү түшүрүлбөгөн сөз айкаштарынын мүчөлөрүн түшүрүп окугула, алардын мүчөлөрүн алып салууга болот бекен? Болбосо, эмне үчүн?

Он эки жаныбардын аты менен аталган жылдардын кайталанышы түрк жана монгол тилдеринде мүчөл деп аталат. Мүчөл адамдын 13, 25, 37, 49, 61, 73, 85, 97 жаштагы кезине туура келет. Биринчи мүчөл 12 жаштагы кези эмес, 13 жаштагы курагына туура келишин кыргыздар адамдын курсакта жатканын кошуп эсептөөгө байланыштырып түшүндүрөт. (К. С.) ... Ал далай көлдүн аста-секин шыбыртын тыңшап жатты. Кыш илеби, үйгө билгизбей кирип, ичиркентет. (К. Ж.) Жазуучуну кайра куруунун жарчысы деп аташууда. Жаңылануу желаргысы экономикабыздан маданиятыбызга чейинки айдыңды текши кучагына алган күнү жазуучулар кантип кол куушуруп отурат. (Аб. М.) Комуз күүлөрү да ошондой. Алар кайсы кыргыздын жүрөгүн эритпейт! Аларды кимибиз угуп, канып көргөнбүз ... Аларды качан укпагын, киндик кесип, кир жууган жер-суунун жыты келет, аскалуу чокулары гана тургай, эбегейсиз бай керемети да, көк тиреген Ала-Тоонун жаратылышы, айланадагы дүйнөнүн жаштайыңдан

бери каныңа сиңип калган сыры, рахаты кайра-кайра сезилет, кыргыздын рухий тамыры туюлат. (А. С.) Ынтымак түбү – ийгилик. Бөрү каргышы койго жетпейт. (Мак.) Кыз жүрөгү – ыр түнөгү. (Н. сөз.)

Ал ырдады: жаздын жашыл курагын...
Эскерткендей биз жашаган өмүрдү,
Мезгил үнү бат өзгөрүп турарын:
Демек күтпөй, күз соңунан кыш жетип,
А кыш келсе гүлдөрдү үшүк урарын... (С. Э.)

Биздин балдар автобусту жүгөндөп,
Сен экөөбүз ат мингендей миништи.
Чоң калаанын көчөлөрүн түгөлдөп,
Түшүнүштү, кыдырышты, билишти. (А. Р.)

Бердик жерге. Каяктандыр чайпалып,
Каяктандыр толкуп атты Көл үстү:
– Жарыкчылык, узабастан биз сенден,
Узатышың зарыл сындуу сен бизди. (Ш. К.)

Биздин үй элден обочо болсо да, эжемдин чыңырган дабышы менен бирин-серин эл жыйылып калды. (М. Э.)

86. Төмөнкү сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет? Алар кандай кырдаалда таандык байланыштагы сөз айкаштарынын багындыруучу же багыныңкы түгөйү боло алат? Багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөр дагы кайсы сөз түркүмдөрүнөн болчу эле? Аларды колдонуп, сөз айкаштарын түзгүлө.

Акылдуу, жыйырма, асыл, кайткан, бербес, кызыл, алдыңкы, тез, алтоо, уялган, коркунучтуу, титирөө, берешен.

87. Окугула. Катарлаш берилген сөз айкаштарынын экөөнү тең катыштырып, сүйлөм түзүп келгиле. Экөөнүн айырмачылыгы эмнеде экен?

Тоонун шамалы – тоо шамалы, кыргыз жери – кыргыздын жери, үй ичи – үйдүн ичи, көңүл дарты – көңүлдүн дарты, биздин айыл – биздин айлыбыз, элдин таалайы – эл таалайы.

§ 17. Башкаруу байланышы

88. Сөз айкаштарын көчүрүп жазгыла. Багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрүн таап, багыныңкы түгөйлөрүнө кайсы мүчөлөр жалганганына назар бургула. Багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөр кайсы сөз түркүмүнө таандык? Багындыруучу түгөй багыныңкы түгөйдүн кайсы жөндөмөдө турушун талап кылат экен? Мындай типтеги сөз айкаштары таандык байланыштагы сөз айкашынан эмнеси аркылуу айырмаланат деп ойлойсуңар?

Эне тилди урматтоо, ырга ышкылуу, кыялды учуруу, жашоого демөөр, жан дүйнөсүнө сиңүү, ойдон жаралуу, тоодо төрөлүү, билгенден суроо, ойго бай, жашоого ыңгайлуу, туш-тушка жиберүү, жалкоолуктан жайроо.

Башкаруу байланышында багыныңкы түгөй багындыруучу түгөй менен кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде туруп байланышат. Тактап айтканда, багындыруучу түгөй багыныңкы түгөйдүн барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринде турушун талап кылат.

89. Текстти окугула да, башкаруу байланышындагы сөз айкаштарын көчүрүп жазгыла. Багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрү кайсы сөз түркүмүнө кирерин аныктагыла. Зат атоочтон башка сөз түркүмдөр багыныңкы түгөй боло алабы? Булардын кайсыларын атоочтук, кайсыларын этиштик сөз айкаштары катары кароого болот? Багыныңкы түгөйдү уңгу, мүчөгө ажыратып, кайсы мүчө экенин айтып бергиле. Бул сүйлөмдөрдөн дагы кандай сөз айкаштарын жолуктурдуңар?

ТЕРЕК

I. Адамдар байыркы убактан бери эле теректи баалашат. Ал – кандай гана сонун дарак, жер тандабай өсөт, андан да бутагын асманга көкөлөтүп тез өскөнүчү! Терек адам баласына ак ниеттик менен кызмат кылат. Ал – эң сонун дарыгер, абаны көмүр кычкыл газынан, чаңдан, көөдөн тазалоо боюнча дарактардын ичиндеги чемпиону. Абаны тазалоо ишинде бир терек үч липанын, төрт кызыл карагайдын, же жети карагайдын ишин аткара алат. Ар бир терек көрүнбөгөн фонтан сыяктуу: жалбырактары ысыкта суткасына бир нече чака сууну буулантып турат.

Теректин жалбырактары адамдын ден соолугуна пайдалуу заттарды бөлүп чыгарат, абага жыттуу эфир майын таратат. Анын жыгачы жумшак, жеңил, өзүнө минералдык заттарды сиңирип алууга жөндөмдүү. («Кызыктуу бот.»)

II. Билгенге – бата аяк, билбегенге – ант аяк. Баатырга таяк да жарак. Атанын каргышы – балага ок. Медери жок туугандан, бек сүйлөшкөн жат жакшы. Жакшыда жамандын көз акысы бар, байда жардынын өз акысы бар. (Мак.) Бүгүнкүнү жыргатпаган эртеңкини жыргатпайт. (А. Р.)

90. Төмөнкү схема боюнча башкаруу байланышындагы сөз айкаштарын (ар бирине экиден) түзгүлө. Эмне үчүн башкаруу байланышы деп аталат экен? Мында багындыруучу жана багыныңкы сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет? Таандык байланышындагы сөз айкаштарынын түгөйлөрүнө кайсы мүчөлөр уланчу эле? Башкаруу менен таандык байланыштын ортосунда кандай айырма бар деп ойлойсуңар?

Зат атооч + илик жөндөмөсү + этиш, зат атооч + табыш жөндөмөсү + этиш, заттык маанидеги сын атооч + жатыш жөндөмөсү + этиш, заттык маанидеги тактооч + барыш жөндөмөсү + этиш, зат атооч + барыш жөндөмөсү + этиш, зат атооч + барыш жөндөмөсү + зат атооч, зат атооч + жатыш жөндөмөсү + этиш, зат атооч + барыш жөндөмөсү + сын атооч, зат атооч + чыгыш жөндөмөсү + этиш, атоочтук + барыш жөндөмөсү + зат атооч.

91. Окугула. Шарттуу белгинин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү коюп, ал сөз айкаштарын көчүрүп жазгыла. Ал мүчөлөрдү эмненин негизинде уладыңар, эмне үчүн башка мүчөнү улоого болбойт? Кайсы байланыш аркылуу байланышканына назар бургула. Кара менен басылган сөз айкаштарын салыштыргыла, алардан кандай айырмачылыкты байкадыңар? Кайсынысынын мүчөсү түшүрүлүп айтылыптыр? Мунун себеби эмнеде деп ойлойсуңар жана түшүрүлгөн мүчөнү улоонун кажети барбы?

Чыгармачыл адам эртеби-кечпи акыры балалык күндөрү кайрылбай койбойт. Анткени ал ууз сезимдер, таттуу кыялдар калган. Алар тазалыгы менен кудум мөлтүр булактай чыгармаларга негиз болуп, жүрөк эзиле эстеген сайын көңүл ыр болуп уюйт. Балалык менен катар Түгөлбайдын сезимин байыткан дагы бир жагдай бар. Ал – балалыктын ачык асманын жамынган кереметтүү табият.

Бир жолу Түгөлбай жамгыр корголоп турганда, апасы: «Уулум, жаан эзели коркпо, дүйнө андан тунук нерсе жок. Ал оору-сыркоо сактайт, кайгы жууйт, дүйнө тазартат» деген. (Б. Бор.)

Бою узун бала шуу үшкүрүп койду. Башкасы башка, а бул аппак томолок таш азап өттү. Биз жамгыр жааса эле дубалдар чаба жаайт. Күн чыккан жак дубалы гана жазуулар жок. Аруулар жашашат... Эми ылдый жак карагыла, акебайлар! (К. Жус.) Тагдыр сага, уулум, талант бериптир, сен аны бапестөөгө тийишсиң. Болбосо, сени эч ким кечирбейт. («АТ») Адамдын акысын жер жебейт. Жаман жигит жан сактайт, жакшы жигит эл сактайт. (Мак.)

92. Төмөнкү сөздөрдү колдонуп, башкаруу байланышындагы сөз айкаштарын түзгүлө. Алар кандай грамматикалык мааниге ээ? Багыныңкы сөздөр кайсы жөндөмөдө турат?

...ылайыктуу, ...мээнеткеч, бакыт, ... кыйын, толкун..., ...шандануу, ...ак, кайраттуу..., уктаган..., бербес..., чарчоо..., ...багуу, ...кызыл, ...тирек, ...талпынуу, ...айлануу, ...айлана, ...күтүү, Нарын..., ...тунук, талаа..., ... бекем.

§ 18. Ээрчишүү байланышы

93. А дегенде мүчөлөргө назар бургула. Булар кайсы мүчөлөр эле? Айтып бергиле. Андан кийин сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, ээ менен баяндоочунун астын сызгыла. Жак жана сан боюнча ээ менен баяндоочтон кандай жалпылыкты байкадыңар?

-мын, -мин, -мун, -мүн, -быз (-пыз), -биз (-пиз), -буз (-пуз), бүз (-пүз), -сың, -сиң, -суң, -сүң, -сыңар, -сиңер, -суңар, -суздар.

1. Ар дайым бир жакка жол жүрөрдө, мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам. (Ч. А.) 2. Сен да аны коштоп, илкип бараттың. («АТ») 3. Балалык мени таштап кетпей эле, мен аны таштап кеткен өңдөнөмүн. (А. Р.) Биз сени жамандыкка кыйбайбыз, анда

эле бизди ата-бабалардын каргышы урбайбы! («КМ») 4. Жаш жетилет, болот кетилет. (Мак.) 5. Бу балдар келечекте мыкты азаматтардан болот. («КМ») 6. Мен да бирөөнүн баласымын.

Ээ менен баяндооч жак жана сан боюнча бири-бирине окшошуп айтылат. Мында баяндооч ээге баш ийип, аны ээрчийт, б. а., ээ кайсы жакта, санда турса, баяндооч да ошол жакта, санда турат.

М и с а л ы: *Мен үйүңө барганда карап калам. Менин караганым көрүшүң, алар да карап калышат.* (К. Жус.) *Сен баа үчүн эмес, билим үчүн окуйсун да. Мына ушуну түшүнүшүң керек.* (К. Жа.) *Биз төшөктөн жаңы туруп жатканбыз.* (М. Э.) Көрүнүп тургандай, бул сүйлөмдөрдө ээ менен баяндооч сан боюнча да, жак боюнча да ээрчишти. Ошондуктан алар **т о л у к э э р ч и ш ү ү** болуп саналат.

Эсиңерге туткула: Ээ менен баяндоочтун жак боюнча да, сан боюнча да ээрчишип окшошуусу сүйлөмдүн баяндоочуна жалганган жак мүчөлөр аркылуу ишке ашат. Бирок баяндооч ээни дайым эле ээрчий бербейт, б. а., кээде ээ менен баяндооч же жак, же сан боюнча окшошпой да калат. Муну **жарым-жартылай ээрчишүү** деп атаса болот. М.: *Уйлар жайыттан келди.* 2) *Ал – менин калемим.* Бул мисалдардын биринчиси жак боюнча ээрчишкени менен, сан боюнча ээрчишкен жок. Ал эми экинчи сүйлөмдө, тескерисинче, сан боюнча ээрчишкени менен, жак боюнча ээрчишкен жок. Мындай учурда ээ менен баяндооч жак мүчөлөрү аркылуу эмес, маанилери боюнча ээрчишип байланышат. Ээ менен баяндоочтун бири-бирине толук окшошуп ээрчишүүсү алардын милдетин кайсы сөз түркүмү аткарганына байланыштуу болот.

94. Окугула. Ээ, баяндоочу ээрчишкен сүйлөмдөрдү тапкыла. Ээ менен баяндоочтун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарды? Алар эмненин жардамы аркасында өз ара окшошуп турат?

...Жорулардын «билем» дегенин биз деле билебиз дейбиз. Бир асманга карайбыз, бир аскага карайбыз, бир шатыга карайбыз, бир Ыбыш чалга карайбыз... Асканы сиз жакшы билесиз, күн чыккан жагы гана асман мелжиген жалама аппак зоо, аска, арты – жайлоо, алды – жайлоо, чөп өсөт. Туш тарабынан асканы кармап, жоодой дуулдап камап чөп өсөт. (К. Жус.)

Күндөрдүн биринде Виктор Гюго Пруссияга жөнөп калды. Чек аранын кызматчылары андан:

– Эмне кесипчилик кыласыз? – деп сурап калышты.

– Жазамын.

– Мен жашооңузга каражатты кандайча табарыңызды сурап жатамын? – деп кызматчы кайталап сурайт.

– Уч менен, – дейт Гюго.

Ошондо чек аранын кызматчысы: «Гюго – уч сатуучу», – деп жазып койгон экен. («Дүйн. кыз.»)

Кырчийып, кыйгач карап кыйынсынбай,
Кыргыздын өзүн, сөзүн ылгап ырдай.
Кылымга кыйшайбаган эмгек бердиң,
Кыргызды кыргыз сүйүп калбас мындай.

Адамга өмүрлөрү кайталангыс,
Кой-айды билсе эмне ажал каргыш...
Сиз барсыз, Кузьмич аба, бизде – тоо, суу,
Кыргыздын тили барда, сөзсүз барсыз. (А. Ө.)

95. Таблицаны карагыла. Ээ менен баяндоочтун милдетин таблицادا көрсөтүлгөн сөз түркүмдөрү аткаргандай кылып, сүйлөм түзгүлө. Түзгөн сүйлөмүңөрдүн кайсынысында толук, кайсынысында жарым-жартылай ээрчишти? Ээ менен баяндоочторду окшоштуруп ээрчишүүгө өбөлгө түзгөн каражаттар кайсылар? Ээрчишпегендер эмне аркылуу байланышты?

№	Ээ	Айкын-дооч мүчөлөр	Баяндооч	Мисалдар
1	2	3	4	5
1.	I, II жактама атооч		Атооч сөз же этиш	<i>Ата, сен аны Аккаладан атайы трактор айдайсың деп чакырып алгансың.</i> (М. М.)

1	2	3	4	5
2.	III жакта турган атооч		Учур чакта же айкын келер чакта турган этиш	Терге чөмүлгөн чөмүлөт. (Мак.)
3.	I, II жактын мүчөлөрү жалганган өз, баары деген атоочтор жана жамдама сан атоочтор		Атооч же этиш сөздөр	<i>Кам санабагыла, баарыбыз ошол жакка барабыз.</i> («КМ»)
4.	Жактама ат атооч, зат атооч		Буйрук ыңгайдын II жагында турган этиштик баяндооч жана III жак маанисиндеги атоочтук баяндооч	1. <i>Сен барып кел. Калгандары буга жарабайт.</i> 2. <i>Жаштык – жаңырган айлана.</i> (Э. К.)
5.	III жакта, көптүк санда турган зат атооч		Көптүктү билдирүүчү - ыш мүчөсү уланган этиш жана - лар мүчөсү уланган атооч сөздөр	1. <i>Атчандар бурулушка жете беришпей токойго киришти.</i> (Ж. Ж.) 2. <i>Жалбырактар – куштар жазган пластинкалар, Куш артынан кулайт баары барактардын көз жашындай.</i> (А. Ө.)
6.	Жансыз заттарды билдирген көптүк түрдөгү зат атоочтор		Этиш	<i>Кар тозоңу удургуп, уңкур-чуңкур аңдар, арыктар күрткүгө толду.</i> (К. Жа.)
7.	Көптүк санда турган атооч сөздөр		Туюк мамиледеги этиш	<i>Талашты акыйкат чечүү үчүн калыс адамдар чакырылды.</i> («КМ»)
8.	III жактагы атооч сөздөр		I, II жакка таандык ат атоочтор	Тоо – менин тирегим.

96. I. Шарттуу белгилердин ордуна тийиштүү мүчөлөрдү жалгап, сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Алар кайсы мүчөлөр? Кандай учурда ээ менен баяндооч толук ээрчишерин эсиңерге туткула.

II. Ээ менен баяндоочтун семантикасына (маанисине), кайсы сөз түркүмүнөн экенине көңүл бургула. Кайсылары ээрчишти, кайсылары ээрчишпеди? Ал эми бирдей эле түзүлүштөгү ээ менен баяндоочтордун кай бирлери ээрчишсе, кээ бирлеринин ээрчишпегендигин эмне менен түшүндүрүүү болот?

Сен деген биргаттын зайыбы —! Мындай болгондон кийин чарчадым-чаалыктым дегенди унуткун, койгун! (К. Жал.) Азыр боору бүтүн ким бар? Аталарыбыз согушта жүрөт. Биз келе —, биз кете —, кала берер бул дүйнө. Сенин бактың ачылды, уулум! Оор кеселден аман-эсен баш көтөрүп кеттиң, багыңдын ачылганы ушул эмеспи. Кан кечип, жеңишти алып келгендер силер болосуңар. Силерге ар дайым таазим кылабыз! Экөө — үйгө бара —. Ал жерде силерди зарыгып күтүп жатышат. Ал мени айтып жатат, анын иниси менмин. Биздин замандаштар жолборс терисин жамынган шердин сүрөтүн ойдон чыгарып, тамдын бооруна, туш кийизге, кагаздарга түрлөнтүп тартпадыбы?.. Дастанды окуган боз уландар Автандилдей, Тариэлдей эл-жерге, достукка, сүйүүгө бек бололу деп шерт беришпедиби? (К. Ж.)

Алоолонгон токойдо,
канаттарын сермебей,
бадырактар куурулуп,
түшөт куштар дембе-дем.

Токой тоого качалбай,
бир-бирине чалынат.
Булак кайнап шакардай,
макулуктар чаңырат...

(А. Ө.)

Акырында көчөлөрдө шамдар жанды. Алыстан поезддин беймаал кыйкырыгы угулду... (К. Ж.)

Бул усталар кайда бар да, кайда жок,
 Булар менен коңшу турсам көңүлүм ток.
 Чебердиктен теңирге тең неме экен,
 Колундагы жөпжөнөкөй фуганок. PDF Compressor Free Version

Жөөлөр көп, арабачан, кээлери атчан.
 Ар туштан кубанычтын суулары аккан.
 Турмуштун жарык шамдуу шаарын карай,
 Келгендер күйүнүчтүү кетип жаткан. (А. О.)

Аңгыча эшик шарт ачылып, он чакты жоокер кирип келди.

Мен да бил _____ ,
 Сен да бил _____ .

Сонун билет экөөңөрдөн бөлөктөр,
 Жылдыздардын түнкү шыбыр-сөздөрүн. (Э. К.)

Сөз айкашына талдоо жүргүзүүнүн жолу

1. Сүйлөмдөрдү сөз айкашына ажыратып, анын жөнөкөй же татаал экендигин аныктоо;

2. Багындыруучу жана багыныңкы түгөйүн таап, кайсы сөз түркүмүнө кирерин көрсөтүү; байланыштын кайсы түрүнө кирерин аныктап, багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөр бири-бири менен эмненин жардамы аркылуу байланышканын айтып берүү;

3. Сөз айкашынын грамматикалык маанисин аныктоо.

97. Окугула. Мүчөлөрдү коюп, сөз айкаштарына ажыраткыла да, көчүрүп жазгыла. Булар кайсы мүчөлөр? Жогорку тартип боюнча талдоо жүргүзүлө. Мүчөлөрү түшүрүлгөн багыныңкы түгөйлөрдү учураттыңарбы?

Дүйнө-өмүр, уул бер _____, бала бер _____,
 Дүйнө-өмүр, алоолонуп жана бер _____.
 Неге сен алыс кеткен сапарың _____ ,
 Ээриң жок жайдакталып кайра келди.
 (А. О.)

Сен _____ жол _____ жол экен го чытырман,
 Далай _____ жан _____ эт жүрөгү тытылган.
 Бири жетсе, бири жетпей акыры,
 Жыргалың _____ , кууралың _____ кутулган.

Тобокел _____ салып чыктым башым _____ ,
 Намысым күч, болбойт сага утулсам. (Э. Э.)

... Биз _____ тоолор _____ бүркүттөр _____ бир нече түр _____ бар.
 Алар _____ эң чоң _____ , барып турган баатыр – Калдыр канат, Муз мурут. Бул бүркүттөр бийик тоолордогу ак кар, көк мөңгүлүү аскаларда тууйт. Аны ала телек кар кеткенде басат. Жер көгөрүп, көк чөп _____ жан кирген кезде жумурткасын ачат. (С. К., К. Э.)

Жол менен баскандарды карап, мен алар менен сырдаш _____ . Тигине, Данияр обон салып шаңшыды, демек, ал Жамийла экөө мени жол _____ чакырышат. Ооба, мен жолго чыгыш _____ керек! Ооба, жайкалган кең талаа _____ жол _____ басып мен өзүмдүн айылыма бар _____ . Туулган-өскөн жер – күч-кубатым! Мен андан жаңы түркүн боёк _____ табам. Сүрөт тарткан боёк _____ ар бир сүрткөн сызыгы _____ Данияр обон _____ угулсун! Сүрөт _____ тарткан боёк _____, ар бир сүрткөн сызыгы — Жамийланын жүрөк оту болсун! (Ч. А.)

98. Таблицадагы суроолор боюнча анын торчолорун толтургула. Ар бирине экиден мисал келтирип, таблицанын этегине жазгыла. Алардын ар бири грамматикалык кандай мааниге ээ экен?

№	Кайсы сөз түркүмү?		Түгөйлөрдү байланыштырган каражаттар кайсылар?	Байланыштын кайсы түрү?
	Багындыруучу түгөй	Багыныңкы түгөй		
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				

Көңүл бургула! Сүрөттү кунт коюп карагыла да, бул салт элибизде кантип аталаарын тапкыла. Кичинекей бөбөк басып кетсин деген максат менен гана тушоо кесилеби? Тушоо кесүү менен келечек тагдыр байланышы бар деп ойлойсуңбу? Оозеки аңгеме кургула.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара байланышы эмне үчүн *тең жана багыныңкы* байланыш болуп бөлүнөт? Ыкташуу, таандык, башкаруу жана ээрчишүү жолдору кайсы байланышка кирет?
2. Байланыштын кайсы түрүндө багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөр мүчөлөрдүн жардамысыз байланышат? Аларды байланыштыруучу каражат эмне?
3. Ыкташуу байланышында багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөр кайсы сөз түркүмдөрүнөн болот? Мисал келтиргиле. Грамматикалык кандай мааниге ээ?
4. *Ыкташуу* деген сөзгө кандай түшүнсө болот, эмне үчүн байланыштын бул түрү *ыкташуу* деп аталат?
5. Эмне үчүн таандык байланыштагы сөз айкашында багындыруучу түгөй багыныңкы түгөйдү илик жөндөмөсүндө, ал эми багыныңкы түгөй багындыруучу түгөйдү таандык мүчөдө турушун талап кылат? Бул экөөнүн бирөө түшүрүлүп айтылышы мүмкүнбү? Эгер мүмкүн болсо, себеби эмнеде деп ойлойсуңар? Мисал келтиргиле.

6. Мында багындыруучу түгөй багыныңкы түгөйгө таандык болуп айтылабы же тескерисинчеби? *Таандык* деген сөздүн маанисин кандайча түшүнөсүңөр?
7. Таандык байланышынын түгөйлөрү эмне үчүн зат атоочтордон болот деп ойлойсуңар? Башка сөз түркүмдөрү кандай кырдаалда бул байланыштагы сөз айкаштарынын түгөйлөрү боло алат? Мисал келтиргиле.
8. Таандык байланыштагы сөз айкаштарына мисал келтирип, грамматикалык маанисин айтып бергиле.
9. Байланыштын кандай түрүн башкаруу байланышы дечү элек? Эмне үчүн *башкаруу* дейт экенбиз, мында багыныңкы түгөй багындыруучуну башкарабы же тескерисинчеби?
10. Бул байланыштагы сөз айкаштарында түгөйлөр өз ара кандай каражаттар аркылуу байланышат? Буга карата сөз айкаштарынын грамматикалык маанилеринде өзгөрүү болобу? Жалпысынан бул байланыштагы сөз айкашы кандай грамматикалык маанилерде колдонулат?
11. Башкаруу байланышында багыныңкы сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет? Багындыруучу түгөйүчү? Буга байланыштуу башкаруу байланышындагы сөз айкаштарын кандайча бөлүштүрсө болот?
12. Сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрү ээрчишет экен? *Ээрчишүү* дегенди кандай түшүнөсүңөр, силердин оюңарча аны бул жерде (*ээрчишүү байланышында*) *окишошуу* дегендин толук синоними катары кароого болобу?
13. Баш мүчөлөр кайсы белгилери боюнча ээрчишет? Ээрчишүү байланышында түгөйлөр кайсы мүчөлөрдүн аркасында байланышат экен?
14. Баш мүчөлөрдүн ортосундагы ээрчишүү ээ менен баяндоочтор кайсы сөз түркүмдөрүнөн болгондо толук сакталат? Мисал келтиргиле.
15. Баш мүчөлөр кандай кырдаалда ээрчишпейт экен, мындай учурда алар эмнеси аркылуу байланышат жана бул жагдай сүйлөмдөрдүн курулушуна, маанисине залал келтирбейби?
16. Сөз айкаштарына кандай тартипте талдоо жүргүзүү керек? Мисал келтиргиле.

СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ

99. Окуп, ойлонгула. Сөздөрдөн а дегенде сөз айкаштарын, андан кийин ал сөз айкаштарынын негизинде сүйлөмдөрдү түзүлөсүз менен сөз айкашынын, сөз айкашы менен сүйлөмдүн ортосунда кандай айырмачылык бар экенине көңүл бургула.

I. Бүгүн, чайыттай, күн, ачык! Көл, нур, бетине, чагылышат: Күнгөй, килемдей, тескей, кулпурат; Жакасы, көк, тоосу, жашыл; Салкын, көтөрүп, көңүлдү, жели; алып баратат, ыракатка, мээримдүү.

II. Ырчы, терге, оозун, чөмүлгөн, тартты, кызыл аттын; төрт, аягы, тынч, албайт, алчактай, ат; Токтоп, калды, көч; Көч, чыкты, ошентип, жолго.

У л г ү: ырчы тартты
оозун тартты
терге чөмүлгөн кызыл аттын

Ырчы терге чөмүлгөн кызыл аттын оозун тартты.

100. Сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыраткыла. Кайсы сөз айкаштары чындык менен коошпойт? Аларды сөз айкашы деп айтууга болобу, алардын негизинде жаралган сөз тизмектери сүйлөм боло алабы? Көрүнгөн эле сөздөрдүн айкашын сөз айкашы катары кароого болчу беле? Сүйлөм кандай сөз айкаштардын негизинде түзүлөт экен?

Таштай катуу суу учуп баратты. Кечинде бир элсиз сайга келип конгон элек. Жүндөрү сапсайган жылкы коркконунан маарап жиберди. Он төрт кишинин ортосунда үч аяк бар. Кезек күтөбүз.

101. Окугула. Төмөндөгү сөз тизмектери ушуп турушунда сүйлөм боло алышабы? Эгер боло албаса, анда эмне жетишпейт?

Мен тоодон келди. Мугалим үн чыгарып оку. Мен азыр келет. Биз айылдан кечээ эле келдим.

102. Силер кыргыз тили жана адабияты бөлмөсүндөсүңөр. Бөлмөдө эмнелер бар, өзүңөр эмне кылып жатасыңар? А дегенде бөлмөдөгү нерселерди, кыймыл-аракетти сөз, андан кийин сөз айкаштары аркылуу атагыла. Кандай байланыштагы сөз айкаштарын түздүңөр жана эмне үчүн? Алардын грамматикалык маанилери кандай экен? Акырында ал сөз

айкаштарын колдонуп, чакан аңгеме жазгыла. Өз оюңарды эмне аркылуу (сөзбү, сөз айкашыбы же сүйлөмбү?) толук жеткирүүгө болот экен?

Көңүл бургула! Сүрөткө карап, аңгеме кургула. Жазган аңгемеңдердеги сүйлөмдөргө сөз айкашы боюнча талдоо жүргүзгүлө.

§ 19. Сүйлөмдүн белгилери

Сөз айкашы сөзгө караганда бир нерсени толугураак, тагыраак атап көрсөтөрүн силер жакшы билесиңер. Ал эми сүйлөм бир нерсенин атын билдирбейт, ал болуп өткөн, болуп жаткан, боло турган, ошондой эле болууга ниет-тилек кылынган, болжолдонгон кандайдыр бир окуя (чындык) тууралуу кабарлайт. Айталы, *жакшы окуу, жакшы китеп* деген сөз айкаштары кыймыл-аракет (*окуу*) менен нерсенин (*китеп*) маанисин сөзгө салыштырганда так ачып көрсөтсө, *Асан жакшы окуду, Асан жакшы китепти окуду* деген сүйлөмдөр Асандын эмне кылгандыгын (аткаргандыгын), анын аткаргандарынын (кыймыл-аракеттеринин) анык экендиги тууралуу кабарлап, жыйынтыктуу ойду билдир-

ди. Демек, сөз же сөз тизмектери сүйлөмдүк касиетке ээ болушу үчүн грамматикалык жана интонациялык жактан белгилүү бир иретке келтирилип, жыйынтыктуу ойду билдирүүгө тийиш. Бул жагынан алганда, сүйлөмдү сөздөрдөн, сөз айкаштарынан айырмалап турган биринчи белги – **модалдуулук, синтаксистик чак жана жак**.

Биз пикир алышууда кандайдыр бир окуя жөнүндө гана айтпастан, ошол окуяга карата өзүбүздүн мамилебизди да билдиребиз. Айталы, баяндап жаткан окуянын чын же калп экендиги, окуядагы кыймыл-аракеттин, процесстин ишке ашары анык, же күмөн экендиги ж. б. мамилелер кошо камтылат. Бул **модалдуулук** болот. Ал эми кандай гана окуя болбосун убакытка көз каранды, анткени ал белгилүү бир мезгилде (өткөн күндө, же бүгүнкү күндө, же келечекте) ишке ашат, б. а., окуя мезгилден тышкары болушу мүмкүн эмес. Бул **синтаксистик чак** деп аталат. Модалдуулук менен синтаксистик чак төмөнкүдөй тилдик каражаттар аркылуу ишке ашат: этиштин чактары жана ыңгайлары, модалдык мааниге ээ сөздөр (киринди сөздөр) жана бөлүкчөлөр, өзгөчө интонация.

М и с а л ы: 1. *Абышка бу жолу да ушинтип катуу айтты. (Ж. Ж.)* 2. *Журт зупурасы ырыска толот. (Т. С.)* 3. *Мен жарык дүйнөдөн абийирдүзү жашап өткүм келет.* 4. *Ким билет, балким, ал кайрылып өз тууруна конор.* 1–2-сүйлөмдөрдүн модалдуулугу, б. а., өткөн жана келер чактагы окуянын (аракеттин) анык болгону жана болору этиштин өткөн жана келер чагы аркылуу берилсе, 3-мисалда модалдык маани (тилек, каалоо) этиштин тилек-каалоо ыңгайы аркылуу, 4-мисалда модалдуулук (болжолдоо, күмөнсүү) арсар келер чак менен катар киринди сүйлөм жана киринди сөз аркылуу берилди.

Сүйлөмдө ж а к да чоң мааниге ээ, анткени кыймыл-аракет кайсы бир жак (I, II, III) тарабынан аткарылууга тийиш. М.: **Мен келдим. Ал кечээ кетти. Ж а к жактама ат атоочтор жана жак мүчөлөрү аркылуу берилет.**

Сүйлөмдүн дагы бир негизги белгиси – **интонация**. Интонациянын жардамы аркылуу сөз, сөз айкаштары сүйлөмгө айланат. Салыштыргыла: 1. *Күз – Күз. Таалада кызуу кыймыл өкүм сүрүп, эмгекчилер баш көтөрбөй иштеп жатышат.* 2. *Бул китеп – Бул – китеп.* Ошентип, сүйлөм интонациялык жактан аякталган болууга тийиш.

103. Таблицаны карап, сүйлөм менен сөз айкашын салыштыргыла. Экөөнүн айырмачылыгын мисал келтирүү аркылуу түшүндүрүп бергиле.

Сүйлөм	Сөз айкашы
Кабарлоо, суроо, эркти билдирүү үчүн колдонулат.	Нерсени, кыймыл-аракетти ж. б. тагыраак, толугураак атоо үчүн колдонулат.
Белгилүү бир өлчөмдө жыйынтыктуу ойду билдирет да, интонациялык жактан аякталган болот.	–
Грамматикалык негизге (ээ, баяндооч) ээ.	Багындыруучу жана багыныңкы түгөйдөн турат.

104. Окугула. Сүйлөмдүн маанисине көңүл бургула. Кандай модалдык мааниде колдонулду деп ойлойсуңар? Көчүрүп жазгыла да, кара менен басылган сөздөргө жана мүчөлөргө назар салгыла. Алар кандай сөздөр жана мүчөлөр? Эмне үчүн колдонулду?

1. Бул сөздөрүн айтып болгончо, Чаргын өзү да узай берди. Айымжан менен Каныш тигини узатып, бирдемелерди божурашат. Гүлнар четтен Зарылга жал-жал карайт. Унчукпастан турат. (Т. С.)

2. – Эсимде, Толгонай. Сен ошондо мага кайрылып, мындай дегенсиң: «Жер, жан жараткан жер, бизди көтөрүп жаткан жер, сен бизге таалай бербесең, эмнеге жер болуп орнойсуң да, биз эмнеге дүйнөгө жаралабыз?! Биз сенин балдарыңбыз, жер, тилектеш болгун, ак тилегибизге жеткиргин!» – деп айткансың, Толгонай.

– **Ооба**, ошентип айткам. Күн чыгарда көзүмдү ачсам, Субанкулум жанымда жок. Ал эчак эле орок оруп жүрүптүр. (Ч. А.)

3. – Мен сени өмүрү жанымдан алыс чыгарбас элем, Алтынай, – деди. – Бирок менин билимим жетпейт. **Кантейин**, окуунун чыныгы жолунан сен **Кантейин** албаймын. Мен болсом ушул жерде кармашып балдарды окута берем. Күчүм канча жетсе, ошончо окутам. **Балким**, кийин сен дагы мугалим болуп, балдарды окутуп калсаң, биздин мектепти эстеп күлөрсүң... (Ч. А.)

105. I. Түз сызыктын эки жагын салыштырып окугула. Кайсы жагындагы жеке сөздөр сүйлөм боло алат, кайсы жактагылары сүйлөмдүк касиетке ээ эмес? Эмне үчүн?

II. Көчүрүп жазгыла. Түз сызыктын кайсы тарабындагыларын сүйлөм дешке болот? Окшош түзүлүштөгү эле сөз тизмектеринин айырмачылыгы эмнеде? Сүйлөмдүн белгилерин эсиңерге салгыла.

I.

Тоо. Салкын.
Бала. Күрөш.
Эшик.

Тоо. Чокусу асман тиреген ушул тоолор не бир ажайып көрүнөт. Салкын. Бак ичинде адамдар бейкапар сейилдеп жүрүшөт.

Күрөш. Адам бактысы мына ушунда эмеспи, анткени күрөшкөн адам гана тилегине жетет.

II.

Бул китеп күчүн берген мугалим менин китебим жаркыраган от

Бул – китеп.
Күчүн берген – мугалим.
Бул кимдин китеби?
Менин китебим.
Жаркыраган – от.

106. Таблицаны карагыла (105-б.). Сүйлөм эмнесине карай, кандайча болуп бөлүнөт экен? Таблицанын этегиндеги мисалдарды сүйлөмдүн кайсы түрүнө кошууга болот? Сүйлөмдүн кайсы түрүнө мисал берилбептир деп ойлойсуңар, ага кандай мисалдарды келтирсе болот?

1. Эл кат-сабатсыз кезде, жыл сүргөн кишилер болгон. (К. Сейид.) Жоро-жолдош, ага-туугандардан кем болуп, кеп-сөзгө кошулбай, четте калыш – тирүүчүлүк эмес! (Ж. Ж.)

Мына ушундай түш көрдүм – түшүмдө кызык иш көрдүм. Бул эмне болучу, бул түшүмдү жоручу!.. (А. С.) Жакшы үй наамын булгайт деген не шумдук? (С. Э.) 2. Алыкул өзү сүйгөн Лермонтовдун ырын кайра-кайра окуганды жакшы көргөн. (К. Ж.)

Сүйлөм

№	Айтылыш максатына карай	Грамматикалык түзүлүшүнө же баш мүчөлөрдүн санына карай	Баш мүчөлөрдүн бирөө, же экөө болушуна карай	Айкындооч мүчөлөрүнүн болушуна, же болбошуна карай	Сүйлөм мүчөлөрүнүн толук берилип, же бирөөнүн кемип калышына карай
1.	Жай сүйлөм	Жөнөкөй сүйлөм	Эки тутумдуу сүйлөм	Жайылма сүйлөм	Толук сүйлөм
2.	Суроолуу сүйлөм	Татаал сүйлөм	Бир тутумдуу сүйлөм	Жалаң сүйлөм	Кемтик сүйлөм
3.	Илептүү сүйлөм				
4.	Буйрук сүйлөм				

107. Сүйлөмдөрдү окугула. Сүйлөм эмнесине карай жай, суроолуу, буйрук, илептүү деп бөлүнчү эле? Төмөнкүлөрдү сүйлөмдүн кайсы түрүнө киргизүүгө болот? Алардан интонация боюнча кандай айырмачылыкты байкадыңар?

1. Мына, Чүкөй менен азыр он төрт бүлө болдук! Бизди жыргап отурат деп келди бекен? 2. Жаз келер замат, кыштай мекен эткен жерибиз менен коштошуп, жөө-жалаңдап кайра көчүп жөнөдүк. Бул жолу мурунку келген жакка түшпөй, Кулжа бетине салдык. 3. Кош эми, алдыңа кетейин, кудай оң жолуңдан берсин! 4. – Анан ошончо журттан барып кезегендей Ыбыкенин атын мингениң эмнең? Элдин баары «мындайды көргөн эмес элек» деп, кеп кылып жүрөт. Ошонун түбү өзүңө жакшы болобу?..

§ 20. Сүйлөмдүн айтылышына карай бөлүнүшү

Сүйлөм айтылыш максатына карай төрткө бөлүнөт:
1) жай сүйлөм, 2) суроолуу сүйлөм, 3) буйрук сүйлөм, 4) илептүү сүйлөм.

Жай сүйлөм болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган окуяны жайынча кабарлоо иретинде айтылат.

М.: *Кыргыз эли өлбөс-өчпөс дүйнөлүк эпостордун биринчи катарында турган «Манас» дастанын жазган.* (А. С.)

*Күн тоолорго жашынды,
Алоолонгон от болуп.
Түрмөктөлөт булуттар,
Түтөп калган чок болуп.* (Э. К.)

Жай сүйлөм бир калыптагы баяндоо интонациясы менен айтылат жана андагы сөздөр көбүнчө түз орун тартиби боюнча жайгашат.

Бир нерсени билүү, бышыктоо жана тактоо максатында айтылган сүйлөм **суроолуу сүйлөм** болот.

М.: *Өмүр көз ачып-жумгуча өтүп кетерин, эртекеден бейкапар жүрө берип, акыры өкүттө каларыңды билесиңби?*

*Канча азапты тартат күзгү жалбырак,
Шактан кулап жерге учуп түшкөнчө?* (Э. Э.)

Суроолуу сүйлөмдөр көбүнчө сурама ат атоочтордун **-бы, -дыр, -ар** мүчөлөрүнүн, **ыя, ээ, го** бөлүкчөлөрүнүн жана суроо интонациясынын жардамы аркасында уюшулат.

Буйрук сүйлөм эркти (өтүнүч, буйрук, каалоо ж. б.) билдирет, буйруу маанисинде айтылат.

М.: *... Жакшы ыр сабы бекер жерден өзү келип бербеси чын. Өзүңө, өмүрүңө акыл токтотуп, ишиңе зергердей өжөрлөн.* (К. Ж.)

*Он беш жолу улам кайра туулуп,
Он беш жолу жашарбасам карап тур!* (А. О.)

Илептүү сүйлөм күчтүү сезим менен айтылат.

М.: *Бах, чиркин, биздин күндөр кандай таттуу!*

Бүгүндөн эртеңкиси ыракаттуу! (А. О.)

Акын өмүрү кыябында тартылган жаадай чыйрак керилип, ошол чыңалуусунан өмүр бою жазбай, сынга салгандай өтүш керек турбайбы! (К. Ж.)

Илептүү сүйлөмгө көтөрүңкү интонация мүнөздүү.

Эсинерге сактагыла: Бийик интонация менен көркөмдөлүп айтылган жай, суроолуу жана буйрук сүйлөмдөр да илептүү сүйлөм катары колдонулат.

М.: *– Журт алдында баатыр болсоң калыс чеч.
Антпейм десең, тил кес, баш кес, мамына!* (С. Э.)

Андан канткенде кутулам?! Кимден кеңеш, кимден жардам сурайм?! (К. Б.) *Аңгыча карасам, шырдактын үстү менен сүйрөлүп жез топчу келатат. Орто сундагы беш канат жылдызы бар бакырайган чоң топчу экен?!* (М. М.) Көрүнүп тургандай, бул илептүү сүйлөмдөрдүн биринчиси буйрук, экинчиси суроолуу, үчүнчүсү жай сүйлөмдүн негизинде уюшулду.

108. Окугула. Айтылыш максаты боюнча кайсы сүйлөм экенин ажыраткыла. Суроолуу сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Силердин оюңарча, суроолуу сүйлөм кайсы каражаттардын негизинде уюшулду? Анын алдын чийгиле. Суроолуу сүйлөмгө кандай эреже чыгарса болот?

Аска тоону ашкан барбы?
Аркардын изин баскан барбы?
Улуу тоого чыккан барбы?
Улардын үнүн уккан барбы?
(Элдик ыр.)

...Ушул сөздөрдү эскерип, тентип калган бечара жетимди элестетсем эле, жашым тыйылбай өпкөлөй берем. Бечара бала, сени кантип табам, кантип багып алам?

Ар бир элде бала жандуулук сапат бар. Кыргыздар бала жандуу десе, биз да сыймыктанабыз. Бирок өкүнүчтүү айрым нерселер да жок эмес. Мисалы, өмүрү узун байыркы элдерден болсо да, биздин калк сан жагынан көбөйө албай келген, ал эми мунун негизги себептеринин бири көчмөн турмуш болгону белгилүү. Каардуу аязда жакыр боз үй жөндөмдүү шарт эмес эле. Ар бир кыш сайын өпкөсүн суукка чаптырган канча наристе 39–40 градус температу-

раны көтөрө албай, көздөрүн жалдыратып кетип жатышкан! Эмне үчүн, элим, айланадагы калктардын шаар-кыштагын көрүп туруп, балдарың кышып калбаасың деп, коктуларга там салып алуудан кылымдар бою эринип келгенсиң?! Баланын оюу менен конгуроодой күлкүсү гана өкүм сүрүп турсун! (А. С.) Бирок Султанмурат жалтанбады. Болгондо өмүрүндө биринчи жолу жүрөгү муштумдай эт экенин, ал дүкүлдөп көкүрөгүн ургулап жатканын даана сезди... (Ч. А.)

Кайдан таттуу шире келет анарга,
Неге уругун кызыл кылып койду экен?
Булбул канча ыр ырдайт да жан берет,
А канчасын катып кетет жүрөккө? (Э. Э.)

- Дүйнөдө эмне семиз?
- Жер.
- Жер? («КМ»)
- Айткандарын айтам. Тезирээк чоңой дейт, - деди Кыз.
- Ким?
- Менин энем. А сеникичи?
- Меники да, - деди Бала. (К. Жус.)

109. Окуп, ойлонгула. Кандай сүйлөмдөр экен? Тыныш белгилерине назар бургула. Буйрук сүйлөм менен илептүү сүйлөм бир-биринен эмнеси менен айырмаланат деп ойлойсуңар? Буйрук сүйлөмдүн баяндоочуна көңүл бургула, ал кайсы сөз түркүмү жана анда кандай маани камтылган? Илептүү сүйлөмдөрдү уюштурууга өбөлгө түзгөн кандай каражаттарды (сырдык сөздөр, модалдык маанилүү сөздөр ж. б.) байкадыңар? Схеманы карагыла да, буйрук сүйлөмдү мааниси боюнча бөлүштүрүп, көчүрүп жазгыла.

- Жакшылап ойлон, Чаке... Чоң-кичине менен сүйлөшөсүң. Сүйгүнчүктүү бол! Баарыдан мурда бир сөздүү калыс бол! Ансыз өз кадырыңды сактай албайсың. (Т. С.)

... Бала тебетейин түздөп кийди. Кыз дагы карап турду.

- Дагы түздөп кий.

Бала дагы түздөп кийди. Кыз дагы карап турду. (К. Жус.)

- Сабыр кыл, Танабай! Эми ыйлап Чорону тирилте албайбыз! Сабыр кыл!

Бул айткан кайрат сөз Танабайды ого бетер бошотту. (Ч. А.)
- Түш аттан! Ат тарта албай жатканын көрбөй тура-сыңбы! Түш дейм аттан! (Ч. А.)

Эх, эмнесин айтайын, кесепеттүү согуш нечендердин кендирип кыйды, атаганат Жайнагым аман турганда не деген адам болор эле! Мүнөзүңдөн, кылык-жоругундан айланайын, балам, кайдасың, кайдасың? Он экиден бир гүлүң ачылбай, кай жерге барып жалп эте түштүң экен? О, дүйнө, о жан жараткан жер, бир оокумга гана, көз ачып-жумганча гана баламды тирилтип, бир гана жолу көлөкөсүн көрсөтүп койсоңор!..

- Толгонай, сабыр кыл, жүрөгүңдү токтотуп алчы.

Антпе, өзүңдү аясаң боло... Жүрөгүңдүн ар бир сокконун сактасаң боло. Мойнундагы милдетти унуттуңбу? (Ч. А.)

- Ыйлаба, көзүң аккыр! Утур эле сага берип отургандай мында толуп туруптурбу? Алда каран күн ай, Каныша өзү өлбөй эле, мени тирүүлөй бир бейпайга салып кеткен турбайбы, кокуй! (М. Э.)

110. Сүйлөмдөрдүн аягындагы тыныш белгилерге көңүл бургула. Кандай сүйлөмдүн аягына кайсы тыныш белгиси коюлат экен? Эмне үчүн айрым сүйлөмдөрдө тыныш белгилери кабатталып коюлду, алар сүйлөмдүн кайсы түрүнө кирет? Бул тыныш белгилеринин бирөөнү эле калтырып коюуга болобу? Мында сүйлөмдүн кайсы түрү кезиккен жок? Сүйлөмдүн түрлөрүн уюштурууга кандай сөздөр, мүчөлөр өбөлгө түздү деп ойлойсуңар?

Ах, дүйнө, биздин күндөр кандай таттуу,
Бүгүндөн эртеңибиз ыракаттуу...
Ушундай сонун күндө, өлгөндөргө,
Байкачы, кандай гана аянычтуу!..

Жалп этип өчкөнсүдү бир шам чырак –
Кайтканда жерге берип Алмамбетти.
Калсачы, эч болбосо, Сыргак, Чубак!
Ай, аттиң, кимге айтасың арман кепти?! (С. Э.)

– Адамзат пендеси
Сүйгөн нуру не болот?
Асман менен закымдап,
Жүргөн нуру не болот?
Аркасында тунарык
Кирген нуру не болот?
– Адамзат пендеси
Сүйгөн нуру күн болот.
Аркасында тунарык
Кирген нуру түн болот.

– Жер сиңип кеткен жети атаң,
Ал эмне, Көбөк чоң?
Жерди жемире баскан чал буура
Ал эмне, Көбөк чоң?
Желини сүттүү куу иңген
Ал эмне, Көбөк чоң?

– Жер сиңип кеткен жети атаң –
Жети атабыз эмеспи!
Жерди жемире баскан чал буура –
Түп атабыз эмеспи!
Желини сүттүү куу иңген –
Өз энебиз эмеспи! (Т. М.)

... 1937-жылдын күзүн мына ушинтип узаттык. Чырпыктыга келгичекти көргөн күндөрдүн элеси менде ушундай. Дагы ойлосоң, дагы чыгат, анын ыраматы кайсы?! Жыргалы жанга не берет? Көлкүлдөгөн көз жаш менен муң кайгы. А муну эңсеген эл, көксөгөн жер барбы? Жок! Жок, жок, жок! Анда ал кимге зарыл да, кимге пайда?! (С. С.)

111. Көркөм чыгармалардан жай, илептүү, суроолуу жана буйрук сүйлөмдүн ар бирине экиден мисал жазып келгиле. Илептүү, суроолуу жана

буйрук сүйлөмдөр кандай каражаттардын негизинде уюшулганына көңүл бургула. Интонация жагынан сүйлөмдөр кандайча айырмаланат экен? Жай сүйлөм кандай интонация менен айтылат? Сүйлөмдөр эмнесине карай, кандайча бөлүнөрүн эсиңерге салгыла.

112. Окуп, ойлонгула. Кайсы сүйлөмгө тыныш белгиси туура эмес коюлган деп ойлойсуңар, силер ага кандай тыныш белгисин коёр элечер? Үн чыгарып, кара менен басылган сүйлөмдөрдү а дегенде жай, андан кийин суроолуу, акырында илептүү сүйлөм катарында окугула. Бир эле сүйлөмдү үч башка сүйлөмгө айландырууга өбөлгө түзгөн каражат эмне? Буйрук сүйлөмдүн аягына дайыма эле илеп белгисин коё берүүгө болобу?

– Момундун көңүлү айланды. Каргыш тийген карагай ай! Кургак болсо да суу үстүндө чабындыдай калкып өтүп кетпейт беле. Муну жаңы эле кесип, суу бойдон сүйрөп түшпөдүбү. Ким ушинтсин. Мына эми, бураң иштин арты ылаң деген ушул. (Ч. А.)

Эр жигит бирде жанар, бирде азар,
Деңиздей кээде кемип, кээде ташар.
Адамдын адам болор жан жөлөгү,
Унутпас, азган жигит, салсаң назар.

– Коркпо, – деди Токторбек балапанга, каадалуу киши менен сүйлөшүп аткансып, – менден коркпо. Аз жерден бөөдө жем болуп кала таштадың. Кежирликтин эмне кылат экенсиң, андан көрө калың беденин арасына киргин да, оокатыңды жасап жүрө бер. Кыргыз да көрбөйт, курт-кыбыр да көп аерде.

Балапан адамдын жылуу алаканын сезе койду. (Ж. Ж.)

– Тамагыңарды ичсек, акчаңарды да алсак!.. Жок, албайм!

– Кантет, бул кыргыздын салты да, ырым деген болот! Ырымды кайра ыргытпайт, кокуй!.. Кесир-кусур болот!..

Катардагы режиссёр жай, сөөлөттүү күлүмсүрөдү:

– Ал, алып кой! Минтип ырым-сырымды кайра ыргытып отурсак, адамгерчиликтен чыгып калбайбызбы!.. (С. Жет.)

113. Таблицаны карагыла. Андагы сөздөрдү катыштырып, мүчөлөрдү сүйлөмдүн баяндоочуна улап, сүйлөм түзгүлө. Айтылыш максаты боюнча

кандай сүйлөм түзүлдү? Силердин оюңарча кайсы сүйлөмдү (жай, суроолуу, буйрук жана илептүү) турмушубузда көбүрөөк колдонобуз жана эмне үчүн?

PDF Compressor Free Version

№	Сөздөр	Мисалдар
1.	айланайын, чиркин, бах!, кокуй!, жыргал, аттиң, болуптур	...
2.	эмне?, кандай?, мүмкүн, балким, кайсы?, кайда?, кайдан?, ким?	...
3.	го, ыя, ээ	...
4.	кел, жибер, тарт, бар, оку, укта	...
5.	окуйт, жазат, келет, турат, эрдесийт

№	Мүчөлөр	Мисалдар
1.	-гын, -ыңыз, -гыла, -ыңыздар, -сын, -а көр, -чуу бол, -а кой	...
2.	-бы, -дыр, -ар, -бас	...

114. Белгилерди карагыла. Бул белгилер менен аяктаган сүйлөм курап, аларды катыштырып чакан аңгеме түзгүлө. Кандай сүйлөмдү түздүңөр? Аңгемелерде эмне тууралуу сөз кылдыңар? Эмне үчүн сүйлөмдүн аягына төмөнкүдөй белгилерди койдуңар? Себебин түшүндүргүлө. Сүйлөмдүн илептүү, суроолуу же буйрук болушу үчүн анын жанындагы сүйлөмдөрдүн таасири тийдиби?

...!...?!..... ? ... ! ...? ...?!!!! ... ?! ... ! ... ?! ... !

115. Окугула. Кандай сүйлөмдөрдү жана сөз айкаштарын кездештирдир? Сүйлөмдөрдү түзүүгө бардык эле сөз айкаштары катышат бекен?

Комузду биринчи жолу көрүп, биринчи жолу уккан чет жолдоштор: «Капырай, ушундай жөнөкөй аспап да укмуштуу сонун музыка бере алат экен ээ!» – дешип таң калышат. Ал эми биздин чоң күүлөр менен жакын таанышкан адистер бул кыргыз байлыгынын музыкалык касиетин жана баркын дайыма бийик көтөрүп баалашат. (А. С.)

Анын шайдоот кабагы бир күнү суз тартып, белгисиз кусалык жүрөгүн мыжыды. Эмне, эмне болуп кетти? Туулган жерин сагындыбы? Мындай болушу да ыктымал. Анткени көптөн бери көрө элек. Аябай өзгөргөндүр. Баягы жаш кезде көпөлөк куучу жерлер кантип калды экен? Ушул ой кылт дегенде, кыялы бир заматта Ат-Башыга алып жүрүп кетти... (Б. Бор.)

Суроолор жана тапшырмалар

1. Көрүнгөн эле сөз же сөз тизмеги сүйлөм боло береби, сүйлөм болушу үчүн алар кандай белгилерге ээ болууга тийиш?
2. Сүйлөм сөздөн, сөз айкашынан кандайча айырмаланат? Жеке сөз сүйлөм боло алабы? Боло алса, кандай кырдаалда?
3. Сүйлөм грамматикалык негизден (ээ менен баяндоочтон), ал эми сөз айкашы багындыруучу жана багыныңкы түгөйдөн турарын жакшы билесиңер. Булардын ортосунда (Мисалы: *Тоодон келүү – Тоодон келдим*) кандай айырмачылык бар?
4. «Атайт», «кабарлайт», «жыйынтыктуу ойду билдирет» дегенди кандайча түшүнөсүңөр? Булардын кайсынысы эмнеге карата (сөзгөбү, сөз айкашынабы же сүйлөмгөбү?) колдонулат?
5. Басым эмнеге карата колдонулчу эле? Басым менен интонациянын ортосунда кандай айырмачылык бар деп ойлойсуңар, интонация эмнеге карата колдонулат экен?
6. Сүйлөм кандай белгилерине карай бөлүштүрүлөт экен? Булардын ичинен сүйлөмдүн кайсы түрүнө мисал келтире алар элечер?
7. Силер «жай», «суроолуу», «буйрук» жана «илептүү» деген сөздөрдүн маанилерине кандай түшүнөсүңөр? Булар сүйлөмгө карата гана колдонулабы?
8. Сүйлөм эмнесине карай жай, суроолуу, буйрук жана илептүү деп бөлүнөт экен? Айтылыш максаты дегенди кандайча түшүнөсүң?
9. Кандай кырдаалда жай, суроолуу жана буйрук сүйлөм илептүү сүйлөмгө айланат? Илептүү сүйлөмгө кандай эреже чыгарар элечер?

10. Буйрук жана илептүү сүйлөмдөрдүн жалпылыгы менен айырмачылыгы эмнеде? Экөөнү уюштурууда тилдик кандай каражаттарды байкадыңар?
11. Кандай кырдаалда жай сүйлөм колдонулат? Жай сүйлөмгө кандай аныктама берер элекер? Жай сүйлөмдүн баарын эле суроолуу же илептүү сүйлөмгө айландырып жиберүүгө болобу?
12. Ч. Айтматовдун «Эрте жаздагы турналар» аттуу повестин окугула. Кайсы сүйлөм көп колдонулган? Сүйлөмдү көп колдонуунун себеби эмнеде деп ойлойсуңар?
13. Илептүү сүйлөм менен буйрук сүйлөмдү бириктирип, бир сүйлөм катары караса болобу? Булардын аягына кандай тыныш белгилери коюлат, бул жагынан бири экинчисинен айырмаланабы?
14. Сүйлөмдөрдү жай, суроолуу, илептүү же буйрук деп бөлүштүрүү жөнөкөй гана сүйлөмгө таандыкпы? Силердин оюңарча, татаал сүйлөмдү да ушундай бөлүштүрүүгө болор беле?
15. Үйдөн сүйлөмдүн ар бир түрүнө экиден мисал түзгүлө, эмне үчүн жай же суроолуу, буйрук же илептүү сүйлөм экенин далилдеп бергиле. Ар бирине өзүңөр эреже чыгаргыла.

§ 21. Жалаң жана жайылма сүйлөмдөр

116. Эсиңерге салгыла: 1) Эки тутумдуу сүйлөмдү эмне үчүн жалаң жана жайылма деп бөлчү элек? 2) Эмне үчүн бир тутумдуу сүйлөмдөрдү мындайча бөлүштүрүүгө болбойт? 3) Жайылма жана жалаң деген сөздөрдү кандайча түшүнөсүңөр, булар сүйлөмдөргө карата гана колдонулабы? 4) Бул экөөнүн ар бирине экиден мисал келтирип, сүйлөм мүчөлөрүнө ажыраткыла.

117. Окуп чыккыла. Жайылма жана жалаң сүйлөмдөрдү гана көчүрүп, анан эмне үчүн жайылма же жалаң сүйлөм экенин далилдегиле. Баш жана айкындооч мүчөлөрүн тапкыла. Айкындоочтор баш мүчөлөрдүн кайсынысына багынып турат?

...Мен башыман өткөн бала чактагыны айтам. Согуштун кызуу убагы. Баары армияга кетти. Атам да согушка кетти. Чоң атам калды. Мен калдым. Анан эжем бар. Дагы бир карындашым бар. Акыл деген. Ушулар калдык. Кийим жок. Өзүбүз менен өзүбүз. Эптеп оокат кылабыз. Кой багабыз. Мен кой кайтарам. Чоң атам карыган. Аюудай болуп карыды. Чачын алып берем. Ушуга алым жетет. Атамдын чачын бир саатта алчумун. Чоң атамдын чачын үч саатта алам. Баратып, баратып эле бир коктуга кирип кетем. Бул коктусу – чокмор тийген жери экен. Кайра чыгам. Эптеп чыгам. Союл тийген жери бар. Найза кирген жери бар. Камчынын сабы менен, табылгы сап болсо керек, оюлган жери бар. Силерге калп, мага чын, сынган аякты кадап койгондой кадап койгон жери бар эле... Ошол кокту, колот, жылгаларына кирип, чыгып жүрүп, отун алгандай чарчайм. Жер шарын бир айланып чыккандай болом. Ар бирөөнүн тарыхы бар... Бүт кыргыздын тарыхы, уруш-талашы менен чоң атамдын башында кара так, ак так болуп жазылуу, басылуу эле. (К. Жус.)

Эки тутумдуу сүйлөм айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай экиге бөлүнөт: 1) ж а л а ң жана 2) ж а й ы л м а сүйлөм.

Жалаң сүйлөм баш мүчөлөрдөн гана түзүлөт, б. а., мында айкындооч мүчөлөр колдонулбайт.

М.: *Момун таарынбайт. (Ч. А.) Жер – тойгузат, от – күйгүзөт. Өнөрү бар – өсөт, өнөрү жок – өчөт. (Мак.)*

Жайылма сүйлөм баш жана айкындооч мүчөлөрдөн түзүлөт.

М.: 1. *Абыш терин жең учу менен шыпырды. (К. Жап.)* 2. *Төө суусуз эки ай жүрө алат. («Кызыктар»)*

Бул сүйлөмдөрдө ээлер – *Абыш, төө; баяндоочтор – шыпырды, жүрө алат*, ал эми **айкындооч** мүчөлөр – *терин, жең учу менен, суусуз, эки ай*.

Баш жана айкындооч мүчөлөрдүн экөө тең катышкандыктан, жайылма сүйлөмдө эки топ (*ээнин тобу* жана *баяндоочтун тобу*) болот. Тактап айтканда, ээ менен ага багынып турган айкындооч мүчөлөр ээнин тобун, ал эми баяндооч менен ага багынып турган айкындооч мүчөлөр баяндоочтун тобун түзөт. Ээнин тобунун багындыруучусу – ээ, багынычтуулары – айкындооч мүчөлөр, баяндоочтун тобунда багындыруучусу – баяндооч, багынычтуулары – айкындооч мүчөлөр.

М.: 1. *Бала чокту тебетейине сала койду.* 2. *Куурай кармаган бала кичинин бардыгынча чуркап келатты.* Биринчи сүйлөмдө ээнин тобунда ээ гана (бала), баяндоочтун тобунда баяндооч жана ага багынып турган айкындооч мүчөлөр (*чокту тебетейине сала койду*) бар. Экинчи сүйлөмдө ээнин тобунда да, баяндоочтун тобунда да айкындооч мүчөлөр бар: *куурай кармаган бала* (ээнин тобу), *кичинин бардыгынча чуркап келатты* (баяндоочтун тобу).

118. А дегенде окуп чыккыла. Андан кийин жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдү тапкыла. Жайылма сүйлөмдөрдү таблицадагы бөлүштүрүүлөр боюнча көчүрүп жазгыла. Эмне үчүн биз же жалаң, же жайылма сүйлөмдөрдү гана колдонбойбуз?

...Акын, акылман, искусство адамдары өлүм жөнүндө, өмүрдүн кыскалыгы, өлүмдү акыл менен жеңүү, тирүүлүктүн күндөрүндө жашап, иштеп калууну ойлошкон, өлүмдү каргаган далай сонун ырларды жазышкан. Алыкул да ушундай беймазаны башынан кечирген... Акын А. Осмонов өзүнүн кыска өмүрүндө өлүм жөнүндө көп ирет ойлонгон, аны менен далай сапар жолугушкан. Өлүм деген каргашаны Алыкул акылы менен, эмгеги менен жеңе алган. Акын өлүмдүн артында калчу өмүр жөнүндө ойлогон. (К. Ж.)

Бала оозун жаап алды. Чыкылдаган суук. Бетти күйгүзөт, тишти какшатат. Асман көкмөк. Кар да көкмөк, таптаза. Алыстан, алыстан күн тийип келатат. Бала коркуп кетти. Эми мектепке жеткенче күн артынан кууп жетет, озуп кетет. Бала кечигип калат. (К. Жус.) Атаң да – жер, энең да – жер. Иштүүнүн иши бүтөр, ишсиздин күнү өтөр. Булбул гүлзарын, адам Мекенин сүйөт. Билим – чырак. (Мак.)

Ээнин тобу		Баяндоочтун тобу	
багындыруучусу	багынычтуусу	багындыруучусу	багынычтуусу

119. А дегенде жалаң сүйлөмдү жазгыла. Андан кийин кашаанын ичиндеги сөздөрдү пайдаланып, аны жайылма сүйлөмгө айландырып көчүргүлө. Сүйлөмдүн мазмунунан кандай өзгөрүүлөрдү байкадыңар? Эмне үчүн жайылма сүйлөмдү ээ менен баяндоочтун тобуна ажыратууга болот экен? Сүйлөмдүн кайсы түрүн (жалаң же жайылма) көп колдонобуз деп ойлойсуңар? Аны көп колдонуунун себеби эмнеде?

Зарыл көрөт (ылдам баскан, Касейинди). Ал күлүндөп коёт (бирдеме айтчудай). Беккул катып калды (турган жеринде). Эч ким үндөгөн жок (Беккулга, тургандардан). Бакдарак көрүндү (түш ообой, шаардын чет-жакасындагы). Жүргүнчүлөр да көбөйө баштады (жолдогу). Атасы алды (божуну, өз колуна). Султанмурат кирди (күлкүканага) үч жолу. Таң атты (ошол күнкү, ушинтип кубанычтуу).

120. Окугула. Жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдү оозеки ажыраткыла. Жалаң сүйлөмдө ээ менен баяндоочтун тобу болобу? Болсо же болбосо, эмне үчүн? Себебин түшүндүргүлө. Кара менен басылгандар жалаң сүйлөмбү же жайылмабы? 1–2-сүйлөмдөрдү сүзүп чыгып, кайсы сүзүлгөнү боюнча максаттары боюнча кандай сүйлөмдөр?

– Сен таарынба, досум. Канчага дейре килеңдеп бош жүрмөк элең. Эчтеме эмес, көнүп кетесиң. Ырас, кыйналып калдың. Аның болбойт да. Турмуш деген ушундай, эселегим. Төрт аягыңды да такалайт. А, бирок, анын жакшылыгын да көрөсүң, көрүнгөн ташка жүгүнбөй, качырата тепсеп өтөсүң. Ачыгып калдыңбы? Суусап турасың, ээ? Билем... Танабай жоргону жетелеп сууга алпарды. (Ч. А.) Бала китебин карады. Сүрөт оюнан кетпей койду. Карагысы келет. Коркот. Атын атайын десе, тили келбейт. (К. Жус.) Болду-болбоду, ал келатат. Ким билет, келаткан ал эмес-тир? («КМ») Замандаш келин-кыздар, түшүнгүлө? Сүйүүсүз жашоо – турмуштан жайдак өтүү деген кеп. (Т. С.)

Эсиңерге сактагыла: Баяндоочу этиштен болгон сүйлөмдөрдө баяндоочтун тобу сан жагынан ээнин тобуна салыштырганда көбүрөөк болот. Анткени атооч сөздөргө караганда этиштин башкаруу, башка сөздөрдү өзүнө багындыруу жөндөмдүүлүгү алда канча жогору.

121. А дегенде маанилик жактан байланышкан жалаң сүйлөмдөрдү ойлогула. Андан кийин аларды керектүү айкындоочтор менен толуктап, жайылма сүйлөмгө айландыргыла да, чакан аңгеме түзгүлө. Адам өз оюн бир гана жалаң сүйлөм менен толук түшүндүрө алар беле?

§ 22. Кемтик сүйлөм

Сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрү ар түрдүү. Ал өзгөчөлүккө толук жана кемтик сүйлөмдөр да кирет. Сүйлөмгө катыштуу болгон сөздөрдүн (сүйлөм мүчөлөрүнүн) толук, же алардын айрымдарынын кемип берилишине байланыштуу толук сүйлөм жана кемтик сүйлөм болуп бөлүнөт.

Түрдүзү жагдайга, талапка байланыштуу айрым сөздөрү айтылбай калса да, жыйынтыктуу ойду билдирген сүйлөм кемтик сүйлөм деп аталат.

Сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн кемипи байланыштуу айтылган контекстте мурда эле белгилүү болгондуктан, аны кайталабоо, тилдик каражаттарды үнөмдөө максатында, кепти айтуу жагдайына жана кабарланып жаткан зат, окуя, кубулуш, кыймыл-аракет жөнүндө айтуучу менен угуучунун маалыматына, тажрыйбасына ж. б. байланыштуу болот:

Мисалы: 1) *Катуу жел жүрсө, калдайган боз топурак учат. Жол боюндагы зым карагайлар шамалдын күчүнөн күңгүрөнүшөт. Кээде муңдуу үн чыгарышып озондошот.* 2) *Менин атым – Айша. Менин кымбатым мына бул шордуу бала эле. Бул, менин артымда калып, эмне болот? Ким багат?* (А. Т.)

Асты сызылган 1-сүйлөмдүн ээси (алар), 2-сүйлөмдүн табыш жөндөмөсүндөгү тике толуктооч (аны) айтылбай кемип калган. Бирок бул айтылбай калган сөздөр мурда айтылган сүйлөмдөр аркылуу жана сүйлөмдө катышып турган сөздөрдүн (озондошот, багат) грамматикалык формалары, лексикалык маанилери аркылуу белгилүү болуп турат. Демек, кемтик сүйлөмдүн айтылбай калган сөзүн калыбына келтирүү, толуктоонун эч кандай кажети жок.

Кемтик сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө гана эмес, татаал сүйлөмдүн тутумунда да колдонулат: *Батманын оорусу күчөдү. Төшөктөн тура албай калды (ал). Бүткөн бою (анын) ысып, тердеп, кыңкыстап, онтолоп, таң атканча жөөлүп чыгат (ал).* (К. Б.)

Кемтик сүйлөмдөр түзүлүшү, семантикасы жана аткарган милдети боюнча ич ара бөлүнөт.

1. Түзүлүшү боюнча:

а) **Ээси айтылбай калган кемтик сүйлөм:** *Полктун командири солдаттарды катарга тизди. Бир сыйра*

аларга көз жүгүртүп чыккан соң, буйрукту жарыялады (ал). (К. С.)

б) Баяндоочу айтылбай калган кемтик сүйлөм: *Мунун баары кимге (арналган) (К. О.) Убактыңды текке кетирбе, иште. Эл үчүн, өзүң үчүн (иште).* (Ж. Мав.)

в) Ээ жана баяндоочу кемиген сүйлөм:

– *Ботом, үрүң-бараңда шашылып жөнөп калыпсың.*

– *Шаарга (мен жөнөп калдым).* (М. С.)

г) Айкындооч мүчөлөрү кемиген сүйлөм:

– *Эл-журттан кабар алдыңбы?*

– *Алдым.* (Т. К.)

– *Аксакал, башта эмне болуп иштөөчү элеңиз?*

– *Уста.* (Н. Б.)

2. Семантикасы жана аткарган милдети боюнча:

а) Баяндоо кебиндеги контексттик кемтик сүйлөмдөр: *Тоо эли сулуусунан жылуусу дейт, силер болсо шаардыктардай болуп жалаң бешмантчан экенсиңер. Көйрөңдүгүңөр жолдо калсын (силердин). Кокус жолдон адашып кетсеңер (силер) эмне болмок.* (Ч. А.)

б) Белгилүү бир жагдайга, кырдаалга байланыштуу колдонулган кемтик сүйлөмдөр. Мындай кемтик сүйлөмдө айтылбай калган сөздөр жалпы жагдайдан, шарттан, кырдаалдан белгилүү болуп турат: 1) *Алар кандай отту жакшы көрүшөр экен? Жанагы кунаажын маралды үйүр кылып алса. Артынан калбай ээрчип жүргүдөй болсо. Кандай сонун ээ.* (Ч. А.) 2. *Түн ортосунда самолёттун дүңү угулганда, токойдогу кенен аянттын бир нече жерине от жагылды. Аны көргөн учкуч конуунун ыңгайын байкаш үчүн аянттын үстүнөн эки ирет айланып учту. Самолётту чыдамсыздык менен күткөн жаралуулар бар эле. Самолёт!.. Самолёт!.. («ЛЖ»)*

в) Диалог кебиндеги кемтик сүйлөмдөр. Кемтик сүйлөмдүн бул түрү да контекстке байланыштуу. Мындай учурда контекстти пикирлешип жаткан эки тараптын маеги түзөт. Маек, негизинен, суроо жана жооп түрүндө болот. Диалогду түзүп турган сүйлөмдөр се-

мантикасы боюнча бири-бирине байланыштуу. Кептин мындай маектешүү ыкмасы, айрыкча көркөм адабиятта, оозеки пикирлешүүдө көп колдонулат. Ушул ыкма боюнча биринчи тараптын: суроосу, ою жооп иретинде толук улантылат (толук жооп берилет), же анын, мурда айтылган ойдун, орчундуу бөлүгүнө гана жооп берилет. Андай шарттагы жоопто сүйлөмдүн бир, же бир нече мүчөсү гана айтылып, калгандары айтылбай кемип кала берет:

Мектеп – ушул.

– *Кандай ырларды ырдашчу эле?*

– *Ар кандай. Балдардын ырларын. Эсимде жок.*

– *Балдарды эмнеге окутчу? Эмнени жаздырчу эле?*

– *Тамгаларды, кадимки эле сөздөрдү жаздырчу.*

– *Мисалга, кайсы сөздөрдү?*

– *Кайсы болмок эле. Эсимде жок.* (Ч. А.)

Диалог кебинде жооп берүүчү тарап маекти баштап жаткан биринчи тараптын колдонгон тилдик каражаттарынан бирде пайдаланса, бирде пайдаланбайт, өз сөзү менен каалашынча жооп берет.

Диалог кебинде колдонулган толук сүйлөм да, кемтик сүйлөм да жаңы солдон жазылат. Мындай учурда алардын башталышында сызыкча (муну диалогдун белгиси деп да айтат) коюлат.

– *Ыя, балам, айтчы, Күмүштөн эмне жамандык көрдүң? – деди Бермет.*

– *Эч кандай.*

– *Эмне, сени тамактан өксүттүбү?*

– *Жок.*

– *Жакаңды кир кылдыбы?*

– *Жок.* (Н. Б.)

г) Кемтик сүйлөмдүн дагы бир түрү – өксүк (эллипс) кемтик сүйлөм. Ал тилде көп колдонулат жана колдонулушу, түзүлүш табияты жагынан түрдүү болот, өксүк кемтик сүйлөм контекстке да, жагдайга, кырдаалга да байланыштуу колдонулат. Ошондой эле диалог кебинде да кездешет.

Айтуучунун абалына, түрдүү себептерге, шартка, же маектешүүчүлөрдүн сөз болуп жаткан зат, окуя жөнүндөгү маалыматына ылайык сүйлөм түзүлүп, өксүп айтылат.

Сүйлөмдүн үзүлүп, өксүп кемиген жерине көп чекит (үч чекит) коюлат.

Өксүк кемтик сүйлөмдөр илептүү интонация менен, кээде жай интонация, суроо интонациясы менен айтыла берет: 1) *Кандайдыр бир тыюу салынган жазмаларды тааптыр анын үйүнөн. Аны элдин баары эле билет эмеспи. Мына эми жазам деп жүрүп...* (Ч. А.)

2) – *Жалгызым... Кызым... сен кантесиң? Келчи мага?.. Окко учту... Айткулу ай!.. Кайдасың?..* (К. Б.)

122. Кемтик сүйлөмдөрдүн айтылбай калган, божомолдоп табууга мүмкүн болгон сөздөрүн белгилегиле. Толук сүйлөм менен кемтик сүйлөмдөрдүн мазмун жагынан болгон байланышын байкагыла. Кемтик сүйлөмдүн айтылбай калган мүчөсүнүн шартын, себебин, жагдайын айтып бергиле.

– Үркөндөр кете беришсин. Болбосо үрөндү топтобой эле коёлу!

– Кой, Шаке, көп катуу кетпейлик.

– Түшүндүрүү керек, – дешти бир катар активдер Ысактын сунушун кубатташып.

Ал күнү кечинде колхозчулардын жалпы чогулушу чакырылып, чогулушта:

– Ардактуу колхозчулар! – деп Ысак узакка үрөн топтоо өнөктүгүнүн чоң мааниси бар экендигин журтка түшүндүрдү.

– Кана, агаиндер, эмне дейсиздер? – дешип Ысак, Сапарбайлар көпчүлүктөн жооп күтүшөт. Бирок чогулуш мүчөлөрүнүн кай бирлери жер карашып, кай бирлери тыптынч. Бул арада эч кимдин оозунан сөз чыккан да жок. (Т. С.)

123. Сүйлөмдөрдү кырааты менен туура окугула. Суроолордогу ар бир сөздү логикалык басым аркылуу атайын бөлүп, таасирдүү кылып айткыла жана жоопту ошого ылайыктап, кемтик сүйлөмдөр менен жазгыла. Кемиген сөздү айтып бергиле.

1. Үйдө өзүңдүн жыйнап жүргөн китептериң барбы?
2. Сен жыйнаган китептердин бардыгын окуп чыктыңбы?
3. Кайсы жазуучунун жазган китеби сага абдан жакты?
4. Ал китеп сага кандай таасир калтырды?

Ү л г ү:

1) – *Үйдө өзүңдүн жыйнап жүргөн китептериң барбы?*
– *Үйдө бар.*

2) – *Үйдө өзүңдүн жыйнап жүргөн китептериң барбы?*

3) – *Өзүңдүн китептерим бар.*

4) – *Үйдө өзүңдүн жыйнап жүргөн китептериң барбы?*
– *Жыйнап жүргөн китептерим бар.*

5) – *Үйдө өзүңдүн жыйнап жүргөн китептериң барбы?*

– *Китептерим бар.*

6) – *Үйдө өзүңдүн жыйнап жүргөн китептериң барбы?*

– *Бар.*

124. Суроолорго оң жана терс жооп түзгүлө. Ал жооптор суроолордо болбогон, оң же терс маанилүү жооп боло алуучу сөздөрдөн болсун.

1. Сен китепти көп окуйсүңбү? 2. Элинди, жеринди, эне тилиңди сүйөсүңбү? 3. Элиңе пайдаң тийбеген адам болгун келеби? 4. Эмгекти сүйгөн, адамгерчиликти жогору баалаган, ак ниет адамды эл кандай кадырлаарын билесиңби?

Ү л г ү:

1) – *Сен китепти көп окуйсүңбү?*
– *Ооба.*

2) – *Сен китепти көп окуйсүңбү?*
– *Албетте.*

3) – *Сен китепти көп окуйсүңбү?*
– *Сөзсүз.*

125. Эки тутумдуу, бир тутумдуу жана кемтик сүйлөмдөрдү белгилегиле. Алардын айырмачылыктарын көрсөткүлө. Кемтик сүйлөмдүн кандай максатка, талапка, жагдайга байланыштуу колдонулганын жана кемиген сөзүн айтып бергиле.

PDF Compressor Free Version

Күтүлбөгөн жерден Жапардын аш үйгө кирип келишине Айымбүбү шашып: – «Кел, кагылайын, кел!» – деп ордунан тура калды.

– Ачкыл ичүүгө келген чыгар. А... Бетим! Эми тузу жок ачкылды уялбай ага кантип берем? – деп Айымбүбү кысылды. Тышка чыкты. Жапар кеткен жок. Отурат.

Чыдай албай Айымбүбү кайта үйгө кирди.

– Атайын ачкыл ичейин деп кирген чыгар. Кантип бербей коём! Берейин. Бергенде да тузу жогун айтып туруп берейин, – деди да, Айымбүбү сыр чөйчөккө ачкыл куюп келип, Жапарга сунду.

– Тузубуз түгөнүп калып, бүгүн ачкыл тузсуз болуп калды, кагылайын.

– Ошенттиби, жеңе? – деп Жапар күлүп, аякты колуна алды. (К. Б.)

126. Текстти диалог түрүндө өзгөртүп түзгүлө. Мындай текст стилдин кандай түрүнө жатат жана анын (стилдин) башка түрүнөн кандайча айырмаланып турат? Далилдегиле.

Тэ-этигичи? Анын аркасында балбылдап турган жылдызбы? Мобу топтошконубуз дейм? Тигил Жетиген, аркысын Үч Аркар дейт. Ошонубу? Ооба, ошол кырка оңкосунан турганды. Үркөр деген – мобу топ жылдыз. Тэ-э тиги жакты карачы, бүлбүлдөп турабы ошондо бир жылдыз? Кана? Көргөнүм жок деп чыркырайм. Мына, мындай кара, мен кол сунган жакты. Кайда, ушундайбы? Ооба, колумдун башын кара. И-и ошент, көрдүңбү? И-и көрдүм, көрдүм тигинде турат деп кетилдейт. Ошол Алтын Казык. Анын казыгы кана? Казыгы жок. Жөн эле ошентип атап коюшкан дейт атам. Ким ошентип атап койгон? Илгери бабаларыбыз. Бабаларыбызбы? Ооба. (Н. Б.)

127. Кемтик сүйлөмдөрдү катыштырып, текст түзгүлө. Кемтик сүйлөмдүн астын сызгыла. Андагы кемип айтылган сүйлөм мүчөлөрүн сүйлөмдүн маанисине карап, калыбына келтиргиле. Тексттеги кемтик сүйлөмдөр анын маанилик кайсы түрүнө кирерин аныктагыла.

Эскертүү. Кемтик сүйлөмдөр өзүнчө жөнөкөй сүйлөм катары да, же татаал сүйлөмдөрдүн тутумунда да колдонула берет.

128. Тексттеги диалогго, каармандардын кебиндеги кемтик сүйлөмдөрдүн колдонулушуна байкоо жүргүзгүлө.

1. Бир акылмандан:

– Эмне үчүн досту душман кылып алууга оңой да, душманды дос кылып алуу кыйын? – деп сураганда, ал мындай жооп бериптир:

– Үйдү кыйратуу оңой, куруу кыйын; акчаны чачуу оңой, табуу кыйын. («З. ой.»)

2. – Сиз Рихард Зоргесизби? – деп сурады түрмөнүн начальниги, салт боюнча. – Төртүнчү октябрда, 1895-жылы Россияда туулгансыз.

– Ооба.

Түрмө башчысы жымың этип:

«Бизде, япондордо, төрт деген сан бактысыз сан болуп эсептелет. Сиз башка күнү төрөлсөңүз болмок экен. Эми ал жөнүндө айтуу кеч болуп калды. Бүгүн сиздердин советтик майрам – Жетинчи ноябрь», – деди ал какшыктап.

... Желдеттер каткырып күлүп калышты. Бирок Зоргенин каардуу көз карашынан алар дароо мостоё түшүштү. Түрмө башчысы: «Зорге, өзүнүн керээзине башка бирдеме кошобу?» – деп сурады.

– Менин керээзим, мен кандай кылып жазсам, дал ошондой бойдон калат, – деди.

– Дагы бирдеме деп айтасызбы? – деп сурады түрмө башчысы.

– Ооба, айтам. Сиз туура айтасыз, Ичидзима төрө, бүгүн менин майрамым! Улуу майрам – биздин элдин эркиндикти алгандыгынын жыйырма жети жылдыгы! (М. Кол.)

129. Суроолорго жооп бергиле: 1. Сүйлөм мүчөлөрүн баш жана айкындооч мүчөлөр деп бөлүүнүн себеби эмнеде? 2. Баш мүчөлөргө кайсылар, айкындоочторго кайсылар кирет? 3. Жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдүн сүйлөм мүчөлөрү менен кандай катышы бар? 4. Сүйлөм мүчөлөрүнүн алды кандайча сызылчу эле?

130. Кашаанын сыртындагыларды окуп, ойлонгула. Булар сүйлөмбү же сөз айкашыбы? Эми кашаанын ичиндеги сөздөрдү көп чекиттин ордуна койгула да, кайра окугула. Кандай өзгөрүүнү байкадыңар? Көп чекиттин ордуна коюлган сөздөр сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарды? Сүйлөмдү көчүрүп жазып, сүйлөм мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

Ошол... шурудай тизилген сөз болуп көкүрөктү... (элестер, тээп чыкты). ...Жанын жай алдырбаган, сезим-туюмуна тынчтык бербеген кусалыкты ырга... (ал, айландырды). ...бул турмушта өз башынан көптү... (адам баласы, өткөрөт). Бирок анын жыргалы менен жыласын ... (баары эле, көтөрө билбейт). Ошон үчүн... кайраттуу адамдарга гана (дүйнө, таандык). ...бала үчүн отко... (эне, түшөт). А... аны эмне менен... (бала, өтөйт). ...тууган жерин... (адам, эңсейт). Мээримсиз туугандан мээримдүү ... (дос, жакшы). ...гүлдүн ачылганын көрөмүн деп... (булбул, сайрайт). ... – жүрөктүн... (бала, мөмөсү).

130а. Маанилик жактан өз ара байланышып тургандай кылып, схема боюнча сүйлөм түзүп, чакан аңгеме жазгыла. Айкындооч мүчөлөр кандай кызмат аткарат экен? Адам өз оюн айкындооч мүчөлөрсүз эле түшүндүрө алар беле? Сүйлөмдөрдү айтылыш максаттары боюнча ажыраткыла.

1) _____ 2) _____
 _____ 3) _____
 _____ 4) _____
 _____ ? _____ !

 _____ ?

 _____ ?!

Лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр гана сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара алары силерге белгилүү. Бирок алар сүйлөм тутумунан сырткары турганда, бир нерсенин атын белгилеген кадыресе эле сөз болот.

Сүйлөм тутумунда туруп, башка сөздөр менен байланышып, синтаксистик бир милдет аткарганда гана алар сүйлөм мүчөлөрү боло алат. Бирок сүйлөм мүчөлөрүнүн баары эле сүйлөм түзүүдө бирдей роль аткара бербейт. Буга байланыштуу алар б а ш ж а н а а й к ы н д о о ч мүчөлөр деп экиге бөлүнөт.

Баш мүчөлөрсүз сүйлөм түзүүгө болбойт. Ошондуктан алар сүйлөмдүн грамматикалык негизи катары каралат. Буларга ээ менен баяндооч кирет. *Алмамбет келди. Алмамбет – ээ, келди – б а я н д о о ч.*

Баш мүчөлөр менен гана адам баласы өз оюн толук түшүндүрүшү мүмкүн эмес. Айталы, биз Алмамбеттин келгендигин гана эмес, кайсы Алмамбеттин качан, эмне үчүн, кайдан келгендигин да айткыбыз келет.

Бул үчүн баш мүчөлөрү менен катар айкындооч мүчөлөр да зарыл. *Окуудагы Алмамбет кечээ атасына учурашайын деп курбусу менен шаардан келди. Мында Алмамбет – ээ, келди – б а я н д о о ч, курбусу менен – т о л у к т о о ч, кечээ учурашайын деп, шаардан – б ы ш ы к т о о ч т о р, окуудагы – а н ы к т о о ч.*

Ошентип, айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөргө багынып турат да, аларды аныктап, тактап көрсөтүп, ойду толук жеткирүүдө зор кызмат өтөйт. Айкындооч мүчөлөргө а н ы к т о о ч, б ы ш ы к т о о ч, т о л у к т о о ч кирет.

§ 23. Ээ жана анын түзүлүшү

132. Суроолорго жооп бергиле: 1) Ээ деген сөзгө кандай түшүнө-сүңөр, бул сүйлөм мүчөсүнө карата гана колдонулабы? 2) Сүйлөмдүн ээсин кантип тапчу элек? 3) Ээ кайсы жөндөмдө турат, анын милдетин көбүнчө кайсы сөз түркүмдөр аткарууга тийиш деп ойлойсуңар? 4) Ээ сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө багынабы?

133. Окугула. Ээни суроо коюу аркылуу тапкыла. Ээге кайсы сөздөр багынып турат, алар сүйлөмдө кандай милдет аткарат? Ээнин милдетин аткарып турган сөз кайсы сөз түркүмү экенине көңүл бургула.

Өмүрдү баалай билбеген адам эч качан анын баркына жете албайт. (*Л. да В.*) Берки үйдө жакындарыбыз турат. Ал былк этпей токтоп калды.

Окшойт тоолор сүзүп чыккан кемеге,
Оолак калды оту күйгөн кемеге. (*Т. Кож.*)

Жоо эли балдардын сүйлөгөн сөзүнөн кыргыз тилин баамдады. Бул экөө кырылган кыргыз тукуму экенин тааныды. (*Ч. А.*)

Кандайдыр бир кыймыл-аракетти жасоо, аткаруу үчүн аны ишке ашыра турган нерсе, кубулуш, адам ж. б. болууга тийиш. Мына ушул нерсенин, кубулуштун ж. б. атын ээ атап көрсөтөт. Демек, ал – сүйлөмдү түзүүчү негиздердин бири.

Эсиңерге сактагыла! Ээге төмөнкүдөй белгилер мүнөздүү:

1) Сүйлөмдө сөз болуп жаткан нерсенин атын билдируү.

2) Атооч жөндөмдө туруу, **ким?, эмне?, кимдер?, эмнелер?, кимиси?, эмнеси?** деген суроолорго жооп берүү.

3) Сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнүн бирөөнө да баш ийбөө, тескерисинче, аларды өзүнө багындыруу.

134. Таблицаны карап, ээнин милдетин кайсы сөз түркүмдөр аткаргандыгына назар салгыла. 3–7-сүйлөмдөрдөгү сөздөр сүйлөмдүн тутуму-

нан сырткары турганда кандай суроолорго жооп берет? Демек, алар кандай кырдаалда ээнин милдетин аткара алат экен?

№	Сөз түркүмдөрү	Мисалдар	Суроолор
1.	Зат атооч	<i>Адам өз кемчилигин башканын көзү менен жакшы көрөт. (Кытай мак.)</i>	Ким? – адам
2.	Ат атооч	<i>Ал шыкты тагдыр буйругу менен татынакай табият ойготорун кийин сизди. (Б. Б.)</i>	Ким? – ал
3.	Сын атооч	<i>Билимсиз – өлүк жан. (Мак.)</i>	Ким? – билимсиз
4.	Сан атооч	<i>Эртең менен бирөө келип чакырып кеткен.</i>	Ким? – бирөө
5.	Атооч-туктар	<i>Окубаган окута албайт.</i>	Ким? – окубаган
6.	Кыймыл атоочтор	<i>Ишенүү көп нерсеге жеткирет.</i>	Эмне? – ишенүү
7.	Тактооч	<i>Эртеңки – бизинкинин куйругу.</i>	Эмне? – эртеңки

135. Окуп, ээни тапкыла. Көчүрүп жазып, ээ менен анын тобунун астын сызгыла. Баяндоочтун тобун да аныктагыла. Сүйлөмдүн ээсин кантип таптыңар, ага өзүнүн тобундагы сөздөрдөн бөлөк дагы кайсы сүйлөм мүчөсү багынып турат экен? Ээге кандай эреже чыгарса болот? Ээнин милдетин көбүнчө кайсы сөз түркүмү аткарат деп ойлойсуңар? Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү ээнин милдетин аткарган сөздөрдү башка сөз түркүмдөрү менен алмаштырууга болобу?

Бир кезде эне чымчык чырылдап, айласы түгөнгөн немедей күйпөлөктөп калды. Үнү аянычтуу чыгып, канаттарын каккылап, будалана түштү. Токторбек, тигилер жылан көргөн экен деп, чукулдап келсе, темир канат адатынча арыктын кырына чыгып алып, мына азыр сууга түшүп кетчүдөй болуп, кылт-култ этип араң турган экен. Эми көз ирмемге кечиккенде сууга түшүп кетип, майып болуп калмак. Токторбек балапанды кулап бараткан жеринен

ыкчам илип кетти. Эне чымчык дагы чырылдап жиберди, колго түшчүдөй болуп. Токторбек балапанды алабатанын түбүнө алпарып таштап койду. Эне чымчык чарк айланып жүрүп, Токторбек ары басканда, баласына үйрүлүп түшүп, кайра жетип келди. (Ж. Ж.)

Ар адамдын жан дүйнөсү – өзүнчө сырдуу, ачылып бүтпөгөн аалам. Муну мен ыраматылык атамдан билгемин. Байкуш киши адамдардын бири-бирине жасашкан акыйкатсыздыгын, теңсиздигин көргөндө жүрөгүнөн ыйлачу. Кейип-кепчип, алапайын таппай кетүүчү.

Акыры ал колунда барлардын да, жоктордун да балдарын чогултуп, өзүнүн казынасынын эсебинен бекер кийиндирип, ичиндирип окутту... («АТ»)

... Арпа айтат деп ким айтат?
Атпай журттун баары айтат.
Баары айтат деп ким айтат?
Бешиктеги бала айтат. (Т. М.)

136. Төмөндө берилген сөздөргө суроо коюп, сөз түркүмү боюнча ажыраткыла. Андан кийин алар ээнин милдетин аткаргандай кылып, сүйлөм түзгүлө. Заттык мааниде колдонулду дегенди кандай түшүнөсүңөр (зат атоочтон башка)? Сөз түркүмдөрү кандай учурда заттык мааниде колдонулат жана төмөндөгүлөрдүн ичинен кайсы сөздөр мындай касиетке ээ? Алар кандай кырдаалда ээнин милдетин аткара албайт деп ойлойсуңар? Сүйлөм мүчөлөрүн баш жана айкындооч деп бөлүүнүн себеби эмнеде?

Дарак, созулган, суу, бирөө, эки, алар, ким, ээликкен, кыйын, эртең, кеч, кызыл, умтулуу, бакыт, бактылуу, кечээги, умтулган, тоолуу, ким, барар, тиги, унчукпас, кетмек, бийлеш, ырдоо.

137. Окугула. Түзүлүшү жана түрү боюнча сөз айкашынын кайсы түрүнө кирет? Сөз айкашынын тиешелүү түгөйүн өз маанисинде колдонуп, сүйлөм түзгүлө. Ээ менен баяндоочтун тобун аныктап, ээнин түзүлүшүнө назар бургула.

Мейкин талаа, жалама аска, үч чака суу, китеп алуу, тоо жакка баруу, тоонун абасы, төрт күн окуу, сууга сүзүү, сапардан кайтуу, бир жилик эт, төрт маал келүү, бакытты көксөө, оозу менен орок оргон киши, мелмилдеген Ысык-Көл, кечээ кечинде келүү.

Ээ түзүлүшү боюнча экиге бөлүнөт: 1) **жөнөкөй** жана 2) **тутумдаш** ээ. Жөнөкөй сөздөр же лексикалык бир гана маанини билдирген татаал сөздөр жөнөкөй ээнин милдетин аткарат.

М.: 1. **Кайрат** тагдырдын соккусун жокко чыгарат. (Д.) 2. **Бак-дарак** гүлдөп, айлана кулпурат.

Синтаксистик жактан ажырагыс тизмекте турган сөз айкаштары ээнин милдетин аткарсан, тутумдаш ээ деп аталат.

Туруктуу сөз айкаштары да тутумдаш ээнин милдетин аткарат: *Мекен үчүн көз жумгандар баарыбыздын жүрөгүбүздө жашайт.*

138. Окуп, ээни түзүлүшү боюнча ажыраткыла. Жөнөкөй ээнин милдетин аткарган сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирерин аныктагыла да, тутумдаш ээ катышкан сүйлөмдөрдү дептеринерге көчүрүп жазгыла. Тутумдаш ээнин тутумундагы сөздөр кайсы сөз түркүмдөрүнө таандык экен, эмне үчүн аларды бири-биринен ажыратып жиберүүгө болбойт? Ээ катышпаган сүйлөмдү жолуктурдуңарбы?

Бүгүн мен силерге өзүмдүн акыркы сабагымды берем. Мен эң негизги сабагымда айтарым – бул: адам күч-кубаты мезгилди токтотууга гана жетпейт. Ал эми согуш, тынччылык, мамлекеттин, ааламдын тагдыры, өзүнүн керт башынын тагдыры – адамдын колунда. (М. Б.) Кылык-жорук – ойлогон ойдун жемиши. Ою жакшынын иштеген иши да жакшы болот. (Б. Г.)

Бакыт деген – Ата Журттун алкышы,
Бакыт деген – кызмат кылуу элине. (Ж. С.)

Жаттык. Төрдө жаткан бирөө бат эле корулдап уйкуга кетти. Тышта кутурган бороон, карды челип, ыргытып турат. Жел бардык күчүн жыйнап келип урганда, жаман үзүк делпилдейт. Үй ичи жетимсиреп, көзгө комсоо көрүнөт. Кээде гана калдыратып бирөө жүргөнсүйт, бирок көрбөйсүң. (М. Э.) Арпасы бар ат арыбайт. Өнөрлүү зор, өнөрсүз кор. Жылан чаккан жиптен коркот. Чыңырган дан чынар терек кулабайт. (Мак.) Айылдан келаткандар бери бурулушту. Баары аларды карап калышты. Үндөшпөдү. («КМ») Оозуна алы жетпегендер үйдөн үйгө кирип, бүгүнкү

көргөндөрүн баарына жайып жүрүштү. Акылдуу акмак болбойт таптаганда, акмакка акыл кирбейт мактаганда. (Инд. с.)
Жүрөктүн мээрими марттыктан өтөт. (Монг. ыл.)

PDF Compressor Free Version

§ 24. Баяндооч жана анын түрлөрү

139. Суроолорго жооп бергиле: 1) Баяндооч эмне үчүн баш мүчөгө кирет деп ойлойсуңар? 2) Баяндооч кандай суроого жооп берет жана анын милдетин көбүнчө кайсы сөз түркүмү аткарат? 3) Баяндооч сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн ал-абалын билдирет, ал ээден бөлөк сүйлөм мүчөсүнө багынабы? Ээси жок, айкындооч жана баяндоочтон гана уюшулган сүйлөм болобу? Болсо, анын грамматикалык негизин кайсы сүйлөм мүчөсү түзөт? 4) Баяндооч деген сөздү уңгу, мүчөгө ажыраткыла, анын уңгусу кайсы сөз түркүмүнө таандык? Баяндооч деген сөздүн маанисине кандай түшүнөсүңөр, ал эмнени баяндап көрсөтөт экен?

140. Көчүрүп жазгыла. Ээ менен баяндоочту суроо коюу аркылуу тапкыла да, экөөнүн тобун бөлүп көрсөткүлө. Баяндооч сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнө багынып, кайсынысын багындырды? Аны кантип аныктадыңар? Баяндоочтун милдетин кайсы сөз түркүмү аткарганына көңүл бургула.

Эч нерсе иштебеген адам гана жаңылбайт. (В. Л.) Заар тил октон жаман. Октон бүткөн жараат айыгат, тилден бүткөн жараат айыкпайт. (А. Г.) Жакшылык үчүн өлүмгө баруу – бул курмандыкка жатпайт. Бул – эзелтен берки жигиттик, жоокерлик парыз. Андай болсо, улуу өзгөрүштөр кантип болот эле? Гитлерди кантип жеңет элек? (М. Б.) А дегенде өзүңдү жакшы билип, андан кийин башкалардан үйрөн. (В. Г.) Кадимки байчечекейдин ак кардай көркөм, өтө сыпайы гүлдөрү бар. Европада байчечекейдин 18 түрү, биздин жерге – бизде анын онго жакыны белгилүү. Алардын көпчүлүгү Кавказдын тоолорунда өсөт. («Кызык. бот.»)

Б а я н д о о ч ээге багынат да, анын ал-абалын, кыймыл-аракетин, сынын, сапатын, санын билдирет. М.: 1) *Күн карама көлөкөнүн баркын билбейт.* (В. Г.) *Балалык өзүңнү келечеги менен бактылуу.* (Н. Г.)

Баяндоочтун милдетин көбүнчө этиштер, кээде атооч сөздөр да аткарат. Буга байланыштуу ал экиге

бөлүнөт: 1) этиштик баяндооч жана; 2) атоочтук баяндооч. Муну менен катар баяндоочтун милдетин **бар, жок** деген сөздөр, тактоочтор да аткаргандыгын учуратабыз.

Эсиңерге туткула: Баяндооч ээнин кандай белгисин (кыймыл-аракетин, сапатын ж. б.) билдирери анын милдетин аткарган сөздүн семантикалык маанисине карай аныкталат. Мисалы: *Олтургандар Шамбетке карашты. Ал зор. Кундуздай кара чачтары сеңселе сапырылат* (Т. С.) десек, биринчи, үчүнчү сүйлөмдөрдө баяндооч ээнин кыймыл-аракетин, абалын, ал эми экинчи сүйлөмдө сынын көрсөтөрү ал сөздөрдүн мааниси аркылуу аныкталды.

141. Таблицаны дептериңерге көчүргүлө. Ээ менен баяндоочтун астын сызгыла. Ачык жердин бирине баяндоочтун милдетин аткарган сөз түркүмдөрдү, экинчисине баяндоочтун суроолорун жазгыла. Булардын ичинен кайсынысы этиштик, кайсынысы атоочтук баяндооч? Атоочтук баяндоочтун милдетин кайсы сөз түркүмү аткарды? Баяндооч ээнин кандай белгисин билдирди, муну силер кандайча аныктадыңар?

№	Мисалдар	Сөз түркүмдөрү	Баяндоочко берилүүчү суроолор
1	2	3	4
1.	Жайлай эмгектенген эл ак данга кампа толтурат. (Т. С.)		
2.	Кыштын чөлдө үйү жок, үйү болсо, оту жок.		
3.	Кыштын чөлдө үнү бар, Кызыл куюн ыйы бар. (С. А.)		
4.	...Кара ниеттикке жол берген адамдын өзү кара ниеттиктен он эсе жаман, он эсе зыяндуу. (М. Б.)		
5.	Өмүр – күрөш, бакыт – күрөшүп жеңгендики. (И. Г.)		
6.	Адам болуш – аста-аста, айбан болуш – бир паста. (Мак.)		

1	2	3	4
7.	Жер тамырынан эл тамыры көп. (Мак.)	PDF Compressor Free Version	
8.	Эгер таланттуулар ийгилигине биротоло манчыркап калса, анда алардын өспөй калганы – ошол. («КМ»)		
9.	Арамдын тамыры – бир, адамдын тамыры – миң. (Мак.)		
10.	Жамандыкты көрбөгөн, жакшылыктын кадырын билбес. (Мак.)		
11.	Наадандык – бул өз кемчилигин сезбөө. (Л. Т.)		

Баяндооч түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана тутумдаш болуп экиге бөлүнөт. Жөнөкөй сөздөр же лексикалык бир гана маанини билдирген татаал сөздөр жөнөкөй баяндооч болот.

М.: 1. *Сергек кайткан кыздар ойноп-күлүп үйгө киришти.* (Т. С.) 2. *Жер соорусу – Ак-Сай.*

Тутумдаш баяндооч толук маанилүү сөздөрдүн, толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн өз ара ажырагыс айкашынан (тизмегинен) түзүлөт.

М.: 1) ... *Жерин сүйө албаган адам элин да сүйө албайт.* (Л. Ф.) 2) *Экөөңдүн тоюңда атайын обон арнап, далайдын оозун ачырам.* (Ш. Б.) 3) *Үйүңдөн опурап-топурап коноктор кетчү эмес.*

142. Окугула. Ээ менен баяндоочту тапкыла да, алардын тобун, баш мүчөлөрдүн милдетин кайсы сөз түркүмү аткарганын аныктагыла. Андан кийин тутумдаш баяндооч катышкан сүйлөмдөрдү гана көчүрүп жазып, алар кайсы сөз түркүмдөрүнөн түзүлгөнүнө көңүл бургула. Буларды эмне үчүн ажыратып жиберүүгө болбойт? Жөнөкөй жана тутумдаш баяндоочтор кайсы сөздөргө багынып, кайсыларды багындырып турат?

Өткөн менен бүгүнкүлөр түбүндө киндиктеш. Эл ичи ар кыл өнөргө, оозеки чыгармаларга, тилдик кеңчтерге бай. (Ж. М.)

Бир акылман айткан экен:

– Денеге тамактын зарылдыгы кандай болсо, жүрөккө эстүүлүктүн зарылдыгы да ошончолук! («3. ой.») Санабай

туруп, түгөл дебе. (Мак.) Кичинекей станциянын күүгүм бүлбүлдөгөн жападан жалгыз фонарына шамал айдаган жалбырактар урунуп, жан-жанынан учуп өтүшөт да, караңгыда көздөн кайым болушат. Бул түнү теректер жалбырак күбүп жатты. (Ч. А.)

Жакшыны көр, жакшыны кеп кыл дайым,
Жамандарга асылба келсе колдон.

Жамандарга илээшсең бир чымынсың,

Гүлзар турса ыпылас жерге конгон. (А. Т.)

143. Схемадагы суроолорго көңүл бургула. Баяндооч ээнин ар кандай белгисин (кыймыл-аракетин, санын ж. б.) билдиргендей кылып, сүйлөм түзгүлө. Баяндооч ээнин кандай белгисин көрсөткөнүн эмнеге карай аныктадыңар? Түзгөн сүйлөмүңөрдөгү ээ менен баяндооч жөнөкөйбү же тутумдашпы? Тутумдаш баяндооч кандай зарылдыктан улам колдонулат деп ойлойсуңар?

Ээ			Баяндооч	
Кайсы сөз түркүмү?	Түзүлүшү боюнча кандай?	Ээнин эмнесин билдирди?	Кайсы сөз түркүмү?	Түзүлүшү боюнча кандай?

144. Ээ менен баяндоочтун милдетин аткарган ар бир сөз түркүмүн катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Зат атоочтон башка сөз түркүмдөрү кандай кырдаалда ээнин милдетин аткара алчу эле? Бул жагынан алганда, баяндооч менен ээнин ортосунда кандай айырмачылык бар экен?

§ 25. Ээ менен баяндоочтун арасына сызыкчанын коюлушу

145. Салыштырып окугула. Ээ менен баяндоочтун таап, алардын формасына көңүл бургула. Сүйлөмдөр маанилери боюнча айырмаланышабы? Эгер айырмаланышпаса, анда эмнеси боюнча айырмаланып турат деп ойлойсуңар? Кайсы сүйлөмдө кандай тыныш белгиси коюлбай калган? Тыныш белгилерди коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жаз.

1. Көлөкө жамынган Кара тоонун капчыгайында түн караңгы. – Көлөкө жамынган Кара тоонун капчыгайында түн

караңгы эле. – Кара тоонун капчыгайы караңгы түн. 2. Тондун жакшысы жылуу болот. – Тондун жакшысы жылуу. – Тондун жакшысы жылуусу. 3. Бешти бешке көбөйтсө жыйырма беш болот. – Беш жерде беш жыйырма беш. 4. Кыргыз элинин чыгаан акындарынын бири Мидин Алыбаев эле. – Кыргыз элинин чыгаан акындарынын бири Мидин Алыбаев. – Мидин Алыбаев кыргыз элинин чыгаан акындарынын бири. 5. Достуктун белгиси кыйышпастык эмеспи. – Достуктун белгиси кыйышпастык. – Кыйышпастык достуктун белгиси. 6. Ал мыкты окуйт. – Ал мыкты окуучу. – Ал окуудан мыкты. – Ал окуунун мыктысы. 7. Үй-бүлөнүн жөлөгү ошол. – Үй-бүлөнүн жөлөгү ошол экен. – Ошол үй-бүлөнүн жөлөгү. 8. Сен келгенсиң. – Келген сен. – Сен келген элең.

Ээ менен баяндооч бирдей формада колдонулса, б. а., баяндоочтун милдетин да атооч жөндөмөсүндөгү сөз аткарса, экөөнүн ортосуна сызыкча коюлат. Мындай кырдаалда оозеки кепте (речте) ээ менен баяндоочтун тобунун ортосунда ажыратуучу тыным болот, тактап айтканда, ээни айткандан кийин тыным жасалып, андан соң баяндоочтун тобу айтылат.

М.: 1. *Мырзакул – күлүңдөгөн сулууча жигит.* 2. *Төрт жерде төрт – он алты.* 3. *Жаш чырпыктын ийилгени – сынгань.* 4. *Алыстан келген – Алтынай.*

Көңүлүңөргө түйгүлө: Зат атооч жана заттык мааниде колдонулуп, атооч жөндөмөдө турган сын атооч, сан атооч, атоочтук жана кыймыл атоочтор ээнин милдетин аткарганда, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлат.

Ал эми ээнин милдетин аткарган зат атоочко жана заттык мааниде колдонулган башка сөздөргө жак мүчөлөрү уланып турса, же аларга кызматчы сөздөр айкашып айтылса, анда ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлбайт. Анткени мындай учурда баяндоочтун грамматикалык формасы ээникинен айырмаланып турат.

146. Сызыкча деген эмне? Ал кандай милдетти аткарат экен? Төмөндөгү сүйлөмдөрдүн кайсынысынын ээ, баяндоочторунун ортосуна сызыкча коюуга болот, кайсынысында болбойт? Эмне үчүн? Тыныш белгилерин коюп, көчүрүп жазгыла. Ээ менен баяндооч байланыштын кайсы түрү боюнча байланышканын, булар кайсы сөз айкашына (атоочтук, этиштук) кирерин далилдегиле.

Кыргыз элинин улуттук сыймыгы болгон «Манас» ар бир адамдын алтын бешиги. Ал нечен кылымдар бою эрдикке тарбиялоонун, боштондукка чыгуунун, күрөштүн жана достуктун мектеби болгон. («ЛЖ») Бала төрөгөндөн бери Сейденин уйкусу куштун уйкусундай сергек. Бала эмчекти оозунан чыгаргысы келбей, уйку арада бир-эки чопулдатып коюп, эненин боюн балкытат. Бешикке эңкейген бойдон Сейде ой-санаасына кетип, өткөн күндүн алысында. (Ч. А.)

Жыйдым-жыйдым миң килем,
Жыя албадым бир килем. (Таб.)

Өмүр деген жарык күн,
Өлүм деген кара түн.
Өмүр жандын үмүтү,
Өлүм жандын күйүтү. (Б.)

Кар кара жердин ак көпүрөсү. Байлык үйүп койсоң, чирип кеткен, чачып койсоң жер семирткен кык сыяктуу. («З. ой».) Пайдасыз көптү билгенден көрө, пайдалуу бирди билген артык. (С.)

147. Сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. Андан кийин ээ менен баяндоочторунун арасына сызыкча коюлгандарды коюлбагандай, коюлбагандарын коюлгандай кылып, сүйлөмдөрдү өзгөртүп түзгүлө. Экөөнү салыштырып окугула, интонациясы жана баяндоочторунун түзүлүшү жагынан экөөнөн кандай айырмачылыкты байкадыңар?

Адепсиз бала – таманга жабышкан чыла. Жакшы адамдын алды – өрт, аркасы – күн. Ачууну таттуу кылган – туз. (Мак.) Бул жолу келгендер үч киши эле. Турмушта эмгек гана жыргоого укук берет. (Н. Д.) Өзүн башкара билген адам эл башкара билет. (Б.) Жамандыктын дартын табуу анын дарысын табуу дегендикке жатат. (В. Б.) Терең ой жүрөктүн

тереңинен чыгат. (В.) Жүрүш-туруш адамдын өзүн көрсөтө турган күзгү болот. (И. Г.) Айлана жапжашыл. Көркөмү көздү тайгылткан мына ушундай кооздукка ким да болбосун суктанбай койбойт. («КМ») Мени суктандырганы – кызылы. Ал өзгөчө көркөм, өзгөчө кооз экен. («ЛЖ»)

148. Таблицаны карагыла. Ээ менен баяндоочтун милдетин таблицада көрсөтүлгөн сөздөр, б. а., дал ушундай грамматикалык формада турган сөз түркүмдөрү аткаргандай кылып, ар бирине экиден сүйлөм түзгүлө. Кайсы сүйлөмдөрдө ээ менен баяндоочтун арасына сызыкча коюлду да, кайсыларында коюлбады? Себебин түшүндүргүлө.

№	Ээ	Баяндооч
1.	Зат атооч	Атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч
2.	Зат атооч же заттык мааниде колдонулган атооч сөздөр	Жак же жөндөмө мүчөлөрү уланган зат атооч же заттык мааниде колдонулган атооч сөздөр
3.	Зат атооч же затташкан сын атооч	Атооч жөндөмөсүндөгү затташкан сын атооч
4.	Атоочтук	Атооч жөндөмөдө турган зат атооч же ат атооч
5.	Зат атооч	Атооч жөндөмөдөгү кыймыл атооч
6.	Атоочтук	Атооч жөндөмөдөгү атоочтук
7.	Сан атооч	Атооч жөндөмөдө турган, заттык мааниде колдонулган сан атооч

§ 26. Аныктооч

149. Суруолорго жооп бергиле: 1) Эмне үчүн сүйлөм мүчөлөрүн баш жана айкыndoоч мүчө деп бөлчү элек? 2) Баш же айкыndoоч мүчөлөрүнүн жардамы менен гана сүйлөм түзүүгө болобу, б. а., адам өз оюн толук түшүндүрө алабы? 3) Кандай зарылдыктан улам айкыndoоч мүчөлөрү жаралган деп ойлойсуңар? 4) Айкыndoоч мүчөлөр баш мүчөлөрдү гана аныктап, толуктап турабы? 5) Айкыndoочторду аныктооч, толуктооч жана бышыктооч деп бөлүүнүн себеби эмнеде?

150. Сүйлөмдү окуп, адегенде ээ менен баяндоочтун тапкыла. Андан кийин сөз айкаштарына оозеки ажыраткыла да, булардын ичинен заттын ар кандай белгисин (сын-сыпатын, санын ж. б.) жана заттын кайсы бир жакка таандык экендигин көрсөткөн сөздөрдү гана өздөрүнүн багындыруучу түгөйү менен бирге көчүрүп жазгыла. Алар байланыштын кайсы түрү аркылуу байланышкан сөз айкаштары экен? Булардын кайсы түгөйү аныктады, кайсынысы аныкталды? Муну кандайча билдиңер? Аныктап турган сөздүн семантикалык маанисине көңүл бургула. Аныктоочту эмне үчүн баш мүчө катары кароого болбойт?

1. Жакшы жигит сыртта мырза, үйдө кул, жаман жигит үйдө мырза, сыртта кул. 2. Бир ата-эне отуз уулду багат, отуз уул бир ата-энени бага албайт. (Мак.) 3. Абыл ушуну менен алты жолу келди. Бирок аны азыр да учурата алган жок. Ошондуктан досунун мындай кылык-жоругу аны абдан өкүнттү. («ЛЖ») 4. Турар колундагы комузду миң кубулта чертип, эзелтен эл аздектеп келген күүнү абдан мыкты аткарды. («КМ») 5. Алты аягы бар, эки башы бар, бир куйругу бар. (Таб.) – Атчан киши. 6. Узун-узун уз кетти, узун бойлуу кыз кетти. (Таб.) – Дарыя, суу. 7. Өтө эле зыяндуу бактериялар болот, зыянсыз бактериялар да бар, ошондой эле пайдалуу бактериялар да көп. Мисалы, бактериясыз жакшы түшүм болушу мүмкүн эмес. («Кызык. бот.») Түш – көңүлдүн толгоосу.

Аныктооч – заттардын, заттык мааниде колдонулган сөздөрдүн сын-сыпатын, санын, иретин, касиетин, же заттын башка бир затка таандык экендигин билдирүүчү айкындооч мүчө.

М.: 1. *Жылдар өттү, бирок Азиздин көз жаштай тунук ниети, анын өчпөс элеси мага шооласын төгүп, маңдайыма ар дайым Чолпондой балбылдап турат. (М. Б.) Акылдуу адамга тапшыруу – иштин ийгилиги.*

Бул мисалдарда *көз жаштай тунук, өчпөс, акылдуу* деген аныктоочтор аныкталгычтын (*ниети, элеси, адамга*) касиет-сапатын, ал эми *Азиздин, анын, иштин* аттуу аныктоочтор бир заттын экинчи затка (*ниети, элеси, ийгилиги*) таандык экендигин көрсөттү. Мында аныктоочту өзүнө багындырып турган сөз бардык учурда – мейли ал баш мүчөбү, мейли айкындоочпу – **аныкталгыч** болот.

Көңүлүңөргө түйгүлө: Аныктооч менен аныкталгыч же **ыкташуу, жетандык** жолу аркылуу байланышат. Эгерде ыкташуу жолу менен байланышса, аныктоочтор аныкталгычка карата **кандай?, кайсы?, канча?, нече?, канчанчы?** деген суроолорго, ал эми таандык байланыш аркылуу байланышса, **кимдин?, эмненин?** деген суроолорго жооп берет. Аныктооч аныкталгычтын кандай белгилерин билдирери аныктоочтун милдетин аткарган сөздөрдүн семантикалык маанисине карай аныкталат.

151. Таблицаны карагыла. Сүйлөмдөрдү окуп, аныктооч менен аныкталгычты тапкыла. Таблицаны дептериңерге көчүрүп, андагы ачык жерлерди толтургула. Аныктоочтун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарды, буга ылайык аныкталгычтын белгисин көрсөтүүдө кандай өзгөрүүлөр болду? Аныктооч менен аныкталгыч байланыштын кайсы түрү боюнча байланышкан? Муну кандайча аныктадыңар?

Мисалдар	Кайсы сөз түркүмү?	
	аныктоочу	аныкталгычы
1	2	3
1. Бир адамдын үч буту бар. (Таб.) – Таякчан киши.		

1	2	3
<p>2. Бир эненин он эки уулу бар балбан, Бири бир чапканча, экинчиси алтымыш чапкан. (Таб.) (Саат.)</p> <p>3. Бизде он эки окуучу бар эле. Он экибиз тең күнүгө эки жолудан келер элек. («ЛЖ»)</p> <p>4. Элдик казына менен таанышканда не бир ойлор козголот. Дирилдеген сезимдер алда кайда бийикке көтөрүлүп, эгиздеги (бийиктеги) сереге серпилген сыйт. (Ж. М.)</p> <p>5. Бул жүргөнүм көп эмес, Бул иш мага эп эмес... Чепкен чыгып эсинен, Керилип жатып алыптыр. (Т. М.)</p> <p>6. Жол жүрүүдөн чарчап-чаалыктык. Бирок, айла жок, жатып алууга болбойт – ойдогу максатты аткаруу парз. Ошентип, акыры көксөгөн үчүнчү айылга да жеттик. («КМ»)</p> <p>7. Түртпөгөн эшиги, иштебеген иши калбады... Киши бүгүнкү катасын эртең түшүнөт көрүнбөйбү.</p> <p>8. Көксөөнүн ар кандай түрү бар, балам. Бири жакшылыкты көксөйт, бири жамандыкты. («ЛЖ»)</p>		

152. Окугула да, аныктоочторду тапкыла. Алар аныкталгычтын кандай белгисин билдирди, муну кантип аныктадыңар? Аныктооч кайсы сүйлөм мүчөсүнө (баш же айкындооч мүчөгөбү) таандык болуп айтылды? Эмне үчүн бул эки кырдаалда тең аны аныктооч деп атоого болот деп ойлойсуңар? Аныктоочторду аныкталгычы менен кошо дептериңерге көчүргүлө. Кайсынысы жөнөкөй, кайсынысы тутумдаш?

1. Күңүрт көлмө

Көлмөнүн сузуп алсам суусун мурун,
Көрчүмүн мелт-калт болгон күндүн нурун.
Көлмөнүн мөлтүр суусу азыр түссүз,
Көрүнөт жылдызы жок асман түпсүз. (Т. Кож.)

2. Бир адамдын жакшылыгы дүйнөнү тазалай албайт. Бирок жакшылык кылган адамдын өмүрү көрктүү болуп тазаланат. (М. Б.) 3. Үрөйү учкан ит үч күн үрөт. 4. Тогуз күндүк жашооңо он күндүк азык камда. 5. Өзөктөн чыккан өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман. 6. Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт. (Мак.) 7. Ак булуттар каалгып, чаңкайган көпкөк асманды өзгөчө бир көрккө бөлөйт. (Н. Б.) 8. Бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба. (Мак.) 9. Тоодой толкун түрмөктөлүп, көлдү сүрдүү көрсөтөт. («ЛЖ»)

10. Туман түштү шаарга көп-көп кабаттуу,
Кыш класстын кагып өтү айнегин.
Теңтуштары тунжурашты сабакта:
«Терезеде өскөн бала кайда эми?» (С. А.)

Көңүлүңөргө түйгүлө: Аныктоочтор да түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана тутумдаш болот.

Жөнөкөй аныктооч бир сөздөн туруп, заттын ар кандай белгисин билдирет. М.: *акылдуу адам, ак булут, шаардык бала, ойчул акын, боорукер киши, бакылдак адам, күмүш билерик, төрт китеп, тоонун суусу* ж. б.

Тутумдаш аныктооч толук маанилүү сөздөрдүн, же толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн айкашынан турат да, синтаксистик бир гана милдетти аткарат.

М.: *Ал айылдын четиндеги үйгө кайрылып, өзүнүн эмне үчүн келатканын айта кетүүнү чечти.* («ЛЖ») *Алыстан келаткан адамдар өздөрүнүн чарчаганын айылга келгенде араң сезишти.* (Б. А.) *Ашы бар казан сүйкүмдүү, досу бар адам күйүмдүү. Бүгүн Кыргыз Республикасынын элге билим берүү министрлигинин кызматкерлери тил тууралуу талкууга жапырт катышты. Ак төөнүн карды жарылган заман – ушул.* (Ж. Б.) *Өтө мукамдуу үн сыртыгыларды да куштарлантты.* («АТ»)

153. Таблицаны карагыла. Анда көрсөтүлгөн жол-жобо боюнча сүйлөм түзүлө. Мында кандайдыр бир белгини (заттын же кыймыл-ара-

кеттин) көрсөткөн сөздөрдүн кайсыларын аныктооч катары кароого болот? Алардын кайсылары жөнөкөй, кайсылары тутумдаш? Таблицадагы суроолорго ылайык торчолорду толтургула. Аныктоочко кандайча кеңири аныктама берсе болот деп ойлойсуңар?

Маанилери	Ми-салдар	Кандай суроого жооп берет?		Кайсы сөз түркүмү?		Байланыштын кайсы түрү?
		аныктооч	аныкталгыч	аныктооч	аныкталгыч	
Заттын белгиси: 1) өңү-түсү 2) кейпи (формасы) 3) көлөмү 4) кулк-мүнөзү 5) ички сапаты 6) заттын эмнеден жасалгандыгы 7) заттын бир жакка таандыктыгы 8) заттын саны Кыймыл-аракеттин белгиси: 1) сапаты 2) саны						

154. Окугула. Жөнөкөй аныктоочтор катышкан сүйлөмдөрдү өзүнчө, тутумдаш аныктооч катышкандарын өзүнчө көчүргүлө. Экөөнүн айырмачылыгы түзүлүшүндө ганабы? Тутумдаш аныктооч эмне үчүн колдонулат деп ойлойсуңар, аларды жөнөкөй аныктоочтор менен алмаштырууга болобу? Аныкталгычтын маанилерин билдирүү боюнча жөнөкөй жана тутумдаш аныктоочтордун ортосунан кандайдыр бир айырмачылыкты байкадыңарбы?

1. «Кут билим» («Кутаду билик») аттуу чыгарманын автору Жусуп Баласагын болгон. «Кут билим» мындан 900 жыл мурда жазылган. Жусуп Баласагын жашаган азыркы Токмоктун ордундагы Баласагын шаары жоюлуп, топуракка айланды. Бирок анын байлыктын, бийликтин опаасыздыгы, акыл менен адалдыктын түбөлүктүүлүгү

жөнүндөгү залкар ойлору биздин күндө да өз маанисин жогото элек. (К. Бей.)

Бир адам бизден мурун өтүп кеткен,
Мындай бир акылман сөз айткан экен:

«Турмуштун адал жолу кайсы десең,
Ал өзү салынган жол мээнет менен.
Дилиңди асыл максат бийлеп турса,
Эркиңди бүт чогултуп ага жумша».

Илгери жашап өткөн бир акылман
Мындай деп балдарына акыл айткан:

«Каарлашуу акылды алып коёт,
Ачууланса жакшы адам жаман болот.
Мыкты адам жасаар ишин терең ойлойт,
Ачуудан эч убакта пайда болбойт» (Жус. Б.)

2. Бир үзүм булуту жок мөлтүрөгөн көгүлтүр асмандын астындагы мелтиреген апакай түзөңдүн үстүндөгү топтошкон балдардын чогуу шаңкылдаган үнү көк менен жерди толкутуп... ушул чөлкөмдүн ээлери биз деп жаңыча шандуу бийликтерин жүргүзүп жатышты. (Ш. Б.) 3. Сабырсыздын иши тамырсыз. (Мак.) 4. Акылдуу адам өз теңин табууга умтулат. Ал эми акмак адамдар адамдын жакшы-жаманын ылгабайт. (П.)

§ 27. Жандама мүчө

155. Окугула. Билдирген маанилери жагынан кара менен басылган сөздөрдөн кандай жалпылыкты жана айырмачылыкты байкадыңар? Алар кайсы сөз түркүмдөрүнө таандык? Синтаксистик милдети жана орун тартиби боюнча бири-биринен айырмаланышабы?

1. Маңгулдан Чокон дөө чыкты, ат минбеген жөө чыкты. («Манас») – Алга жылбаган адам артка жылат: турмушта токтоп калуу деген болбойт. (В. Б.) 2. Жаныбек койчу бүгүн тоодон негедир кеч кайтты. – Жергиликтүү адам-

дар өлөңчүлөрдү абдан кадырлашат. (Ж. М.) 3. Жеңижок акын өзүнүн ашкере таланты менен жамы журтка аттын кашкасындай таанымал болгон. – Жалгыз аттын чаңы чыкпас. (Мак.) 4. Атын байлабады, алды-артын карабады, үйгө кирди, үйгө киргенин Чыйырды байбиче көрдү. («Манас») – Жыгач кашык азыр дүкөндөрдө оңой менен табылбайт. («КМ») 5. Жазгы жамгыр болбосо, жашыл чөп кайдан гүлдөсүн. (Т.) – Ошентип, Телибай тентек өзүнүн кемпайлыгынан өлүп тыныптыр. 6. Байбиче турду майышып, бай Жакып турду кайышып. – Байбиче, байга нетти деп, байкаган киши жок беле. («Манас»)

Аныктооч заттын кандайдыр бир сын-сыпаттык белгисин (сынын, өңү-түсүн, санын ж. б.) жана бир жакка таандык экенин билдирерин силер жогоруда көрдүңөр. Мындай аныктоочтор менен катар аныкталгыч заттын заттык белгилерин (кесибин, өнөрүн, даражасын ж. б.) билдирген сөздөр да учурайт. Алар аныктоочтун өзгөчө түрүнө – ж а н д а м а м ү ч ө г ө – кирет. Мисалы: *Айша апа, Жээнбай агай, Алым уста, Манас баатыр, инженер-техник, врач-хирург* ж. б.

Көңүлүңөргө түйгүлө: Кадыресе аныктооч менен жандама мүчөнүн айырмачылыгы мына мында:

1. Кадыресе аныктоочтор аныкталгычтын алдына жайгашат да, анын сын-сыпаттык белгилерин, кайсы бир жакка таандыктыгын билдирсе, жандама мүчөлөр көбүнчө аныкталгычтан кийин жайгашып, анын заттык белгилерин билдирет.

Салыштыргыла: *акылдуу киши – Алым уста, мектептин багы – Айымкан байбиче* ж. б.

2. Кадыресе аныктоочтор аныкталгычтан ажырап, өзүнчө синтаксистик милдетти аткаrsa, жандама мүчө аныкталгычтан ажырабайт, б. а., аны менен бирдикте бир гана синтаксистик милдетти аткарат. Салыштыргыла: *Дүйнөнүн (аныктооч) шамы. (ээ) – билим, жашоонун (аныктооч) шамы (ээ) – эмгек. (Мак.) – Кошой баатыр (ээ) тууралуу элдик уламыштарда өтө көп учурайт.*

156. А дегенде окуп чыккыла. Андан кийин сүйлөмдөрдү төмөнкү тартипте көчүргүлө: 1) Жалаң гана жандама мүчө катышкан сүйлөм; 2) Жандама мүчө жана кадыресе аныктооч бирге катышкан сүйлөм; 3) Кадыресе аныктоочтор гана катышкан сүйлөм. Андан кийин түрүнүн тең астын чийгиле да, кайсы сөз түркүмү экенине, түзүлүшүнө көңүл бургула. Семантикасы (билдирген мааниси) боюнча бул экөөнөн кандай өзгөчөлүктү байкадыңар? Синтаксистик кызматы жагынан бири-биринен айырмаланышабы? Силер жандама мүчөгө кандай аныктама берер элеңер?

1. ... Адамды чоподон бүткөн дешет. Жээнбай агай кимге болбосун чоподон эмес, мээнет менен сөздөн, ыйман менен адамгерчиликтен бүткөн тоодой туюлчу. 2. Илгери кыргызда бир чоң аш болуп, ошондо Байгабыл ырчы келип ырдап жүрсө, көк шалкы байдын Чата кыз дегени аны менен айтышамын деп оолугат. 3. Көбөк хан кыздын сөзүн макул көрүп, айтышмак болду. Экөө тең жети атасынан бери журт сураган падышалардан экен. Экөө тең убаданы бир жерге коюп, ошондо Талым кыз баштайт. (Таб.) 4. Мунун жүзөгө ашырылышына Чыңгыз агабыз негизинен себепкер болду. («МГ»)

5. Алтын балык, Ак балык, Чабак балык,
жана Марал толкунду барат жарып,
Чоңураагы – Бугу эне мүйүздөрүн,
чочугандай калп эле калат жанып.
Бири-бирин чакырат жүр берилеп,
бул кум эмес – жыш токой... гүлдөрү көп.
Жомок айтат Момун чал: «Болгон бала
тээ илгери, илгери, илгери...» деп. (А. Р.)

157. Таблицаны карагыла, анда көрсөтүлгөн маанилер боюнча аныктоочторду түзгүлө. Андан кийин ал аныктоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө да, көчүрүп жазгыла. Ал аныктоочтордун кайсылары жандама мүчөгө кирет? Ал сүйлөмдө синтаксистик кандай милдет аткарды, бул жагынан аныктоочтордон айырмаланабы? Жандама мүчөлөр аныкталгычы менен байланыштын кайсы түрү аркылуу байланышты?

Маанилери	Синтаксистик милдети
1	2
1) Заттын бир жакка таандыктыгы 2) Адамдын кесиби	

1	2
3) Заттын сын-сыпаты 4) Адамдын өнөрү 5) Заттын саны 6) Адамдын кыял-мүнөзү 7) Заттын ирети 8) Заттын көлөмү 9) Адамдын жаш өзгөчөлүгү 10) Адамдын даражасы	

§ 28. Атоочтук түрмөктөрдүн аныктоочтук милдети

158. Төмөнкү сөздөрдү а дегенде атоочтук, андан кийин заттык мааниде колдонуп, сүйлөм түзгүлө. Бул эки учурда алар сүйлөмдө аткарган милдети боюнча бири-биринен айырмаланышабы? Кандай кырдаалда атоочтуктар заттык мааниде колдонулат экен?

Барган, качкан, утар, ичер, чыкпас, келбес, байкоочу, алуучу.

159. Окуп, атоочтуктар менен атоочтук түрмөктөрдү тапкыла. Алар өз маанисинде турганда сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарды, затташкан учурдачы? Атоочтуктар менен атоочтук түрмөктөрдөн уюшулган аныктоочторду гана аныкталгычтары менен бирге көчүрүп жазгыла да, экөө кайсы ык боюнча байланышканына көңүл бургула.

1. Жайлы-жайлай сайрап чыккан, кышты-кыштай бийлеп чыгат. 2. Келген бакытты кармап албаган, кеткен бакытка өкүнбөшү керек. 3. Өлбөй турган эмгек, айтылбай туруп иштелет. 4. Ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар. (Таб.) 5. Батар күндүн атар таңы бар. 6. Алыс жол атты сынайт, оор жол эрди сынайт. (Мак.) 7. Бир ооздон чыккан сөз, миң оозго жайылат. Баатырдын баш ийгени – өлгөнү. (Мак.) 8. Ичи тардын иши да тар. 9. Жөндөмсүз адам – мөмөсүз дарак. (Мак.) 10. Отуз жыл ийрейип өскөн жыгач, бир жылда түзөлбөйт. (Мак.) 11. Нил дайрасын көрбөгөн, булакка таңыркайт. («3. ой») 12. Өнөрү жок

кишинин, өнүмү жок ишинин. (Мак.) 13. Колу кыймылдабагандын, оозу кыймылдабайт. 14. Айылдан келген адам, шаар турмушуна оңой менен көнө бербейт эмеспи. («ЛЖ») 15. Ошол көпчүлүктүн арасында узун бойлуу, жашы кырктардан өтө берген жигит жүрдү. 16. Токомду, Манасты, Чыңгыз аганы жараткан кыргыз элинин тили кантип жок болсун! Кылымдардан бери жашап келген эл, кылым карыткан тил, эч качан жоголбойт деген ойдомун. («МГ») 17. Сөздү угар жерге айт, сууну сиңер жерге төк. Алуучу кишиге алтоо аз, берүүчү кишиге бешөө да көп. (Мак.)

Көңүлүңөргө түйгүлө: Атоочтук түрмөктөр нагыз өз маанисинде туруп аныктоочтук милдетти аткарганда заттын кыймылдык, кыймыл-абалдык белгисин билдирет жана багындыруучу түгөйү менен ыкташуу жолу аркылуу байланышат: *Миңсуу кыргыз тайпасынын башын кармаган Жоодур бий бар. Менден аманат сөз алып келдим де. Ары жагын өзү билер. Теңир жол берсин!..* (А. Ж.) Ал эми затташкан учурда аткарганда бир заттын экинчи бир затка таандык экендигин билдирип, багындыруучу түгөйү менен таандык байланышта болот: *Ат тезегин кургатпай келип турчулардын бүгүн карааны көрүнбөйт го. Же, эмне, бир нерсенин жытын билип калышканбы?* («АТ»)

160. Көчүрүп жазып, атоочтук түрмөктөрдүн астын сызгыла. Алар аныктоочтук милдетти кандай жагдайда (нагыз өз маанисинде туруп, же затташып) аткарганын аныктагыла. Аныктоочтор кандай суроолорго жооп берип, кандай маанилерди билдирди жана багындыруучу түгөйү менен кандайча байланышты? Бул жагынан аныктоочтук милдетти аткарган атоочтуктардан айырмаланышы мүмкүнбү?

1. Тагдырын тобокелге салган Бурулча жоргонун оозун коё берген. Буту үзөңгүдө майышып, колу тизгинде карышып барат. (Э. Т.) 2. Барпы – Чыгыш маданиятында чоң орду бар, албан кырдуу акын. Ал өзүнүн чындап алчу энчисин али ала элек, чындап турчу ордуна али тура элек. Андай бактылуу күндөр алдыдан күтүлөт. Кезеги келип калды. (К. Д.) 3. Алпамыштын кирип келгенин көргөндө жанатан бери маанайы чөгүп отургандардын кабактары

ачыла түштү. Бир-бирине жылмая карашып, өздөрүнчө күлмүндөшө башташты. («АТ») 4. – Баатырлар, чакырса келбес Чын каны чыйырыма келип турганы, кааласа келбес каканчын кашыма келип турганы – үйүмө кут түшкөнү, жериме кутман келгени. Адал ниет, ак пейил келген кан тартуусуз түшчү эмес. (А. Ж.) 5. Тону бар, киерине чапаны жок, муруту бар, ээгинде сакалы жок, пайдасы үй ичинен табылган соң, талаага барып келер сапары жок. (Таб.) 6. Ордо аткандардын бир мыкчыгери ортого түшсө, бардык чүкөлөрдү чертип чыгарды дей бер. («КМ») 7. Бузулуп кетер санаа бар, Артымда калар бала бар. («М») 8. Бизди текшерүүчүнүн кейпи тиги болсо, тунган экенбиз да. Кой, мен кеттим, текшерүүчүңөргө да тойдум, силерге да тойдум. («КМ») 9. Карыкандан кеп уккан, акыл сөзүн бек уккан Коңурбай оболу Манастын жоролорун жайлап бер деп, Шыпшайдарды агытты. Андай болорун билет Алмамбет. Керээзин айтканы да ошондон. А бирок, кайра тартпас көйкөшкө каптап келген кытайдын ортосунан жирей сайып кирип барды. Эки бөлүнө берген көп душман камалап кармап алсак деп, жабыла топтоп калганда Алмакем кайда жүрөт деп Чубак додологон топто буза сайып кирип, Алмамбетти бошотуп чыкты. Кең дүйнө тар болуп, аттар жүрбөй жал болуп, эрлердин колу шилтенбей дал болуп, найзасына жөлөнүп, четте туруп калган кез болду. (А. Ж.)

161. Окугула. Сөздөрдү жана сөз тизмектерин аныктооч катары пайдаланып, сөз айкаштарын түзгүлө. Андан кийин ал сөз айкаштарынын ар бирине экиден сүйлөм түзгүлө. Мында аныктоочтор бирөөндө айкындооч, экинчисинде баш мүчөлөрдү аныктап тургандай болсун. Аныктоочтун түзүлүшүнө көңүл бургула, жандама мүчөнү учураттыңарбы? Аныктооч кандай маанини билдирди жана аныкталгыч менен кайсы жол аркылуу байланышты? Байланыштын түрүнө карай аныктоочтор өздөрүнө берилген суроолору боюнча кандайча айырмаланчу эле? Силердин оюңарча, аныктоочтун милдетин көбүнчө кайсы сөз түркүмү аткарууга тийиш?

Адептүү, чоң, сүйрү, жыгач, хан, мугалим, келген, жаңы эле кеткен, баласын, баласын көтөргөн, пейли кенен, ыйманы бар, үч, төртүнчү, бала, эң баалуу, шаардын, тоонун, алмак, жетүү, чал, чебер, айтканын бербеген, алыс барбас, бакыт табар.

§ 29. Толуктооч жана анын түрлөрү

162. Тапшырманы аткаргыла: 1) *Толуктооч* деген сөздү үңгү, мүчөгө ажыратып, морфологиялык талдоо жүргүзгүлө. 2) *Толуктооч* деген сөздүн маанисин түшүндүргүлө, бул сөз сүйлөм мүчөсүнө карата гана колдонулабы? 3) Эз сүйлөмдө кандай кызмат аткарчу эле? Бул жагынан алганда, ээ менен толуктоочтун ортосунда кандай айырмачылыктар бар деп ойлойсуңар?

163. А дегенде окугула. Андан кийин сүйлөмдөрдүн мазмунуна ылайык кашаанын ичиндеги сөздөргө тиешелүү мүчөлөрдү улап (шарттуу белгилердин ордуна коюп), сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла да, кайрадан окугула. Сүйлөмдөрдүн мазмунунан кандай өзгөрүүлөрдү байкадыңар? Кайсы мүчөлөрдү уладыңар? Ал сөздөр кандай суроолорго жооп берди жана кандай кызмат аткарды? Баш мүчөлөрдүн кайсы тобуна (ээнинби же баяндоочтунбу) таандык болуп айтылды? Булар сүйлөмдүн кайсы мүчөсү жана аларга кандайча аныктама берер элечер?

1. ___ колуна ороп жиберип, ___ салмоорлоп кармады (жүгөн, ооздук). 2. ___ тагдыр жаралат (мүнөз). 3. Ал ___ ээрчитип барып, даярдап коймок (Сейдакмат). 4. Аны ойлобогон Орозкул ___ этектеги жаш карагайларды берип кутулмай болду (тууганы). 5. Кудум адамдын сугу түшсүн деп чачып койгондой. Эс алганы келгендер да ___ көп айтышат (ушул). Чындыгында, мындай ырлар ___ арбын (Тагаев).

Т о л у к т о о ч кыймыл-аракеттин эмнеге багытталгандыгын көрсөткөн заттын атын билдирет. Демек, ал кыймыл-аракеттин маанисин толуктап турат жана баяндоочтун тобуна (зонасына) таандык болуп саналат.

М.: 1. *Бирөөңү жамандап келген адамды үйүңө жакын жолотпо. 2. Акмак адам эч качан адилет ишке туура сын бере албайт. 3. Бакыт адамдын сапатын өзгөртпөйт, аны дааналап көрсөтөт.* Мында *адамды, ишке, сын, сапатын, аны* деген толуктоочтор заттын атын билдирүү менен, *жолотпо, бере албайт, өзгөртпөйт, көрсөтөт* деген баяндоочтордун (кыймыл-аракеттин) маанисин толуктап көрсөттү.

Көңүлүңөргө түйгүлө: Толуктооч барыш, табыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринде турат

да, өзүнүн багындыруучу түгөйү менен башкаруу жолу аркылуу байланышат. Демек, мында байланыштыруунун негизги каражаты – ж ө н д ө м ө м ү ч ө л ө р. Бирок кээде алар (толуктооч жана аны багындыруучу түгөй) өз ара жандоочтор аркылуу да байланышат. М.: *Жакшы сөзү менен сооротот, жаман токмогу менен ыйлатат.* (Мак.) Көрүнүп тургандай, мындай кырдаалда жандооч зат атоочко, же заттык маанидеги сөзгө айкалышып айтылат.

164. Окуп, баш мүчөлөргө оозеки ажыраткыла. Андан кийин толуктоочту таап, аларга үлгүдөгүдөй талдоо жүргүзгүлө. Толуктоочтун милдетин кайсы сөз түркүмдөр аткарды? Зат атоочтон башка сөздөр кандай кырдаалда толуктоочтун милдетин аткара алат экен? Толуктоочту багындырып турган сөздөргө назар бургула. Алар этиштик баяндоочтор ганабы? Толуктооч кайсы топко таандык жана сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышта болот?

1. Бала атын эжелеп окуду. Бала китепке карады. Жолдон таап алган. Жаз келгенде кардын алдынан таап алган... Китепти ачкандан коркту. Түндөсү көздөрүн жумгандан коркот. Уктагандан коркот. (К. Жус.) 2. Ай күн менен жакшы, эр эл менен жакшы. Эр ачтан өлбөйт, ардан өлөт. Эли-журтуң болбосо, Ай, Күнүңдөн не пайда? (Мак.) 3. Мен ага таш ыргытпаймын. Сагызган жокто теребел мага таптакыр көңүлсүз? (Т. С.) 4. Мектепте эл жык-жыйма. Бүгүн майрамга карата чоң кече өтмөк. Кечеде окуучулар өздөрүнүн келечек максаттары тууралуу да кеп кылышмак. («ЛЖ») 5. Коркоктон баатыр чыкпас. (Мак.) 6. Бирөөлөргө жан кайгы, бирөөлөргө мал кайгы. (Мак.) 7. Ал эми Алыкул Осмонов болсо өзүнүн балалыгы, ата-энеси, тууган айылы жөнүндө эң аз жазган, тактап айтканда, беш-алты эле ыры бар. Ал суз балалыгын, ошол опур-топур, сур жылдарды эстегенди жаман көрчү. (К. Ж.) 8. Бул жалганда жалгыз башыңдан нелерди гана өткөрбөйсүң, бирок анын баарын эле эстеп жүрө албайт экенсиң да: көбүн унутасың, айрымдарын гана жадында сактап каларсың. («КМ») 9. Адам бактылуу болууга милдеткер! Эгерде бактысыз болсо, аны өзүнөн көрсүн. (Л. Т.) 10. Алганга аз, бергенге көп. (Мак.)

11. Бригадирге караганда жылкычы абышка шашмараак эле. Ошондуктан ал эсепчиден озунуп сурады. (Т. С.)

Ү л г ү: *Бала атын эжелеп окуду.* PDF Compressor Free Version

№	Толуктооч жана анын багындыруучу түгөйү	Кандай суроого жооп берет?		Кайсы сөз түркүмү?		Эмне аркылуу байланышты?	
		то-лук-тооч	багын-дыруучу түгөй эмне кылды?	то-лук-тооч	багын-дыруучу этиш	жөн-дөмө мүчө табыштын -ны мүчөсү	жан-дооч
1.	<i>Атын окуду</i>	эмне-ни?	зат атооч				

165. Окугула. Андан кийин катарлаш берилген сөз айкаштарын катыштырып, окшош мазмундагы сүйлөмдөрдү түзгүлө. Түзгөн сүйлөмүңөр маанилик, стилдик жактан өз ара айырмаланыштыбы? Мында жандоочтор кандай милдет аткарды, аларды бул жерде колдонбой коюуга болобу? Толуктоочтор өздөрүнүн багындыруучу түгөйлөрү менен кайсы жол жана кандай каражаттар аркылуу байланышты? Башкаруу байланышы байланыштын башка түрлөрүнөн кандайча айырмаланат, толуктооч ушул жол аркылуу гана байланышабы?

Бала жөнүндө айтуу – баланы айтуу, келечек үчүн кам көрүү – келечекти кам көрүү – келечекке кам көрүү, майрамга карата даярдануу – майрамга даярдануу, баладан күчтүү – балага караганда күчтүү, оюнга алаксуу – оюн менен алаксуу.

Т о л у к т о о ч т о р ар кайсы жөндөмөдө туруп, багындыруучу түгөйү менен байланышарын силер өйдө жакта көрдүңөр. Бул, негизинен, толуктооч менен багындыруучу түгөйдүн маанисине, кыймыл-аракеттин толуктоочко кандай деңгээлде (мүнөздө) багытталгандыгына жараша болот. Мына ушул жагдайларга байланыштуу толуктооч экиге бөлүнөт: 1) т и к е т о л у к т о о ч; 2) к ы й ы р т о л у к т о о ч.

Т и к е т о л у к т о о ч табыш жөндөмөсүндө турат да, кыймыл-аракет тикеден-тике багытталган жана анын таасирине толук дуушар болгон затты көрсөтөт.

К ы й ы р т о л у к т о о ч барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндө турат да, кыймыл-аракет тикеден-тике эмес, кыйыр түрдө багытталган затты билдирет. Мында толуктооч билдирген зат кыймыл-аракеттин таасирине толук эмес, жарым-жартылай гана дуушар болот. Салыштыргыла: *сууну ичти – суудан ичти, китепти окуду – китептен окуду* ж. б.

Көңүлүңөргө түйгүлө: Тике толуктооч да, кыйыр толуктооч да жөнөкөй жана тутумдаш түзүлүштө колдонула берет.

Жөнөкөй толуктооч бир сөздөн, же лексикалык бир гана маанини билдирген татаал сөздөрдөн турат. Мисалы: 1. *Ушундан баштап Эргеш Алим Сарыктан көзүн алган жок. Башкаларга карабады.* (К. Жус.) 2. *Бирөө аркаман келип, көк желкеге түрттү. Баягы ант урган Мыкты ушинтип ойночу эле.* (Т. К.) 3. *Үмүт кайгыны жеңет.*

Т у т у м д а ш т о л у к т о о ч толук маанилүү сөздөрдүн, же толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн айкашынан турат да, жөнөкөй толуктоочтор сыяктуу эле бир гана сүйлөм мүчөсүнүн (толуктоочтун) милдетин аткарат. Мисалы: 1. *Ошол байлыктын кудурети менен ар нерсенин аты аталган...* (Ж. М.) 2. *Эки сүйлөгөндү ким эле жакшы көрсүн. Колдон келсе ушундан сак бол, балам.* («ЛЖ») 3. *Көзү өтүп кеткендерге акарат айтуу – чабалдын иши.* («КМ») 155-беттеги схеманы эсиңерге сактагыла.

166. Окугула. Суроо коюу аркылуу толуктоочторду тапкыла, толуктоочтор менен аны багындырып турган сөздөрдүн маанисине көңүл бургула. Андан кийин толуктоочторду өзүнүн багындыруучу түгөйү менен бирге көчүрүп жазгыла да, схемадагы суроолор боюнча ага талдоо жүргүзгүлө. Жөнөкөй жана тутумдаш толуктоочтордун айырмачылыгы алардын түзүлүшүндө гана деп ойлойсуңарбы? Тике жана кыйыр толуктоочтор бири-биринен кайсы жөндөмөдө турушу аркылуу гана айырмаланабы? Тике толуктоочтордун ичинен табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүрүлүп колдонулгандарын учураттыңарбы?

1. Качандыр бир кылымда ээн дайранын жээгинде кыргыз аттуу эл жашаптыр. Эне-Сай деген дайранын боюнда өмүр сүрүп, аларды Эне Сейде деген аял башкарыптыр. Эркектер жалаң кийик уулашчу экен. Аялдар териден кийим жасап, керектүү буюмдарды токушчу дейт. Эне Сейде эр жигиттерди баатырдыкка, тайманбастыкка үйрөтчү дешет. Эс алганда бөрүнүн дөбөтүн тирүүлөй ноктолотуп келип, аттарга жигиттерди жайдак мингизип, анан тарттырчу экен. Ошондон жанагы көк бөрү оюну калыптыр. Көк бөрү тартууну, ошентип, Эне Сейде кыргыздарга тараткан эне болуптур. (Ж. М.)

2. Байыркы түрктөр төрт тарапты өзүнүн күн чыгышты карап турган абалы боюнча аныкташкан. Ошондуктан алар алды жагын чыгыш, оң жагын түштүк, арт жагын батыш, сол жагын түндүк деп билген. Анын калдыгы азыр казак тилинде алигиче сакталып калган. Алар күн чыгышты чыгыш, күн батышты батыш деген менен, түштүктү оң түстүк, түндүктү сол түстүк дейт. Мындай түшүнүктөр азыркы кыргыз элинде унутулуп, белгилүү бир тарап жылдын кайсы мезгилин туюнтары колдонулбай калган. (К. Сейд.)

3. Алыкул өмүр бою оору менен алпурушуп жүрүп өттү. Оору жанын жай алдырбай кыйнаса да, ал чүнчүп отуруп калган жок. Ооруга жеңдирбей, өмүр тууралуу, бул жашоонун жаркындыгы, асылдыгы жөнүндө далай ырларды жазды. (К. Ж.)

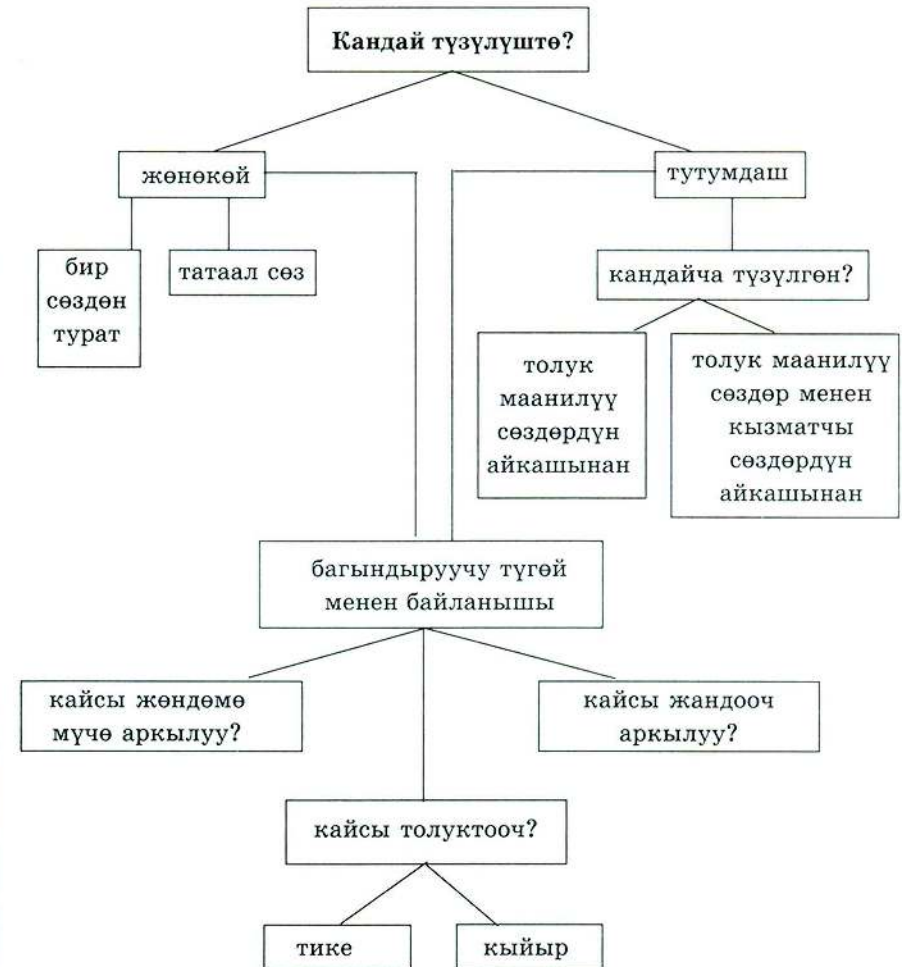
Көнүлүңөргө түйгүлө: Кээде табыш жөндөмөсүндөгү толуктооч мүчөсүз да айтылат. Бул, негизинен, стилдик зарылдыкка, б. а., толуктоочтун ордуна, логикалык басымдын кайсы сөзгө (толуктоочко же баяндоочко) түшкөндүгүнө, сүйлөмдүн ыргагына байланыштуу болот. Мисалы.:

1. *Мен китеп окубаймын.*

2. *Эмне мынча ойлуу карап жатасың, эй, Жашыл-Көл, неге сырың катасың?* (А. Р.)

Көрүнүп тургандай, биринчи мисалда логикалык басым толуктоочко жанаша жайгашкан баяндоочко (окубаймын) түшкөндүктөн, толуктооч мүчөсүз айтылды. Эгерде толуктоочтун орду өзгөрсө же логикалык

басым толуктоочко түшсө, анда анын мүчөсү түшүрүлбөйт. С а л ы ш т ы р ы л а: *Мен китепти окубаймын. – Китепти мен окубаймын. – Окубаймын мен китепти.* Ал эми экинчи мисалда ырдын муун өлчөмүнө (ыргагына) байланыштуу жөндөмө мүчө түшүрүлүп айтылды.

167. Көнүгүүнү төмөнкү тартипте аткаргыла: 1) Суруо коюу аркылуу баш мүчөлөргө ажыраткыла да, ушундай эле жол менен толуктоочту тапкыла. Толуктоочтон бөлөк дагы кандай айкындооч мүчөлөрдү учураттыңар? 2) Бирдей формада турган ээ менен толуктоочту учураттыңарбы?

Учуратсаңар экөөнү кандайча ажыраттыңар, бул экөө сырткы формасы (кайсы жөндөмөдө турушу) аркылуу гана айырмаланышабы? 3) Айрым сүйлөмдөрдө тике толуктоочтун мүчөсү эмне үчүн түшүрүлүп айтылды? Мүчөнү улап окуп көргүлөчү, сүйлөмдө кандай сөзгө болду? Мисал: «Толуктоочторду өзүнүн багындыруучу түгөйү менен бирге көчүрүп жазгыла да, толуктоочко үлгүдөгүдөй кылып талдоо жүргүзгүлө. 5) Силердин оюңарча, толуктоочтун милдетин кайсы сөз түркүмү көбүрөөк аткарууга тийиш?»

1. Адам деген карылыкка моюн бергиси келбейт. Жыл өткөн сайын чыйралып, жашаргысы келет, өз кудуретин өзү колго алып, жарык күнгө умтулат. (М. Б.) – Ой, и-ий! Кандай сонун гүлдөр! Муну ким берди? – Билбейм. Кимдир бирөө эшикти шыңгыратты, ачсам – эч ким жок, босогонун түбүнө ушу гүлдөрдү коюп кетиптир. (М. Б.)

2. Арстан алганына кубанбайт, чалганына кубанат. Бирөө билбегенди бирөө билээр, бирөө ыйлай турганга бирөө күлөр? Бөздүн көркү менен мата өтөт. (Мак.) Башкарма Эмурзак тамынын алдын күрөп жатат. Чымын тамынын үстүн күрөп жатат. Кибир Ашим чаркарынын төбөсүн күрөп болуп, малына чөп таштап атат... (К. Жус.)

3. Үч кулач кайың укурук,
Ашым баатыр кармады.
Кошо чыкты Кожокан,
Бир ат кармап алганы. (О. Б.)

4. Шиш менен түйгөндү үйрөнүү илме шибеге менен түйгөнгө караганда кыйла татаалыраак. Түрмөк жиптин учун сол колдун алаканы аркылуу сөөмөй менен ортондун ортосунан өткөрүп, сөөмөйдү айланта алакан жагынан бармак чалып алып, алакандагы жип менен кошо аты жок жана чыпалак менен басып кармоо керек. («Түймө өнөрү»)

5. Бадыр-будур баш кармайт,
Төлөк баатыр төш кармайт.
Кушбак баатыр куш кармайт,
Белек баатыр бел кармайт. (Таб.)

У л г ү: *Гүлдөрдү коюп кетиптир.*

Мааниси	Түзүлүшү	Кайсы сөз түркүмү?	Байланыштыруучу каражат	Толуктоочтун кайсы түрү?
кыймыл-аракет тикеден-тике багытталган затты көрсөттү	жөнөкөй	зат атооч	табыш жөндөмө-сүнүн -ны мүчөсү	тике

§ 30. Бышыктооч жана анын түрлөрү

168. Окугула да, суроо коюу аркылуу сүйлөм мүчөлөрүнө ажыраткыла. Андан кийин кара менен басылган сөздөргө көңүл бургула. Булардын жалпылыгы менен айырмачылыгы эмнеде деп ойлойсуңар? Сүйлөмдөрдү көчүрүп, кара менен басылгандардын суроолорун үстүнө жазгыла. Ал сөздөр багындыруучу түгөйлөрү менен байланыштын кайсы түрү аркылуу байланышты? Байланыштыруучу каражаттар кайсылар?

1. Бу баланын эки жомогу боло турган. – Карып аны издеп эки келип кетти, бирок экөөндө тең учурата алган жок. 2. Жаман адат – түшсө кайра чыга алгыс ор сыяктуу. – Бул жолу биздин команда жаман ойноду, ошол үчүн утулуу ызасын тартты. 3. Куш улам бийик учту. Көп өтпөй эле биз аны көрө албай калдык. – Бийик тоолор асман тиреп, көргөндөрдү бир эсе суктандырса, бир эсе таңдандырат. 4. Жайдар комузду эриндерине тийгизип, калдыркан ничке тилин сөөмөйү менен кагып өттү. – Ал эртеси эле айылына кайткан. Ошондон бери шаарда калган балдарын тынчсыздануу менен күтүүдө. 5. Ошол күнү Танабай жайыттан кеч кайтып, кеч жаткан. – Бардык бакты мээнеттен жаралат.

Баяндоочтун тобуна таандык болуп айтылган айкындооч мүчөлөрдүн дагы бири – б ы ш ы к т о о ч. Ал баяндооч менен байланышта болот да, кыймыл-аракеттин түрдүү белгисин (сыпатын, сан-өлчөмүн, ордун, мезгилин, максатын) билдирет.

Мисалы: 1. *Алыстан, алыстан, алыстан* (к а й- д а н?) *күн тийип келатат*. 2. *Бала корккондуктан* (э м н е ү ч ү н?) *үндөгөн жок*. 3. *Биз ошол күнү* (к а ч а н?) *өтө жакшы* (к а н д а й?) *иштедик*.

Бышыктооч да түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана тутумдаш болот.

Жөнөкөй бышыктооч бир сөздөн турат. М.: 1. *Кышында адамдар жолго чыгышат*. 2. *Акман акырын сүйлөдү*.

Тутумдаш бышыктооч толук маанилүү сөздөрдүн, же толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн өз ара ажырагыс тизмегинен түзүлөт да, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. М.: *Кош дөбөгө жеткенде аны күн кууп өттү*. 2. *Күндүн келатканын көрүп, Бала коркуп кетти*. 3. *Биздин эл баатырдык менен кармашты*. 4. *Даша оор жумушту кабагым-кашым дебей аткарат*.

Көнүлүңөргө түйгүлө: Бышыктооч өзүнүн багындыруучу түгөйү менен ыкташуу, же башкаруу жолу аркылуу байланышат да, **кандай?, кайда?, кайдан?, качан?, эмне үчүн?, эмнеликтен?, канча?** деген өңдүү суроолорго жооп берет. Бышыктоочтун багындыруучу түгөйү көбүнчө этиштик, айрым учурда атоочтук баяндооч болот.

169. А дегенде окуп, сүйлөм мүчөлөрүнө оозеки ажыраткыла. Андан кийин бышыктоочторду өзүнүн багындыруучу түгөйү менен бирдикте көчүрүп жазгыла да, аларга таблицадагы суроолорго ылайык талдоо жүргүзгүлө. Бышыктоочтой эле суроого жооп берген, же аны менен бирдей эле жөндөмөдө турган сөздөрдү учураттыңарбы? Алар сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрүнө кирет жана аларды эмне үчүн бышыктооч катары кароого болбойт? Тутумдаш бышыктоочтун түзүлүшүнө көңүл бургула, алар кандайча түзүлгөн?

1. Үч буроо, жалгыз тээк, үч кыл комуз,
Чертилбейт, күүгө келбейт, чебер колсуз. (А. О.)

2. Азыр болсо күз. Чатыраш куурайлар көк гүлдөрүн күбүшүп, эчак куурап калышкан... Жижиге экөөбүз чарчап суй жыгылгыча сейил курабыз. (К. Жус.) 3. Адилеттик өкүм сүргөн жерде чыр-чатак болбойт. (Мак.) 4. Чоң иштин ийги-

лиги майдадан башталат. (В. Л.) 5. Жашыңда үйрөнүп калба-саң, картайганда акыл кирет деп ойлобо. (С.) 6. Адамдын адамгерчилиги бир жамандыкта, бир жакшылыкта билинет. (Д.) 7. Куштарча кайрылып баргысы келген. Ырларында айылымдын баркын билбедим деп өкүнөт акын. Бир боор калеми экөө айылды эңсешкен менен бир кайрылып барышпады. (К. Ж.) 8. Бул там эчак жабылмак, эмдигиче ичинен далай күлкү угулмак. Туш кийиз тартылып, төрүнө тиреле жууркан жыйылмак. (Ш. С.) 9. Ага кыйынчылык баш көтөртпөй келди. Алты айга караган мезгилинде Батыштан ажал баш багып, атасы Абдыкадыр алгачкылардан болуп майданга аттанган бойдон дайынсыз. Сегиз бир туугандын улуусу Кочкорбай ошондо эр жетип, ата ордуна ата болуп калган. Апасы Зууранын оорун колдон, жеңилин жерден алуу үчүн кой артынан түшкөн. (Б. Б.)

Ү л г ү: *Бул там эчак жабылмак, эмдигиче ичинен далай күлкү угулмак.*

Бышыктооч, анын багындыруучу түгөйү	Кандай суроого жооп берди?	Бышыктоочтун мааниси	Байланыштын кайсы түрү?	Байланыштыруучу каражат	Кандай түзүлүштө?
1. <i>Эчак жабылмак</i>	качан?	кыймыл-аракеттин мезгилин	ыкташуу	сөздөрдүн орун тартиби	жөнөкөй
2. <i>Эмдигиче угулмак</i>	качан?	кыймыл-аракеттин мезгилин	ыкташуу	сөздөрдүн орун тартиби	жөнөкөй
3. <i>Ичинен угулмак</i>	кайдан?	кыймыл-аракеттин ордун	башкаруу	чыгыш жөндөмөсүнүн - нан мүчөсү	жөнөкөй

170. Окугула. Биринчи катардагылардын ар бирин аныктооч жана бышыктооч, ал эми экинчи катардагыларды толуктооч жана бышыктооч катары колдонуп, сүйлөм түзгүлө. Бул сөздөрдүн, сөз тизмектеринин аныктооч же бышыктооч, толуктооч же бышыктооч болушуна алардын

мааниси гана өбөлгө түзөбү, буга аларды башкарып турган сөздөр таасир этеби? Багындыруучу түгөйлөрү менен байланышуу жагынан бышыктоочто, аныктоочто жана толуктоочто кандай жалпылык // айырмачылык бар?

PDF Compressor Free Version

I. Жакшы, кыргызча, адам сыяктуу, кызыктуу, бийик, алыс, беш.

II. Айылына, кызылчадан, сууга, корккондон, суу менен.

171. Окугула да, сүйлөм мүчөлөрүнө оозеки ажыратып, бышыктоочторду тапкыла. Кара менен басылгандарга көңүл бургула, алар сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрү? Таблицада көрсөтүлгөн жол-жобого ылайык бул сөздөргө, сөз тизмектерине талдоо жүргүзүү менен (таблицада берилген суроолорго карай бош орундарды толтуруп), сүйлөмдөрдү көчүрүп

Кайсы сөз түркүмү?	Мисалдар	Кандай суроого жооп берди?	Мааниси
	<p>1. Бул күнү жыыйн жандуу өттү. («ЛЖ»)</p> <p>2. Жалгыз эмес бүгүн жалгыз бак. (А. Р.)</p> <p>3. Көлкүлдөтүп нурун төксө ак жарык, көчөлөрү күндүзгүдөй жапжарык.</p> <p>4. Кырк жылдан бери дастан бир канча миң нуска менен беш жолу басылды. (К. Ж.)</p> <p>5. Жайлоодо күн салкын. Кеткин келбейт.</p> <p>6. Зарбат, эки тизесин мыкчып, дал ортосун түйүп, кесирдүү отурат. (С. Ш.)</p> <p>7. Намыс деген кыйын эмеспи, Сагыйда арданганынан ыйлап жибере жаздады. («АТ»)</p> <p>8. Сайдан өтүп баратканда бир чалкасынан тайгаланып жыгылды. (К. Жус.)</p> <p>9. Биз бул жерге ойногону келген эмеспиз, ой бөлүшсөк деп келгенбиз. («КМ»)</p>		

жазгыла. Атоочтук, чакчылдар менен чакчыл түрмөктөрдү кездештирдиңерби, алар сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарды? Бышыктоочтордун баарынын эле багындыруучу түгөйлөрү этиштик баяндоочтор бекен?

172. Таблицага көңүл бургула да, маанисине карай бышыктоочтор кандайча (канчага) бөлүнөрүн айтып бергиле. Ачык жерге таблицадагы суроолордун тиешелүүлөрүн коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Силер булардын ар бирине кандайча эреже чыгарар элеңер? Бышыктоочтор баяндоочтор менен гана байланышта болот бекен? Алар багындыруучу түгөйлөрү менен байланыштын кайсы жолу аркылуу байланышты? Байланыштын түрүнө карай жооп берген суроолору жагынан өз ара айырмаланышабы?

№	Бышыктоочтун түрлөрү	Суроолору	Мисалдар
1.	Сыпат	кандай?, кандайча?, кантип?	<i>Тапан кулак аянычтуу () каңшылады. (Т. С.)</i>
2.	Орун	кайда?, кайдан?, каякка, каяктан?, каерден?	<i>Литвада () эки миң жылча жашаган эмен өсөт. (Кызык. бот.)</i>
3.	Мезгил	качан?, качанга чейин?, качантан бери?, кайсы убакта?	<i>Ушул күнгө чейин () бул сүрөттү эч бир көргөзмөлөргө да берген жокмун. (Ч. А.)</i>
4.	Себеп	эмне үчүн?, эмнеликтен?, эмне себептүү?	<i>Бала кечиккендиктен () алактап коркуп кетти.</i>
5.	Максат	эмне үчүн?, кандай максатта?, эмнеге?, эмне кылууга?, кандай максат менен?	<i>Көрсө, качандыр бир анын аң-сезимдүү жан дүйнөсүнөн жаңы өмүр табуу үчүн () ошондогу татынакай табият шоокуму анын көңүлүнө көркөм көрөңгө болуп уюп жаткан экен. (Б. Б.)</i>
6.	Сан өлчөм	канча?, нече?, канчанчы?, неченчи?, нече жолу?, канча жолу?	<i>Кунан койдун куйругу, Нары-бери миң () келет. (Таб.)</i>

173. Окугула. Суроо коюу аркылуу бышыктоочторду тапкыла. Мааниси жана түзүлүшү боюнча кандай бышыктооч экендигин аныктагыла. Бул мисалдардан мааниси боюнча бышыктоочтун кайсы түрүн учурата алган жоксуңар, ага мисал келтиргиле. Себептер кандай? Бышыктоочтордун айырмачылыгы эмнеде деп ойлойсуңар? Бышыктоочтун багындыруучу түгөйлөрүнүн баары эле этиштик баяндоочтор бекен?

1. Жашынан адептүү өскөн адам абийирин карыганча сактай алат. 2. Жаш кездеги көктүк эр-азамат болгон кезде туруктуулукка алып келет. 3. Кылган ишин талдай билген адам кетирген катасын тез оңдой алат.

4. Падышасы өлүп калганда, анын акылмандарынын бири ал жөнүндө мындай дептир:

– Кечээ көп сүйлөп ынандыра албады эле, бүгүн унчукпай туруп катуу ынандырып койду.

5. Аристотелден:

– Көпчүлүктөн сенин эмнең артык? – деп сураганда, ал минтиптир:

– Мен жашоо үчүн тамактансам, алар тамактануу үчүн жашашат.

6. Аргымак бирде жалдуу, бирде жалсыз,

Азамат бирде малдуу, бирде малсыз.

7. Жылууда жыйнала албаган суукта кымтына албайт. («3. ой.»)

8. Бир сындырым нандын кантип пайда болорун, далай маңдай тер төгүлөрүн, далай эмгек, мээнет жумшаларын бөбөктөргө көбүрөөк айтуу керек. Ак төөнүн карды жарылган учурда коомдук тамактануу жайларында нандын ысырапка учурап жатканын көрүп, негедир ичиң тызылдайт. Ар кимибиз өзүбүзгө жетишерлик гана алып, сарамжалдуу пайдаланып, нанды ысырапка учуратпасак, жакшы болор эле. («МГ»)

§ 31. Чакчыл түрмөктөрдүн бышыктоочтук милдети

174. Чакчылдар сүйлөмдө кандай муктаждыктан улам колдонуларын эсиңерге түшүргүлө. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө да, чакчылдардын алдын сызгыла. Сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткаруларын көрсөтүп, алардын этиштик жана тактоочтук белгилерин айтып бергиле.

1. Эч адам көрүнбөйт. Файзабад кыштагы да аңгырап бош калган. Ачыгы ачык, чачыгы чачык. (Т. К.) 2. Сатаров али эч нерсе түшүнбөй, көздөрүн ирмеп-ирмеп алды. Экөөнүн айырмасын ажырата албады. (К. А.) 3. Анын өлжүрөө экендигин мыскылдап күлдү. 4. Улакты ат жалынан ашыра ыргытты, тиги болсо аны илгиртпей илип кетти. («КМ») 5. Кечинде чийнени чөп үйгөндөрдүн жанына түшүрүшүп, экөө өгүзгө учкашып, үйгө кайтышты. 6. Атай жасакерленип Кerezди ээрге мингизди. (К. К.) 7. Тил албасты жумшагыча, тына-тына өзүң бар. (Мак.) 8. Тоголото топ тептик, топ качса да биз жеттик. 9. Жаман айтмайынча түшүнбөйт.

175. Сөздөрдү катыштырып, үлгүдө көрсөтүлгөндөй кылып сүйлөм түзгүлө. Алардын маанилеринен кандай айырмачылыкты байкадыңар? Чакчылдардын баары эле кошумча кыймыл-аракетти билдиреби?

Имерилип, ийиле, алганча, келгиче, айтмайынча, ала, бара, тосуп, чаап, жая, сүйөнүп, учканы, жатканы.

Ү л г ү: Азамат ийиле салам айтты. – Оор жүктөн Даниярдын бели ийиле түштү.

176. Окуп, ар бирине бирден сүйлөм түзгүлө. Суроо коюу аркылуу бышыктоочторду тапкыла. Алар кыймыл-аракеттин кандай белгисин билдирди? Түзүлүшүнө көңүл бургула: кайсынысы жөнөкөй, кайсынысы тутумдаш? Тутумдашы кандайча түзүлүптүр? Бышыктоочтор байланыштын кайсы жолу аркылуу байланышты, аларды багындыруучу түгөй менен байланыштырып турган кайсы каражаттар?

Мукам ырдоо, тайманбастык менен кармашуу, асманды карап ойго батуу, тоодон кайтуу, шаар боюнча кыдыруу, мектепти көздөй жүгүрүү, кечээ келүү, шам-шум эткиче

келип калуу, сүйүнгөндүгүнөн каткыруу, уят болбоюн деп иштөө, жашоо үчүн күрөшүү, көп сүйлөө, үч мертебе окуу.

PDF Compressor Free Version

Чакчылдар менен аяктаган жана сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарган сөздөрдүн тизмеги, ч а к ч ы л т ү р м ө к, бышыктоочтук милдетти аткараарын өйдө жакта көрдүңөр.

Көңүлүңөргө түйгүлө: Чакчыл түрмөктөрдөн түзүлгөн бышыктоочтор кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, себебин, мезгилин, максатын билдирет жана сүйлөмдүн ар кайсы жеринде (көбүнчө башында, кээде ортосунда, аягында) келе берет.

Салыштыргыла: *Алысты ойлуу тиктеп, Абыл көпкө кыймылсыз турду. – Абыл, алысты ойлуу тиктеп, көпкө кыймылсыз турду. – Абыл көпкө кыймылсыз турду, алысты ойлуу тиктеп.*

177. Окуп, чакчыл түрмөктөр катышкан сүйлөмдөрдү гана көчүрүп жазгыла. Мааниси жагынан бышыктоочтун кайсы түрүнө кирерин аныктагыла. Багындыруучу түгөйлөрү менен кандайча байланышты? Түрмөктөрдүн сүйлөмдө алган ордуна, буга ылайык тыныш белгилерине көңүл бургула. Аларды дайым эле үтүр аркылуу ажырата берүү туура деп ойлойсуңарбы?

1. Келип Манас кеп сурайт,
Ага-иниңиз, атаке,
Качан келген деп сурайт.
Кечээ келген балам деп,
Чын ушунун баарысын
Чакыртып алган бабаң деп,
Чымындай сенин жаныңды
Аман койсун алам деп
Кан Жакып сүйлөп калганы. («М»)

2. Бакай дөбөдөн бакырды, Манас менен Алмамбетти чакырды. Айта-буйта дегиче беркилер чаап чыгышты. Бакай кол созуп, мунарыктаган талаанын төрүн көрсөттү. Айдай сары талаада оргуп-оргуп чаң чыгат. Алмамбет турнабайын салса, Көк тулпарын камчылап, качып келаткан Чубак. Артынан найза кезеп, сундура кууп бир баатыр келет кара аргымакчан. 3. Бакай тиктеген көзүн албады. Ак-

балта Манастын сол жагына отуруп, демин баскыча, кымыз ууртагыча унчукпады. Манас менен Бакай да суроо катпады. Айтылар сөз өзү айтылат, а бирок кыргыз салтында, жакшылардын наркында жоо чаап келатса да даам үстүндө, кызуу сөз ичинде отургандарды дүрбөлөңгө түшүрбөйт. (А. Ж.) 4. Барктабас бул орундан кеткени, аны издеген да, эстеген да эч ким болбоду. А түгүл көбү анын атын да унутуп калышты. Көрсө, ал жетекчи катары ишке келип кеткени болбосо, эчтеке иштебептир да. («АТ») 5. Жыйын, бир сөзгө келбей, тарап кетти. (К. Т.) 6. Карганы алдамакчы болуп, түлкү өлгөн немедей сулк жатып алды. 7. Мелдеште алдыда келгенине сүйүнүп, ата-энесине толуктап айтып берүүгө сөз таба албай, Сейде шашып сүйлөп жатты. («Н») 8. – Ой, Балта, сенсиңби, сенсиңби? Көзүм көрбөйт, кулагыма үнүң сүйкүм угулат. Айтчы дагы, ал эмне? – деди Жакып, эки чыканакка таяна антигип. (А. Ж.) 9. Эрте жазда топурак тоборсуп, көпчүй келгенде, айылдын сыртында күркүрөгөн дабыш чыгып, алда кайдан үрккөн жылкы көчөнү как жара, таноолорунан бышыкырып, тобу менен дүрбүп өттү. Бул эмне болуп кетти деп, эшикке чуркап чыксам, чарбактарды этектеп трактор келе жаткан экен. Капкара чоюн машина түтүнүн бурулдатып арбайган дөңгөлөктөрү менен жер чапчып, улам көчөгө жакындап, дүрүлдөп келе берди. (Ч. А.)

178. А дегенде сөздөрдү, сөз тизмектерин бышыктооч маанисинде колдонуп, сүйлөм түзгүлө. Мааниси боюнча кандай бышыктоочту түздүңөр, бышыктоочтун бул же тигил түрү экенин кантип аныктадыңар? Чакчыл түрмөктөрдү пайдаландыңарбы, алар кандай мааниде колдонулду? Алардын ордуна чакчылдарды эле колдонсо болор беле? Чакчыл түрмөктөрдүн ордуна жана тыныш белгисине көңүл бургула. Акырында түзгөн сүйлөмүңөрдү көчүрүп жазып, таблицадагы суроолор боюнча бышыктоочко жана анын багындыруучу түгөйүнө талдоо жүргүзгүлө.

Атайы, таалай издеп, алганы, окугандыгы үчүн, окуу үчүн, жагалданып, сүйлөйүн дегиче болбой, күндүн келатканын көрүп, кош дөбөгө жеткенде, көп, күчүмдүн жетишинче, үч жолу, айылда, кызыгуу менен, күтүүсүздөн, намыстангандыктан, сууга, мектептен, зыңкыйган бойдон.

Бышыктооч- тун түзүлүшү		Кайсы сөз түркүмү		Бышык- тооч кандай сууроого жооп берди?	Багынды- руучу тү- гөйү ме- нен эмне кылуу аркылуу байла- нышты?	Байла- ныш- тын кайсы түрү?
жөнөкөй	татаал	бы- шык- тооч	багы н- дыруу- чу түгөй			

179. Көчүрүп жазгыла да, катарлаш берилген сүйлөмдөрдү салыштырып окугула. Баш мүчөлөрүнө көңүл бургула. Кара менен басылгандардын кайсыларын бышыктооч катары кароого болот? Себебин түшүндүргүлө. Тутумдаш бышыктоочтордун астын сызып, маанисин жана кандайча түзүлгөндүгүн түшүндүргүлө. Жөнөкөй бышыктоочторду учураттыңарбы, алар кандай мааниде колдонулду?

1. **Мен орто жолго жете бергенде**, алар тыз коюшту. – **Орто жолго жете бергенде**, алар тыз коюшту.

2. **Данияр антип-минтип арабаны кайырганча**, Жамийла наркы иштеп жаткан келиндерге жүгүрүп кетиптир. – **Антип-минтип арабаны кайырганча**, Жамийла наркы иштеп жаткан келиндерге чуркап кетиптир.

3. **Эркин оюндагысын кысынбай айтсын деп**, атасы иши менен алек болуп жаткандай түр көрсөттү. – **Оюндагысын кысынбай айтсын деп**, атасы иши менен алек болуп жаткандай түр көрсөттү.

4. **Кулу калпа той жөнүндө сүйлөшүш үчүн** Нурматка кетти. – **Атам той жөнүндө сүйлөшүш үчүн**, Кулу калпа Нурматка кетти.

180. Текстти окугула да, ат койгула. Тексттеги улам жаңы ой кайсы сөздөр аркылуу берилди? Алар сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрүнө кирет? Абзац кандай милдетти аткарчу эле, бул текстте ал туура коюлганбы? Тексттеги айрым сүйлөмдөрдө кайсы тыныш белгиси калтырылып кеткен деп ойлойсуңар? Силерди дагы кандай нерселер эмнеси менен маашыркандат, сүйлөп бергиле.

Сөз мени дайым маашыркандаткан көрүнүштөр тобу жөнүндө болмокчу. Алардын бири чексиз көк асман. Көк асман жер үстүнө көмкөрүлүп тургансыйт. Ал эми жер мейкиндигинен биз көзүбүз жеткен гана айлананын, башкача айтканда, чакан гана аймакты көрө тургандыгыбыздан, ал жер дүйнөсүнүн ченемсиз кенендигин ошол «көмкөрүлүп» жаткан уч-кыйырсыз асмандын өлчөмүнө жараша сезебиз. Жалпы эле ченемсиздик көп учурларда асманга салыштырылып берилет. Асмандын дагы бир керемети анын өзгөчө даражадагы көгүлтүр түсү. Не бир жумшак, не бир тегиз, не бир мээримдүү түс. Бүт дүйнөдөгү көгүлтүр түстөрдүн баары ушуну менен ченелет. Дагы бир улуу касиети – бөтөнчө бийиктиги. Адамзат үчүн илгертен бери эле асман деңгээлине анча-мынча нерселер көтөрүлүп чыга алган эмес. Балбылдаган күн, сырдуу ай, сансыз алтын жылдыздар – булар асмандын өзүнө таандык эле. Асман «кудай» делип түшүнүлгөн бөтөн кудуретке жана эч кандай чек билбеген адам ой-сезимине гана берилчү.

...Ченемсиз көк асман, сага адамдын маашырлануусу бүтпөс. Ар бир таза жүрөк пендеге сен ачык бол!

181. Окуп, сүйлөм мүчөлөрүнө оозеки ажыраткыла. Сүйлөм мүчөлөрүнүн асты кандай сызыларын эске салгыла. Көчүрүп жазгыла да, ар бир сүйлөм мүчөсүнүн астын шарттуу белгиси боюнча сызгыла. Баш мүчөлөрсүз сүйлөм түзүүгө болобу? Аныктооч менен бышыктооч кандай максатта колдонулат? Ээ менен толуктоочтун, толуктооч менен бышыктоочтун айырмачылыгы эмнеде?

1. Жагалданып чынар терек сымбаттуу,
Жалбырагы асыл заттай кымбаттуу.

Көргөзмөгө коюлгандай тандалып,
Көргөн адам көзүн албайт таңданып. (Т. Кож.)

2. ...Ал дагы үч-төрт таанышы менен Ала-Мышыктын чокусундагы дүкөндү көздөй бет алды. Тоонун тик капталын, анын кырында чубалжып бараткан адамдарды карап, бир аз кооптонду. Ошентсе да элдин шарына кошулуп жөнөй берди. Тоонун этегине жеткенде эшеги менен кар ташыган чалды көрдү... Артын караса, жолдоштору, баш кийимдеринен

ажырап, этек-жеңдерин шамалга жулгулатып, тоонун кырындагы таштарга жармашып, эптеп жөрмөлөп келатышат. Оюна бир нерсе келди. Эптеп дүкөнбү, аптекабы, тоонун чокусуна жетиш керек. («КМ»)

3. Коркок бир жашоодо эки өлөт, баатыр, эки жашап, бир өлөт.

4. Тил – жүрөктүн тилмечи. («3. ой.»)

5. Казак менен кыргыз бир алыштын баласыбыз дешет. Кыргыз нооруз айында эшикке арча аралаш от жагып, алас-алас деп айтышып, оттон ары-бери секиришет. Алтайда Кытай чегинен, Каракол көлүнөн Алаш деген суу чыгып, Кемчикке, андан Енисейге куят. Кыргыз Енисейдин башында турган үчүн, балким, алаш термини эң эски термин болууга мүмкүн. Шежире түрктө татар-монголдун атасы Аленче хан дейт. Аленче бара-бара Алениш, андан Алаш аталып туулмагы тил мыйзамына караганда мүмкүн. (Бел. С.)

182. Маанилик жактан өз ара байланышта болгон сүйлөмдөр аркылуу схема боюнча текст түзүлө. Ага ат койгула. Тексттеги сүйлөмдөр кандайча (ырааттуу, же удаалаш, же аралаш) байланышты? Аларды байланыштырууда кандай каражаттарды колдондуңар? Бул текстте айкындооч мүчөлөр кандай зарылдыктан улам пайдаланылды?

— ~~~~~ = = = , — ,
 — — — — — ~~~~~ — = = =
 — — = = = ! —
 — — = = = , —
 — ~~~~~ — = = = ?
 — ~~~~~ = = = .
 — , — , —
 — — = = = ?!
 — , — — !

Көңүл бургула! Сүрөттө тартылган оюуларга назар салгыла, аларда кандайдыр бир ой, тилек камтылган деп ойлойсуңарбы? Оозеки аңгеме кургула.

Суруолор жана тапшырмалар

1. Сүйлөм мүчөлөрүн б а ш жана а й к ы н д о о ч деп бөлүштүрүүнүн себеби эмнеде? Айкындооч мүчөлөрү кандай максатта колдонулат, аларсыз сүйлөм түзүүгө болобу? Жообуңарды мисалдар менен бекемдегиле.
2. Ээ сүйлөмдө кандай кызмат аткарат? Ээсиз сүйлөм болушу мүмкүнбү? Ээнин маанисин сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрү аныктап тактайт? Мисал келтиргиле. Ээ сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнө багынышы мүмкүн?
3. Ээнин милдетин зат атоочтор гана аткарабы? Эгер башка сөз түркүмдөрү аткарсан, кандай кырдаалда? Жөнөкөй жана тутумдаш ээ бири-биринен түгөйлөрүнүн саны боюнча гана айырмаланабы? Жөнөкөй ээ татаал сөздөн турушу мүмкүнбү? Мисал келтиргиле. Тутумдаш ээге мисал келтиргиле да, анын түгөйлөрү кайсы сөз түркүмүнөн экендигин айтып бергиле.
4. Ээнин ордун эсиңерге салгыла, ал сүйлөмдүн башында гана жайгашабы?

5. Баяндооч сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнө багынат? Ал ээнин кандай белгилерин билдирчү эле? Ар бирине мисал келтиргиле.
6. Эмне үчүн этиштер башка сөз түркүмдөрүнө караганда баяндоочтун милдетин көп аткарат деп ойлойсуңар? Атооч сөздөр аткарганда, алардын маанисинде өзгөрүү болобу (этиштик мааниге өтөбү)?
7. Баяндооч сүйлөмдүн башында, же ортосунда келиши мүмкүнбү? Мисал келтиргиле.
8. Ээрчешүү жөнүндө эсиңерге салгыла. Баяндооч ээни эмне үчүн ээрчийт деп ойлойсуңар? Ээрчибей калышы мүмкүнбү?
9. Ээ менен баяндоочтун араларына сызыкчанын коюлуш себеби эмнеде? Мисалдарды келтирүү менен сызыкчанын коюлушун жана коюлбай калышын түшүндүргүлө.
10. Сүйлөмдүн кайсы мүчөсү заттын белгисин билдирчү эле? Аныктооч сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрүнө таандык болуп айтылат? Алар багындыруучу түгөйлөрү менен байланыштын кайсы түрү аркылуу байланышат? Бул учурда жооп берген суроолору боюнча айырмаланышы мүмкүнбү? Оюңарды мисалдар аркылуу далилдегиле.
11. Аныктооч заттын кайсы белгисин (сапатын, санын ж. б.) билдиргенин кантип билебиз? Аныктоочтордун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарат? Ар бирине мисал келтиргиле.
12. Аныктоочтун түзүлүшүн эсиңерге салгыла. Ар бирине мисал келтирип, айырмачылыгын көрсөткүлө.
13. Жандама мүчөнү эмне үчүн аныктоочтун өзгөчө түрү катары карайбыз. Аныктооч экөөнүн жалпылыгы жана айырмачылыгы эмнеде? Силер жандама мүчөгө кандай эреже чыгарар элеңер?
14. Толуктооч деген сөзгө кандайча түшүнөсүңөр, толуктооч сүйлөмдө эмнени толуктайт экен? Толуктооч менен ээнин ортосунда жалпылык барбы? Ал сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнө таандык болуп айтылат жана багындыруучу түгөйү менен кандайча байланышат? Мисал келтиргиле.
15. Толуктооч эмне үчүн *тике* жана *кыйыр* болуп бөлүнчү эле? Айырмачылыгын мисалдар менен далилдегиле.

Толуктоочтун милдетин кайсы сөз түркүмү аткаарын, түзүлүшү боюнча канчага бөлүнөрүн эсиңерге салгыла. Көркөм чыгармалардан мисал келтиргиле.

16. Бышыктооч менен аныктоочтун жалпылыгы // айырмачылыгы эмнеде? Бышыктооч кайсы баш мүчөнүн тобуна таандык? Ал өзүнүн багындыруучу түгөйү менен кандайча байланышат? Мисал келтиргиле. Бышыктооч менен аныктоочту кантип айырмалайбыз?
17. Бышыктооч менен толуктоочтун жалпылыгы // айырмачылыгы эмнеде? Толуктооч кайсы баш мүчөнүн тобуна таандык? Ал өзүнүн багындыруучу түгөйү менен кандайча байланышат? Мисал келтиргиле. Толуктооч менен бышыктоочту кантип айырмалайбыз?
18. Бышыктооч эмне үчүн *орун*, *мезгил* ж. б. болуп бөлүнөт? Булардын ар бирине мисал келтиргиле. *Себеп* жана *максат* бышыктоочтордун айырмачылыгы менен жалпылыгын мисалдар аркылуу түшүндүргүлө.
19. Бышыктоочтун түзүлүшүн эсиңерге түшүргүлө. Чакчыл түрмөк мааниси жана түзүлүшү боюнча бышыктоочтун кайсы түрүнүн милдетин аткарат? Мисал келтиргиле.

§ 32. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү

Сүйлөмдүн тутумунда грамматикалык жактан бирдей түзүлүштө туруп, бирдей суроого жооп берип, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган сүйлөмдүн бир нече окшош мүчөлөрү болушу мүмкүн:

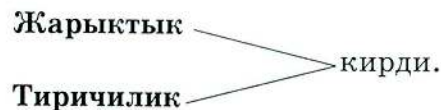
1) *Адамга тиешелүү эң мыкты сапаттар – жөнөкөйлүк, ачык-айрымдык, ак пейилдүүлүк.* («АТ»)

2) *Майсалбектен да, Субанкулдан да, Касымдан да кат жок.* (Ч. А.)

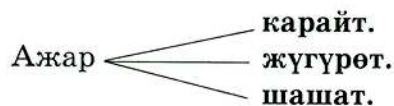
Биринчи мисалда *жөнөкөйлүк, ачык-айрымдык, ак пейилдүүлүк* деген сөздөр атооч жөндөмөдө туруп, *эмне?* деген гана суроого жооп берип, сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарды. Экинчисинде *Майсалбектен, Субанкулдан, Касымдан* деген сөздөр чыгыш жөндөмөсүндө туруп, *кимден?* деген суроого жооп берди жана алар толуктооч катары колдонулду.

Сүйлөмдүн мындай бир өңчөй мүчөлөрү өз ара бири-бирине багынбаган, тең укуктагы абалда болот да, сүйлөмдүн бир гана мүчөсү менен байланыш жасайт. Схеманы карагыла.

Иңир шооласы да тарады, жер жүзүнө жарыктык, тиричилик кирди. (К. Б.)

Ажар элең-селең этип, кылчактап арт жагын карайт, жүгүрөт, шашат. (К. Б.)

Ошентип, сүйлөмдөрдө бирдей суроого жооп берип, синтаксистик бирдей милдет аткарып, сүйлөмдүн бир гана мүчөсү менен байланыш-катыш жасаган жана өз ара тең байланышта келген сүйлөм мүчөлөрү бир өңчөй мүчөлөр деп аталат.

Кыргыз тилинде сүйлөмдүн бардык мүчөлөрү бир өңчөй болот.

	Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү	Мисалдар
1.	Бир өңчөй ээ	<i>Байкемдин ордун басып, иним, жеңем, сиңдим, агайындар турбайбы.</i> (Ш. С.)
2.	Бир өңчөй баяндооч	<i>Адам үчүн адамгерчилик – асыл, кымбат.</i> (К. Ж.)
3.	Бир өңчөй аныктооч	<i>Чыдамкай, токтоо, эмгекчил адам гана баарын жеңет.</i> («ЛЖ»)
4.	Бир өңчөй толуктооч	<i>Мен сенин билимиңди, тажрыйбаңды, адамгерчилигиңди сыйлаймын.</i> (Т. С.)
5.	Бир өңчөй бышыктооч	<i>Бизден да, шаардан да жүздөн ашык киши алып барышкан экен.</i> (М. Э.)

183. Окуп, бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла. Алар сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнө тиешелүү экенин жана кандай сөз түркүмүнө кирерин айтып бергиле.

1. Элибиз эзелтен ынтымакты, достукту жогору баалашат. 2. Үй-бүлөдөгү эң кымбаттуу жана ардактуу адам – эне. («КА») 3. Василий өзү да жоош, ойлуу, саал капалуу көрүндү. (Т. С.) 4. Бул китептер окуганда да, иштегенде да керек болот. (Ш. Б.) Биз Ала-Тоонун койнунда чоңойдук, тарбияландык, жетилдик. (Н. Б.) 6. Ат жабдык, эр жабдык, кыз-келин сымбатын келиштире көрктөө, жасалгалоо анын тагдырына жазылган. (Н. Б.) 7. Баарынан улуу – акыл, эмгек, бирдик, эрдик. (Н. Б.) 8. Менин уулум, менин эрим өзүңөргө окшогон кызылдар, большевиктер. (К. Ж.) 9. Алимандын ошондогу айткан сөздөрүнө, адамгерчилигине ыраазымын. (Ч. А.) 10. Болбосо буларды бирөө кубаладыбы, оордодубу. (Ш. С.)

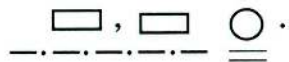
184. Сүйлөмдөрдү катар номери боюнча бир өңчөй мүчөлөрдүн алар байланышып турган сөз менен бирдиктеги схемасын бергиле. Алдыларына кайсы сүйлөм мүчөсүнө тиешелүү экендигин билдирген белгилерди койгула.

PDF Compressor Free Version

Эскертүү: □ – бир өңчөй мүчө; ○ – алар байланышып турган сүйлөм мүчөсү.

1. Ал үндөр жаан менен, түн менен уюп учту. (Н. Б.)
2. Бир менен чоор, оюн менен күлкү ошол эмгек талаасынан башталат тура. (З. С.)
3. Батийна жортуулда бараткан салт жигиттердей сергек да, айдыңдуу да, элпек, шамдагай да, чечкиндүү да. (Т. С.)
4. Ильичтин шамы үйдө, капчыгайда, тоонун башында, жердин алдында күйөт. (К. Ж.)
5. Кагаз келген күнү механизаторлор да, шофёрлор да, колхозчулар да жан алакетке түшүп иштеп жатышкан. (З. С.)
6. Анархайдын чексиз ушул талаасындай менин оюм да чексиз, түпсүз. (Н. Б.)
7. Кесибине берилип иштөөнүн натыйжасында улуу-кичүүнүн урмат-сыйына, кадырлоосуна ээ болду. («МГ»)
8. Бул дүйнөдө да адамдын тагдырына көз салган боорукер, бейпил, акылман адамдар аз эмес го. (Т. С.)
9. Сен алыста – батышта адилеттикти, чындыкты, эркиндикти талашып, кан майданда жүрөсүң. (К. Б.)
10. Чыдамкай, токтоо, эмгекчил адам баарын жеңет. (Т. С.)

Ү л г ү: 1. Ал үндөр жаан менен, түн менен уюп учту –

185. Көп чекиттин ордуна мааниси жактан ылайык келген бир өңчөй мүчөлөрдү коюп көчүргүлө. Алар сүйлөмдүн кайсы мүчөсү экенин айтып бергиле.

1. Сөз айкашынын тутумундагы сөздөр бири-бири менен байланыштын ... жолдору аркылуу тутумдашат.
2. Сүйлөмдөрдүн ээси баяндоочтон ... орун алат.
3. Дидактикалык чыгармалардын түрүнө ... кирет.
4. Сөздүн курамы ... турат.
5. Токтогулдун саясий-сатиралык чыгармалары булар: ...

186. Төмөндөгү сүйлөмдөрдүн бир өңчөй мүчөлөрүнө: а) сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнө тиешелүү экендигине; б) кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгына; в) кандай грамматикалык формада тургандыгына жана г) кандай түзүлүштө (жөнөкөй, тутумдаш) экендигине талдоо жүргүзүлө.

1. Чондугу алакандай болгон саргылт, кызгылт калдыркан көпөлөктөр ар жерден кылактайт. (К. Ж.)
2. Сүйүнгөн кубанычымдан, ыраазы болгонумдан эмне дээримди билбедим. (Ч. А.)
3. Алардын көпчүлүгү – кыргыз, өзбек. (К. Ж.)
4. Ысак, Тунтай, дагы бир топтору Кызыл Армияга чакырылды. (Ш. С.)
5. Ушунчалык көп күү, көп кубаныч, көп арман, көп жомок, көп дастан айтылды. (Н. Б.)
6. Чынында, үйүр алган элден бөлүнүш, көнүп калган жерден көчүшкыйын го, чиркин! (С. В.)
7. Бизден да, шаардан да жүздөн ашык киши алып барышкан экен. (М. Э.)
8. Иван өзү орус болсо да, казакча жана кыргызча жакшы сүйлөйт. (Т. С.)
9. Ал бүгүн Гүлжамал менен, Айша менен таанышты.

187. Схеманы пайдаланып, мааниси жактан бири-бири менен байланышкан бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. □ менен □ - - - - - = = = .
2. — — — — — □ , □ = = = .
3. - - - - - □ , ~ ~ ~ ~ ~ □ - - - - - .
□ , □ - - - - - = = = .
4. — — — — — □ , □ = = = .
5. ~ ~ ~ ~ ~ — — — — — □ , □ .

§ 33. Бир өңчөй мүчөлөрдүн байланышуу жолдору

Кыргыз тилинде бир өңчөй мүчөлөр өз ара эки түрдүү жол аркылуу байланышат.

1. Интонация аркылуу: 1) *Байбиченин ээк көтөргөнү өтө табышмактуу, салабаттуу.*

2) *Үнү да өтө эле кырааттуу, ыргактуу, муңайыңкы эле.* (Н. Б.)

Мында бир өңчөй мүчөлөр өз ара эч кандай грамматикалык каражаттарсыз санак интонациясы аркылуу гана байланышты.

2. Байламталар аркылуу: Кыргыз тилинде бир өңчөй мүчөлөрдү өз ара жана, менен, да, дагы, же, же болбосо, ары, бирде деген байламталар байланыштырат: 1) *Дүкөндүн бурчунда милиция формасын кийинген ак куба жигит менен Зарлык сүйлөшүп турат.* 2) *Акылай ары сулуу, ары кичипейил жан эле.* (К. А.) 3) *Ал сайманы да, кара жумушту да, сөздү да, акылды да келиштире билет.* (Н. Б.)

Мисалдарда бир өңчөй мүчөлөр менен, ары, да деген байламталар аркылуу байланышты.

188. Окуп, андагы бир өңчөй мүчөлөр өз ара кандай жолдор аркылуу байланышып турганын айтып бергиле. Алардын синтаксистик милдеттерин аныктагыла.

1. Жакшылык да, жамандык да жерге жатпайт. (Н. Б.)
2. Мен күрөшчүл, үмүтчүл кишилерди жакшы көрөм. (Ч. А.)
3. Нурдин комуз күүсүн көбүнчө булактан, желден, күн нурунан, гүл жытынан ала турган. (Н. Б.)
4. Айыптан коркпогондой ал же хандын, же бектин тукуму дейсиңби. (Т. С.)
5. Майсалбектен да, Субанкулдан да, Касымдан да кат жок. (Ч. А.)
6. Чачтын ар бир талы толкунданып жапжаңы, жапжашыл. (Н. Б.)
7. Осмонбек менен Жапар да тышка чыкты. (К. Б.)
8. Мындагы ата-энеңдин жана Еленанын жайы ушундай. (К. Ж.)
9. Ак, сары, кызыл, шайы, кочкул, мала, көк – сан түркүн байчечекейлер көздү уялтат. (Т. С.)
10. Найманбай ары салттуу, ары акылдуу, ары

мыкты адам экен. (Т. С.)
11. Торгой күүсү ушунчалык уккулуктуу, ушунчалык татаал, түшүнүктүү да, түшүнүксүз да. (Н. Б.)

189. Менен, да деген сөздөр катышкан сүйлөмдөргө көңүл бургула. Алардын кайсы учурда байламталык милдет аткарганын, кайсы учурда бөлүкчө же жандооч катары колдонулганын айтып бергиле. Алардын себептерин түшүндүргүлө.

1. Самсахундун үнү чыкканда, Анархан менен Алым – экөө тең чочуп кетишти. (К. Ж.)
2. Жамандыкты жакшылык менен, оройлукту сылыктык менен жеңгениң оң. (Н. Б.)
3. Бу түнкү тор талаага көзүмдү да, өзүмдү да үйүр алдырдым. (С. Ө.)
4. Ормуш менен Зулайдын звенолору жанаша эле. (Н. Б.)
5. Кыргыз менен бир жашап, кыргыз менен бир төрөлгөн бу комуз. (Н. Б.)
6. Аскерге белек жиберилет деген кабардан улам Зулай менен Бүбүш да келген. (А. Б.)
7. Малды да, жанды да кар баскан. (К. Б.)
8. Гүлнардын артынан Анаркүл, Бурмакан, Зулайка да кирип келишти. (К. Б.)

190. Да, жана, менен, ары, же байламталарын колдонуу аркылуу бир өңчөй мүчөлүү сүйлөм түзгүлө. Бул үчүн төмөнкү схемаларды негиз катары пайдалангыла.

1. $\underline{\bigcirc} \leftarrow \underline{\square}$ да, $\underline{\square}$ да, $\underline{\square}$. 2. $\underline{\square}$ жана $\underline{\square} \leftarrow \underline{\bigcirc}$.

3. $\underline{\square}$ менен $\underline{\square} \rightarrow \underline{\bigcirc}$. 4. ары $\underline{\square}$, ары $\underline{\square} \rightarrow \underline{\bigcirc}$.

5. же, $\underline{\square}$ же, $\underline{\square} \rightarrow \underline{\bigcirc}$.

191. Сүйлөмдөрдөгү интонация аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөрдүн арасын алардын маанисине ылайык келүүчү байламталар аркылуу байланыштыргыла. Синтаксистик аткарган милдеттери боюнча аныктагыла.

1. Абышкаң – оттон, суудан кайра тартпаган кайраттуу киши. (А. У.)
2. Аердеги алардын насиби – шыбак, жылтыркан. (Н. Б.)
3. Физкультура – эмгектин, тиричиликтин, денсоолуктун, эс алуунун негизи. («ЛЖ») 4. Береги тоо этеги-

нен бери мөмөлөгөн алма, өрүгүнө көзүм тойду. (Т. С.) 5. Ойлогондой эле Таты анын дүкөнүн иреттеди, тазалады. (Ш. С.) 6. Анын адамдык тазалыгы, уздугу, парасаты элди өз боюна, чөйрөсүнө тарткан. (Н. Б.) 7. Бала төрөгөн сайын ал жыйнактуу, тыкан, таза, кайненесине кайрымдуу. (Ш. С.) 8. Ал бул жерде эң жакын адамдарын, ата-энесин тапкан. (Ш. С.)

192. Сүйлөмдөрдөгү бир өңчөй мүчөлөргө: а) өз ара кандайча байланышкандыгына; б) кандай синтаксистик милдет аткаргандыгына; в) сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышып тургандыгына талдоо жүргүзүлө.

1. Эмгек адамды теңтуш, жар-жоро кылат. (Н. Б.) 2. Зууракан дүйнөдө кырсыктын, жамандыктын, өлүмдүн бар экенин билди. (Ш. С.) 3. Эл эмгек менен, эрдик менен жашады ошондо. (К. К.) 4. Бала деген бүткүл дүйнөдөн, жаштык өмүрдөн, сулуулуктан артык турбайбы деп ойлоду. (Ш. С.) 5. Турмуш деген бирде тынч, бирде буркан-шаркан. (Н. Б.) 6. Жаздын күркүрөгөнүн угуп, ордуна жылгандар да, жылбагандар да, жансыздар да ансайын сыртка жабалактады, чачырады. (Ш. С.) 7. Кыздар сенин өңүңдү сүйбөйт, сенин адамгерчилигинди, эрдигинди, жүрөгүңдү сүйөт. (А. Т.) 8. Алар жерин, балдарын жана аялдардын күлкүсүн коргоо үчүн төрөлгөн. (Ш. С.) 9. Иван Петрович менен Яровой да кубана бири-бирине карашты. (Н. Б.) 10. Жаандан кийин тоо жактан соккон сыдырым жел жумшак, назик жана үлпүлдөк болуп турду. (Н. Б.)

§ 34. Бир өңчөй мүчөлөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Кыргыз тилинде бир өңчөй мүчөлөрдөгү тыныш белгилер төмөнкүдөй эрежелерге байланыштуу коюлат:

1. Бир өңчөй мүчөлөр өз ара санак интонациясы аркылуу байланышса, анда алардын эң акыркысынан башкасы үтүр аркылуу ажыратылат: 1. *Бири кой*

сойсо, кошуналары, бала-бакырлары чакыртпай эле өздөрү келишкен. 2. *Кыргыздар сүт, айран, эт сатышкан эмес илгери.* (Н. Б.) 3. *Мен көргөнүмдү, укканымды, билгенимди айтам.* (К. Ж.) 4. *Торгойдун үңү дирилдек, жумшак, назик эле.* (Н. Б.)

2. Эгерде бир өңчөй мүчөлөрдүн арасын **жана**, **менен** деген байланыштыргыч байламталар байланыштырса, анда алардын арасына эч кандай тыныш белгиси коюлбайт. Анткени **жана**, **менен** байламталары бир өңчөй мүчөлөрдүн бардыгына бирдей даражада тиешелүү болуп айтылат: 1. *Жамила менен Айша мектептен чыгып, колтукташып, сүйлөшүп, шаар багына келишти.* (К. Б.) 2. *Адабият – элдин сезими, анын рухий турмушунун гүлү жана күзгүсү.* (В. Б.)

3. **Да**, **дагы**, **дале** деген байланыштыргыч байламталар өзүлөрүнөн мурда келген бир өңчөй мүчөлөргө тиешелүү болуп келет да, кайталанып айтылат. Ошондуктан үтүр алардан кийин (эң акыркысынан башкасында) коюлат: 1. *Сайдагы түн көрктү да, коркунучтуу да.* (Ч. А.) 2. *Жайнап турган дасторконго коноктор дагы, үй ээси дагы көңүл бурушпастан, комузчунун черткен күүсүнө көңүл бурушат.* (К. К.)

4. **Же**, **же** болбосо, **бирде**, **ары** (**нары**) деген байламталар өзүлөрүнөн кийинки бир өңчөй мүчөлөргө тиешелүү болуп келет. Ошондуктан үтүр алардан мурда коюлат: 1. *Мага бул жерде эң сонун – ары жылуу, ары нымдуу.* (М. Г.) 2. Кээде чоң таңгак саман, **же** болбосо куурай ташып жатты.

Демек, бир өңчөй мүчөлөрдө коюлуучу тыныш белгилерди жогоруда көрсөтүлгөн ирети боюнча схема аркылуу мындайча чагылдырууга болот.

1. [□ , □] . 2. [□ жана □ ; менен □] .
3. [□ да, □ да; □ дагы, □ дагы; □ дале, □ дале] . 4. [Же □ , □ же. ары□ , ары □ . бирде □ , □ бирде] .

193. Бир өңчөй мүчөлөрдү таап, алардын кандай жолдор аркылуу байланышканын жана синтаксистик милдеттерин аныктагыла. Тыныш белгилерин койгула жана алардын коюлуш себептерин түшүндүргүлө.

PDF Compressor Free Version

1. Бала чактагыдай кызык кымбат тамашалуу мезгил кишиде болбойт эмеспи. (Т. С.) 2. Рудольф сабактан да дене тарбиясынан да мыкты. (К. Б.) 3. Демек, бул – бардыгы үчүн келечек өмүр үчүн деген сөз. (Н. Б.) 4. Балага ата менен энеден кымбат эмне бар. (К. Ж.)

5. Ошол жүрөгү күчтүү жана ою тунук адамдардын колунан бардык иш келет эмеспи. (К. Ж.) 6. Байбиченин ээк көтөргөнү ары табышмактуу ары салабаттуу. 7. Үнү да өтө эле кайраттуу ыргактуу жана муңайыңкы эле. (Н. Б.) 8. Турмуштун өйдө-ылдыйы оор-жеңили ачуу-таттуусу көп дебеди беле. (К. Ж.) 9. Алар ар качан же күлкүлүү же кайгылуу окуядан кеп салууну жакшы көрөт. (К. Ж.) 10. Адамга тиешелүү эң мыкты сапаттар – жөнөкөйлүк ачык-айрымдык ак пейилдүүлүк. («АТ») 11. Бирдин да миңдин да тилегени жакшылык абийирдүү чынчыл болуу.

194. Төмөнкү схемаларды бир өңчөй мүчөлөрдүн түгөйлөрү катары пайдаланып, ар бирине карата сүйлөм түзгүлө. Тыныш белгилерин койгула жана алар кандай эрежелердин негизинде коюлганын түшүндүргүлө.

1. . 2. жана . 3. [да да] .
4. [менен менен] . 5. ары ары ары . 6. [же же] .

195. Сүйлөмдүн маанисине ылайык көп чекиттин ордуна **жана**, **ары**, **да**, **менен** байламталарын пайдаланып, тиешелүү тыныш белгилерин койгула. Андагы тыныш белгилеринин коюлган жана коюлбаган учурларына карата эрежелерди айтып бергиле.

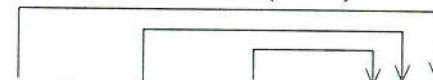
1. Керимбек ... Өмүш өзүлөрүнчө күбүрөшүп, сүйлөшүп жатышты. (Н. Б.) 2. Директор ... парторг... анын сырын билише элек. (Н. Б.) 3. Ошол үч күн табигаттын ... эң ачуу ... каардуу күнү болдубу бейм. (Ч. А.) 4. Үч пуд сары май, кант ... кыйла азыктар жыйналып өткөрүлдү. (Н. Б.) 5. Бул тек

адамдык ак пейилдүүлүктүн ... назик ... кылдат ... сезгич сезими болсо керек. (Т. С.) 6. Ал өзүн ... кишилерди ... ар кандай кырсыктан ... кеселден четте болсун дечү. («АТ») 7. Тирүүлүк ... өлүм, кубаныч ... кайгы, күлкү ... ый, күн ... түндөй айкашып жүрөт деген чын белем. (А. Т.) 8. Айткенин эрки ... өмүрү ... бактысы ... баланын колунда сыяктуу эле. (А. Т.)

§ 35. Бир өңчөй жана бир өңчөй эмес аныктоочтор

Сүйлөмдө бир эле аныкталгычка карата эки же андан ашык аныктоочтун тиешелүү болуп келиши мүмкүн:

1) Андагы **көргөн**, **билген**, **иштеген окуялардын баарын айта албасмын**. (А. Т.)

Көргөн, билген, иштеген окуялардын.

2) *Баягы күнкү калыбындай ууздай ак тон үстүндө, кызыл түлкү тебетей башында.* (С. Ө.)

ууздай → ак → тон, кызыл → түлкү → тебетей.

Схемадан көрүнүп тургандай, биринчи учурда аныктоочтордун ар бири аныкталгыч менен тикелей байланышса, экинчи учурда аныктоочтор бири экинчисин аныктап, алардын эң акыркысынан башкасы аныкталгыч менен кыйыр түрдө байланышты. Ошентип, эки же андан ашык аныктоочтордун бир эле аныкталгычка карата өз ара грамматикалык байланышынын жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу алардын биринчиси **бир өңчөй аныктоочтор**, экинчиси **бир өңчөй эмес аныктоочтор** болуп бөлүнөт.

Бир өңчөй аныктоочторго төмөнкү белгилер мүнөздүү: а) түгөйлөрү өз ара тең байланышта болот; б) негизинен, бирдей сөз түркүмүнөн жасалып, аныкталгыч менен бирдей формада байланышат; в) аныкталгычтын бир түрдүү белги, касиеттерин

санап көрсөтөт, демек, дайыма санак интонациясы менен айтылат: 1) *Кандайдыр бир таза, ысык сезим жүрөгүмө жыйналып калгандай.* (У. А.) 2) *Жолу жок максаты жок адам болууга мүмкүн эмес.* (Ш. С.)

Ал эми бир өңчөй эмес аныктоочтор төмөнкүдөй өзгөчөлүккө ээ: а) бири экинчисине карата маанилик жактан багыныңкы абалда келет, ошондуктан өз ара санак интонациясы менен айтылбайт; б) затты ар түрдүү белги, касиеттери боюнча аныктайт; в) бардык учурда бир сөз түркүмүнөн жасалышы жана грамматикалык бирдей формада келиши мүнөздүү эмес: 1. *Көк жашыл чарчы жоолук салынган узун бойлуу ак саргыл келин жылмайды.* (С. Ж.) 2. *Калыбайдын аялы чоң кара көрпө көлдөлөңдүн үстүндө боз макентошчон олтуруптур* (С. Ж.)

Бир өңчөй жана бир өңчөй эмес аныктоочтор байламталарды кабыл алуусу жана кабыл албоосу менен да аныкталат. С а л ы ш т ы р ы л а: Мен жеңеме кайталангыс, кирдегис сезимимди көргөздүм. (Н. Б.) *Мен жеңеме кайталангыс жана кирдегис сезимимди көргөздүм.*

Тескерисинче, алар бир өңчөй эмес аныктоочтор болсо, анда байламталарды кабыл албайт.

Бир өңчөй аныктоочтуу сүйлөмдөр	Бир өңчөй эмес аныктоочтуу сүйлөмдөр
1	2
<p><i>Ал – жаш келиндей созулган, сылаа, баамдуу, сергек жигит.</i> (А. Т.)</p> <p><i>Түбүндөгү жалпак, тегерек таштар балырлап, жүгөрүдөй майда таштар эмес.</i> (С. О.)</p> <p><i>Жолу жок, максаты жок адам болууга мүмкүн эмес.</i> (Ш. С.)</p>	<p><i>Кийгени шуудурак ала жибектен тигилген чапан экен.</i> (М. А.)</p> <p><i>Өмүштүн үстүнө кийген каралжын нооту чапанын өтө чебер неме тиккен экен</i> (М. А.)</p> <p><i>Жалбырттаган кочкул кызыл жалынды сүрөөнгө алгансып, түрмөктөлгөн коюу кара түтүн көктү көздөй жулунат.</i> (М. А.)</p>

1	2
<p><i>Мен буга чейин мынчалык ачылган ары сулуу, ары жыттуу розаларды көрө элек болчумун.</i> (Т. С.)</p>	<p><i>Жигит өтүгүнүн кончуна кыстарып койгон жалтырак кындуу чоң бычакты сууруп чыкты.</i> (М. А.)</p>

С а л ы ш т ы р ы л а: *Кызыл жүздү кой көз келин күлүмсүрөп ордуна турду.* (С. Ж.) – *Кызыл жүздү жана кой көз келин* болуп айтылбайт.

Ошентип, бир өңчөй жана бир өңчөй эмес аныктоочтор аныкталгыч менен, жана өз ара да байланыш даражалары, затты аныктоо мүнөзү, санак интонациясына ээлиги же ээ эместиги жагынан бири-биринен айырмаланып турат.

196. Тексттен бир өңчөй жана бир өңчөй эмес аныктоочторду ажыраткыла. Алардын өз ара окшоштуктарын жана ар бирине мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрүн түшүндүргүлө. Бир өңчөй аныктоочтордун арасын үтүр аркылуу ажыраткыла.

1. Капталдары кызыл гүлдүү чыныларга кымыз куюп, а дегенде Калысбайдын аялына сунду. (С. Ж.) 2. Чынында, Атантай ата өз тушундагы момун жоош эстүү карыдан. (Т. С.) 3. Коргошун түстүү оор туман тоо этектей чөгүп жатты. (С. Ө.) 4. Орто бойлуу ак жуумал келин кирип келди. (А. Т.) 5. Зейнептин кызгылтым шайы көйнөгү өзүнө жарашып турат. (М. Э.) 6. Элебестин жалгыз уулу узун бойлуу кара жигит. (М. Э.) 7. Толубай элүүгө келген багжагай сакал чатыраган кызыл киши. (М. Э.) 8. Бекжан анын ак жуумал ажардуу жүзүнө тик багып карай албады. (М. А.) 9. Ата-энеси андан ак пейил ак көңүл жайыл дасторкон жакшы кишилер. (Т. С.)

197. Төмөнкү сөз тизмектеринин ичинен кайсылары бир өңчөй, кайсылары бир өңчөй эмес аныктооч болушу мүмкүн? Өзүңөрдүн жообуңарды аларды катыштырып сүйлөм түзүү аркылуу далилдегиле.

1. Сылык кичи пейил адам. 2. Саргылт кызгылт көпөлөктөр. 3. Торгойлуу шалбаалуу өрөөндөр. 4. Жагымдуу

мээлүүн жел. 5. Көргөн билген окуялар. 6. Күрөң нооту паль-
точон жигит. 7. Көк ала бейкасам чапан. 8. Билинер-билин-
бес көгүш түс. 9. Жүздөгөн миңдеген жаштар. 10. Жарык
кенен бөлмө. 11. Кош ооз мылтыкчан киши.

198. Төмөнкү схема боюнча бир өңчөй жана бир өңчөй эмес аныктооч-
торго карата сүйлөм түзгүлө.

1. $[\square \rightarrow \square \rightarrow \square] \rightarrow \bigcirc$. 2. $[\square, \square] \rightarrow \bigcirc$.
3. $[\square, \square \text{ жана } \square] \rightarrow \bigcirc$. 4. $[\square \rightarrow \square] \rightarrow \bigcirc$.
5. $[\square \text{ да, } \square \text{ да, } \square \text{ да,}] \rightarrow \bigcirc$. 6. $[\text{ары } \square, \text{ ары } \square] \rightarrow \bigcirc$.

199. Бир өңчөй жана бир өңчөй эмес аныктоочторду ажыраткыла.
Аларды сүйлөмдөрдүн катар номери боюнча схемалар аркылуу бергиле.

1. Мингени сопол куйрук арык көк байтал. (М. Э.)
2. Дунгандын аянычтуу кайгылуу тагдырына ушунчадан
бир мен кайгырып тургандай болом. (М. Э.) 3. Ойку-кай-
кы баскан чоң кара атты анын үстүндөгү кара тоголок чы-
мыр генералды кыштактын эли жардап карап турушту.
(У. А.) 4. Чындыгында, Бейшегүл далайыбыздан сулуу сым-
баттуу татынакай кыз. (К. Ж.) 5. Мына азыр көрсөк, бүт
жумурткадай аппак уяң жүндүү койлор. (М. Э.) 6. Үй-
бүлөдөгү эң кымбаттуу жана ардактуу адам – эне. («КА»)
7. Узун бойлуу ак саргыл жигитке шашып келе жаткан
Өмүрбек урунуп алды. (А. Т.) 8. Умсунай ак пейилдүү мүнөзү
жакшы сөөгү таза жибектей чоюлган иштүү аял. (Т. С.)

§ 36. Бир өңчөй мүчөлөрдөгү жалпылагыч сөздөр

Бир өңчөй мүчөлөрдүн маанисин жалпылап жана
аларды бириктирип, жандап айтылган сөздөрдү жа л п ы л а г ы ч с ө з д ө р дейбиз.

Жалпылагыч сөздөр сүйлөмдүн бардык мүчөсүнө
тиешелүү болуп айтылат да, сүйлөмдө бир өңчөй

мүчөлөр кандай синтаксистик милдет аткарса, ага тие-
шелүү болуп келген жалпылагыч сөз да ошондой эле
милдет аткарат: 1. *Нарын дарыясынын эң ири куйма-
лары булар: Көкөмерен, Ат-Башы, Ала-Бука.* («КМ») 2. *Абдыбек менен Узак – экөө Жапардыкынан кайт-
канда, саат он бирден өткөн.* (А. Т.)

Мисалдарда жалпылагыч сөздөр (*булар, экөө*) бир
өңчөй мүчөлөрдүн маанилерин жалпылап, биринчи-
синде баяндоочтун, экинчисинде сүйлөм ээсинин мил-
детин аткарды.

Жалпылагыч сөздөр чыгыш теги жагынан окшош
болгон түшүнүктөрдү жалпылап көрсөтөт. Ошондук-
тан алардын милдетин, негизинен, **булар, алар, бүт,
бүткүл, баары** деген ат атоочтор, жандама сан атооч-
тор жана айрым жалпылама маанидеги сөздөр
аткарат.

200. Окугула. Бир өңчөй мүчөлөргө тиешелүү болуп келген жалпыла-
гыч сөздөрдү атагыла жана алар сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин
аткарып турганын аныктагыла. Жалпылагыч сөздөн бир өңчөй мүчөлөрдөн
мурун жана кийин колдонулганына байланыштуу коюлуучу тыныш белги-
лерди байкагыла. 2, 4, 6, 9-сүйлөмдөрдүн схемасын бергиле. (Жалпыла-
гыч сөз катары \bigcirc) белгини колдонула.)

1. Өскөнбай менен Калима – экөөнү жөнөткөнү барды-
гы сыртка чыгышты. (Т. С.) 2. Баарыбызга: байкем, же-
нем, иним жана сиңдиге бир үйдө чогуу болууга туура
келди. (Ш. С.) 3. Керимбек, Абыл, Күлжандын – үчөөнүн
тең ой-санаасы тоодогу малда, андагы малчыларда. (Н. Б.)
4. Бардыгы: үмүтү, тилеги, күн көрүү, өмүр сүрүүсү ошол
отто. (К. Б.) 5. Зулай менен Карымшакты – экөөнү тоодогу
малчыларга жиберүүгө макул болушту. (Н. Б.) 6. Аппак
мектеп, суналган теректер, тээтиги кардуу аскалар – баа-
ры тең көк мунарыкка тунуп, тыптынч мелтиреп тынат
да, тынат. (С. Ж.) 7. Үчөөнү: Чоң Койчу, Жапек, Кубатты
колго ал. (К. Ж.) 8. Саадат менен Курманга – экөөнө тең
кийинчерээк эле анча ишене бербей калышты. (Т. С.) 9. Ага
кошулуп, жолдун жака белиндеги караан-буталар, асман-
дагы жылдыздар, караган тоолор – баары желип, жылып
ээрчип бараткандай сезилди. (Ш. С.)

201. Көп чекиттин ордуна маанисине жана грамматикалык түзүлүшүнө ылайык келген бир өңчөй мүчөлөрдү жана жалпылагыч сөздөрдү коюп көчүргүлө. Алардын синтаксистик милдеттерин аныктагыла жана тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

PDF Compressor Free Version

Сүйлөм мүчөлөрү ... ээ баяндооч толуктооч аныктооч бышыктооч. 2. Алардын ичинен ... экөөнү сүйлөмдүн баш мүчөлөрү дейбиз. 3. Ал эми сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү төмөнкүлөр ... 4. Кыргыз тилинде жалпылагыч сөздүн милдетин аткаруучу сөз катары, негизинен, төмөнкүлөрдү ... атоого болот. 5. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү болгон буларга ... карата талдоо жүргүзгүлө. 6. Бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү булар – ...

202. Төмөнкү схемалардын негизинде сүйлөм түзгүлө. Ал сүйлөмдөр бири-бири менен маанилик жагынан байланышта болсун.

1. [□ да, □ да, □ да, — ○]. 2. [□, □, □ — ○].
 3. [○; □ жана □]. 4. □, □, □ — ○.
 5. [○ : □, □].

203. Төмөнкүдөй талдоо жүргүзгүлө: 1) бир өңчөй мүчөлөрдү таап, алар өз ара кандай жолдор менен байланышып турганын аныктагыла; 2) бир өңчөй мүчөлөр сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарып турганын атагыла; 3) жалпылагыч сөздөрдү атап көрсөткүлө жана алардын бир өңчөй мүчөлөргө карата алган орун тартибин айтып бергиле.

1. Баарын: азапты, кыйноону, теңсиздикти, кордукту, жокчулукту, зомбулукту башыбыздан кечирсек да, пенде бойдон кала берет экенбиз го! («АТ») 2. Күчтүү шамал отту өчүрөт, же күчөтөт. (Ч. А.) 3. Кечээ, бүгүн, эртеңдер – бардыгы бири-биринен айырмалуу. 4. Малчынын сырын малчы гана билет. Ал ач калат, ток болот, тоюнат, бар болот, жок болот. 5. Эри үйдө жокто катыны эри да, зайып да, үй ээси да, мал ээси да – айтор баарысы. Катыны үйдө жокто эри аял да, эне да – айтор баарысы. (Н. Б.) 6. Биз күч кошуп, колхозго уюшуп, байларды баарынан: малдан, жер-

суудан, айыл чарба шаймандарынан алсыратып, каңтаруубуз керек. (М. Э.) 7. Таманы кызып келген, айтор бууланып, боржоктоп, ойдолоп, кыйгачтап, дирилдеп тынч тура албайт. (Т. С.) 8. Адам анык адам болсо, бардыгы: жаш да, суу да, кыбырап жандыктар да, учуп жүргөн куш да дос, теңтуш, кеңешчи, замандаш. (Н. Б.) 9. Кийимибиз жука болгондуктан, Беккул, Сапарбек жана мен – үчөөбүз калчылдай баштадык. (М. Э.)

204. «Айылымдын кадырман адамдары», «Жазгы талаа» жана «Жайкы каникулда» деген темалардын бирин тандап, дил баян жазгыла. Дил баянда мүмкүн болушунча бир өңчөй мүчө жана жалпылагыч сөздөрдү көбүрөөк катыштырууга аракет кылгыла жана аларга тиешелүү болгон тыныш белгилерди эсиңерден чыгарбагыла.

§ 37. Жалпылагыч сөздөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Жалпылагыч сөздөр бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун да, кийин да колдонула берет. Ошого байланыштуу тыныш белгилердин колдонулушу да ар башка.

1. Эгерде жалпылагыч сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн мурда келсе, анда жалпылагыч сөздөн кийин кош чекит коюлат. Мындай учурда жалпылагыч сөздөр мааниси жагынан кеңири болот. Ал эми бир өңчөй мүчөлөр болсо алардын маанисин чечмелейт, тактайт, конкреттештирет: 1) *Залдагылардын баары: студенттер да, окуучулар да, жумушчулар да дүркүрөтө кол чабышкан.* (Т. С.) 2) *Өзүм жакшы көргөн өнөр булар: комуз, кыяк, чоор, сурнай.* (К. Ж.)

Мисалдардагы *баары, булар* деген жалпылагыч сөздөр өзүлөрүнөн кийин келген бир өңчөй мүчөлөрдү маанилик жактан жалпылап турат.

2. Эгерде жалпылагыч сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келсе, анда жалпылагыч сөздөн мурда сызыкча коюлат: 1) *Силер да, мен да – баарыбыз элибизди сүйөбүз.* (Т. С.) 2) *Ал күнү Каныйбек, Алым – экөө кетпей калышты.* (К. Ж.)

Мисалдарда *баарыбыз, экөө* деген жалпылагыч сөздөр бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келип, алардын маанилерин бириктирип, жыйынтыктап, жандап көрсөттү.

205. Бир өңчөй мүчөлөрдү жана жалпылагыч сөздөрдү тапкыла. Аларга тиешелүү тыныш белгилерин койгула жана алардын коюлуш себептерин түшүндүргүлө. Кайсы учурда бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына тыныш белгисин коюунун кажети жок экенин мисалдардын негизинде айтып бергиле.

1. Эл тарап, Керимбек менен инструктор экөө эшикке чыгышты. (Н. Б.) 2. Мунун атасы да, менин атам да аскерге кеткен. (Н. Б.) 3. Анан үчөөбүз Самара Окен мен «Маш ботойду» чертип бердик. («КМ») 4. Батийна өткөн күндөрүн эстеп аргасыз зар какты. (Т. С.) 5. Алардын минген аттары салган куштары өтөгөн иштери арзуулары ыры күлкүсү кийими баары көз алдына келет. (Т. С.) 6. Өндүрлүү түзөң этегин айыл жазданып жаткан береги тоолор өзүнчө сырдуу өзүнчө кооз. 7. Анын кээ жери жашыл же саргыч же кызгылтым, кээ жери куудураган таш боз чаңгыл топурак. (Н. Б.) 8. Салыйдын көзүнө андан бетер баары тоолор асман менен тээ чоң таштар жолдор арыктар караган-буталар мүлдө жер жүзү ал тургай бака-шака үндөр да кулагынын түбүндө желип баратты. (Ш. С.) 9. Толубай менен Шержанга калганы он үч кой бир ат жана бир уй. (М. Э.) 10. Өмүш Ормуш Айна үчөө артта калышкан. (Н. Б.)

206. Схемаларга көңүл бургула. Алардын ар бирине тиешелүү тыныш белгилерин атагыла жана ал тыныш белгилердин коюлуш эрежелерин айтып бергиле.

1. [□ □ □] . 2. [□ жана □] . 3. [□ да □ да] .
4. [Же □ же □] . 5. [⊙ □ □] .
6. [□ □ ⊙] .

207. Төмөнкү суроолордун ар бирине жооп катары бирден сүйлөм түзгүлө. Ал сүйлөмдөрдө бир өңчөй мүчөлөр жана жалпылагыч сөз катышсын. Алар мүмкүн болушунча ар кандай сүйлөм мүчөсүнөн болсун жана

жалпылагыч сөзгө карата ар кандай орун тартипте жайгашсын. Жалпылагыч сөз менен бир өңчөй мүчөлөргө тиешелүү тыныш белгилерин туура койгула.

1. Кыргыз тилинде сөз түркүмү канча жана алар кайсылар? 2. Аныктоочтун милдетин кандай сөз түркүмдөрү аткарат? 3. Тактоочтор маанилик жактан кандай түрлөргө бөлүнөт? 4. Этиштин чактары кайсылар? 5. Сын атоочтун даражалары жөнүндө эмнени билесинер? 6. Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр кайсылар? 7. Этиштин ыңгайлары канча жана алар кандай деп аталат?

Ү л г ү: Толуктоочтун милдетин аткарган сөз түркүмдөрү булар: зат атооч жана заттык мааниде колдонулган башка сөз түркүмдөрү.

208. Жалпылагыч сөз катышкан бир өңчөй мүчөлөрдүн алар байланышып турган сүйлөм мүчөсү менен бирдикте схемасын бергиле. Аларды кайсы сүйлөм мүчөсү экенин билдирүүчү белгилер менен белгилеп, тыныш белгилерин койгула. Схемаларда алардын көнүгүүдөгү катар номерин так сактагыла.

1. Жарык дүйнөнүн ушу жарыктыгы сонундугу тазалыгы бардыгы мага тийиштүү өңдөнөт. (Т. С.) 2. Адамдын бардыгы тең жүзү да ички дүйнөсү да акыл-ою да кийими да татынакай болуу керек. (А. Ч.) 3. Ажыбай Эркинбек экөө көзүн айырбай карышкырдын ар бир кыймылын карап турушат. (К. Ж.) 4. Адам турмушундагы баарынан улуу нерсе булар акыл эмгек бирдик эрдик. (Н. Б.) 5. Жөнөкөй кишилерди Шамбет Чаргынды Дмитрий Акманды Камка картаңды Айганыш Акияны баарысын ийгиликке жеткирген күчтү тааныйсың. (Т. С.) 6. Байыртан бери кыргыз жеринде ээн талаа эрме чөлүндө өзөн-сайда ой-тоодо баарында канча жерди ээлеп шагырап таштар жатат. (К. Ж.) 7. Берки экөөнүн Алымбай менен Текебайдын эпсиз уяңдыгы адамды тажатып жиберчү. (Т. С.) 8. Жапарды экөө тең Айша да Уулжан да чоң кубаныч менен тосуп алды. (К. Б.) 9. Бермет Сакин жана таенеси үчөөнү бир жолу Жакин чайга чакырды. (Ш. С.)

Ү л г ү: *Ой да, тоо да – баары жашыл кымкап жамынган.* — □ да, □ да — ⊙ → ⊙ .

PDF Compressor Free Version

209. Төмөнкү схемаларды негиз кылып, алардын үлгүсүндө сүйлөм түзгүлө. Андагы бир өңчөй мүчө менен жалпылагыч сөзгө карата тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

1. [□ □ □ ⊙ → ⊙ . 2. □ менен □ ⊙ → ⊙ .

3. [⊙ □ да □ → ⊙] . 4. [□ жана □ ⊙ → ⊙] .

5. □ да □ да □ да ⊙ → ⊙ .

КЕП МАДАНИЯТЫ

Интонация аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлү сүйлөмдү туура түзүчү

Интонация аркылуу уюшулган бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдү туура түзүүдө бир өңчөй мүчөлөрдүн түгөйлөрүнүн өз ара мааниси боюнча өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек. Анткени бир өңчөй мүчөлөрдүн түгөйлөрү сүйлөмдүн тутумунда өздөрү байланышып турган сөзгө карата бирдей мааниде келбейт. Алардын бири (түгөйү) байланыш, катыш түзүп турган сөздүн жыйынтыктуу, туруктуу белгисин көрсөтсө, башкалары ага караганда экинчи даражадагы белгисин көрсөтүшү мүмкүн: 1) *Жамила мурду кырдач, көзү бакыракай, сулуу келин эле.* 2) *Кайда барса да теңсиздик, кайгы-зар, кандуу жаш.* (К. Ж.) Биринчи сүйлөмдөгү бир өңчөй аныктоочтордун ордун алмаштырып, *Жамила сулуу, мурду кырдач, көзү бакыракай келин эле* деп түзүү стилдик жактан анча туура болбос эле. Анткени мындай бир өңчөй аныктоочтордо аныкталгычтын дал алдынан анын кеңири мазмундагы жыйынтыктуу, мүнөздүү бел-

гисин көрсөткөн түгөйү орун алышы керек. Жогорку сүйлөмдө мындай түгөй катары **сулуу** эсептелет. Анткени аныкталгычка карата бир өңчөй аныктоочтордун башка түгөйлөрүнөн өзүнүн мааниси боюнча кеңирилиги менен айырмаланат.

Ушундай эле интонация аркылуу байланышкан этиштик бир өңчөй баяндоочтордун түгөйлөрүнүн кыймыл-аракеттик өнүгүү-өсүү процессин мааниси боюнча бири-биринен ажырата билүүнүн жана аларды ошого жараша белгилүү орун тартипте жайгаштыруунун мааниси зор. Ансыз андагы маани жасалма, же кыймыл-аракеттин ишке ашырылышынын табигый бир кезектүү шартын бузган болобуз: 1) *Ажар жүдөдү, арыктады, өчтү.* 2) *Ал аябагандай үшүгөн – тили күрмөгө келбейт, колу тытылган, айрылган, канаган.* 3) *Козубек анын бутуна жыгылды, жалынды, жалбарды.* (К. Б.)

Жогорку сүйлөмдөрдөгү бир өңчөй мүчөлөрдү орун алмаштыруудан кыймыл-аракеттин табигый, кезектүү өнүгүшү бузулат. Демек, андагы ой-пикир жасалма болуп калат. Ошентип, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү туура түзүүдө жогорку эрежелерди эске тутуу зарыл.

210. Окуп, андагы бир өңчөй мүчөлөрдү атагыла жана орун тартибине көңүл бургула. Алардын ордун алмаштырууга болобу? Эгер болбосо, эмне үчүн? Пикириңерди тексттеги мисалдар аркылуу далилдегиле. Бир өңчөй мүчөлөрдү алар байланышып турган сүйлөм мүчөсү менен бирдикте синтаксистик милдеттерин аныктагыла.

1. Энем менин көзүмө мурдагыдан да зор, күчтүү, кадырлуу болуп көрүндү. (Т. С.) 2. Адам өмүрү мезгилде, калтырган ишинде, ал эми мезгил өмүрү жерде, дүйнөдө. (Н. Б.) 3. Мен сени өлөр-өлгөнчө таза, ыйык түрдө жүрөгүмө сактайм. (Ч. А.) 4. Иштин жайы сен айткандай эмес, алда канча башка жана терең. (К. Ж.) 5. Мен сенин билиминди, тажрыйбанды, адамгерчилигинди сыйлаймын. (Т. С.) 6. Асмандагы көп жылдыздар да Ажарды аяшты, кызганышты. (К. Б.) 7. Чабылган, чачылган эл чарбасын калыбына келтириш үчүн чарбаны өстүрүш керек. (А. У.)

8. Ооба, балким, бул балалык кездеги менин эң таза, нарис-те сүйүүм болгон чыгар. (Ч. А.) 9. Зууранын обону а дегенде муңкана созулуп, бара-бара коңур, муңдуу, уккулуктуу, сүйкүм чыкты. (Т. С.) 10. Көч арасы да ызы-чуу, күрү-гүү. (К. Б.)

211. Кашаанын ичиндеги бир өңчөй мүчөлөрдү маанилик жактан жы-йынтыктуулугу, кеңирилиги жана кыймыл-аракеттин табигый, кезектүү өнүгүшүнө карата туура орун тартипте жайгаштыруу аркылуу көчүргүлө. Тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

1. Буралган көк жашыл сабактары менен Ажарды (жа-шырды койнуна алды). (К. Б.) 2. (Кечээ эртең бүгүндөр) бардыгы бири-биринен айырмалуу. 3. Зууранын дүйнөдө (өлүмдүн жамандыктын кырсыктын) бар экенин билди. (Ш. С.) 4. Жалгыз Нүзүп өзү гана (көксөдү күттү унута албады). (Т. К.) 5. Жамийла бул сөзгө айыбы ачылган ки-шидей болду (уялды кызарды). (К. Б.) 6. Мен түшө калып, Жапаркулдун башын (жөлөдүм ыйлап жибердим). 7. Ко-муз чертиш (баба салты ата салты). 8. (Миңдеген жана жүздөгөн) теримчилер иштөө нормаларын күн сайын ашыра орундатып жатышты. (Т. К.) 9. Батийна ага (тымтырс сулк өлүктөй муздак жансыз). (Т. С.) 10. Анархайддын чексиз ушул талаасындай менин оюм да (түпсүз чексиз). 11. Да-лай (капаландым ыйладым кайгырдым). 12. Ажарды (ой-готту эркелетти кытыгылады). (К. Б.)

212. Төмөнкү схемаларды пайдалануу аркылуу сүйлөм түзгүлө. Анда-гы бир өңчөй мүчөлөрдү алардын маанилик өзгөчөлүктөрүнө карата туура орун тартиби боюнча жайгаштыргыла.

Этиштик баяндоочко карата:

1. [□, □]. 2. [□, □, □].

Сын атоочтор аркылуу уюшулган баяндоочко карата:

3. [ары □, ары □, □]. 4. [□ да, □ да, □ да].

Сын атоочтор аркылуу уюшулган аныктоочко карата:

5. [□ жана □]. 6. [□, □, □].

213. Төмөнкү сүйлөмдөрдө бир өңчөй мүчөлөр өз ара маанилик жактан орун тартиби боюнча кайсынысы туура жана кайсынысы туу-ра эмес жайгаштырылган? Эмне үчүн туура жана туура эмес экенин далилдегиле.

1. Бастырууну, оруп-жыюуну мөөнөтүнөн мурда атка-руу керек. (К. Б.) 2. Бул дүйнөдө адамдын тагдырына көз салган боорукер, бейпил, акылман адамдар аз эмес го. (Т. С.) 3. Байкеме көп киши келчү, аны менен көп киши акыл-дашчу, чакырчу. (Ш. С.) 4. Ойлогондой эле, Таты анын дү-көнүн иреттеди, тазартты. (Ш. С.) 5. Азыр сарай көңүлсүз, эски, ээн. Манакбай да кайгылуу, көңүлсүз, эрксиз. (Т. С.) 6. Унтер-офицер аябай ачуулуу жана каардуу. (К. Ж.) 7. Кийинчерээк Ажар коркуудан калды, чыңалды, чыйрал-ды. (К. Б.) 8. Иван Петрович байбиченин колун кысып жүрүп кетти да, коштошту. (Н. Б.) 9. Меймандарды тейлеш үчүн ар бир үйгө төрттөн, үчтөн жигит коюлган. (А. У.)

Байламталар аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлүч сүйлөмдөрдү туура түзүчү

Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдү туура түзүү жана аларды оозеки кепте (речте) туура колдоно билүүнүн чоң мааниси бар. Айрыкча бул байламталар аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөргө көбүрөөк мүнөз-дүү. Анткени байламталардын грамматикалык мүнөз-дөрүнүн ар кылдуулугуна байланыштуу бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырууда да ар түрдүү бөтөнчөлүк-төргө ээ болуп турушат.

Кыргыз тилинде бир өңчөй мүчөлөрдү байланыш-тырууда байламталарга мүнөздүү төмөнкүдөй белги-лерди көрсөтүүгө болот.

1. **Менен, жана** байламталары эки түгөйдөн турган бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырат: 1) *Биз үчүн жана биздин таалайыбыз үчүн далай жоокерлер кур-ман болушту.* (К. Б.) 2) *Касым менен Алимандын чар-багында үйүлүп жаткан кирпичти жана ташты көрдү.* (Ч. А.)

Эгерде бир өңчөй мүчөлөр үч, же андан ашык түгөйлүү болсо, анда эң акыркы эки түгөйү гана **жана, менен** байламталары, ал эми калгандары интонация аркылуу байланышат: 1) *Тоолор жашыл тукаба кийип, чоң элечек оронгон эмедей, бейпил, сүйкүмдүч жана кооз.* (А. Т.) 2) *Кожоюнубуз күндөгү убакытта Кыдырмань, Беккул менен мени отунга жумшап жиберди.* (К. Б.)

Жана, менен байламталары бир өңчөй мүчөлөрдү жупташтыра да байланыштырат. Мындай учурда бир өңчөй мүчөлөр төрттөн кем эмес жупташкан түгөйлүү келет: *Күлүк менен сулууну, баатырлык менен марттыкты, адилеттик менен чечендикти илгертен барктап көнгөн эл дуулдап жиберишти.* (Т. К.)

Эскертүү: Менен байламтасы этиштик бир өңчөй баяндоочторду байланыштыра албайт.

2. **Да, дагы** байламтасы дайыма бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келет да, анын ар бир түгөйүндө кайталанып айтылат: 1) *Бул талаа дөөлөттү да, мээнетти да көтөргөн.* (Ш. С.) 2) *Баланын азабы да, асылы да көп болчу неме окшобойбу.* (З. С.)

Ал эми **да** байламтасы атоочтук, көбүнчө, сын атоочтук бир өңчөй баяндоочторду байланыштырганда, бардык түгөйүндө да, же анын биринчисинде колдонулуп, калгандарында колдонулбашы да мүмкүн: *Тоонун кардуу бороонуна, аязына бышыккан кызыл аскерлер ар дайым чыйрак да, чымыр, аткарган кызматына сыймыктуу да, шайыр.* (С. Ө.)

Кескин түрдөгү карама-каршы маанидеги этиштик бир өңчөй баяндоочторду байланыштырганда, анын биринчи түгөйүндө гана колдонулуп, экинчисинде колдонулбайт: **Келди да кетти, кирди да чыкты.**

3. **Же, же болбосо, ары, бирде** байламталары бир өңчөй мүчөлөрдөн мурда колдонулат да, анын ар бир түгөйү сайын кайталанат: 1) *Бала менен аял босогодо кечирим сурагандай же жылмайганы, же күлгөнү белгисиз турган адамды көрүштү.* 2) *Ары кыйын, ары кысталыш бу Ысактын жолу.* (С. Ө.)

Бирок **же, же болбосо** байламталарынын бир өңчөй мүчөлөрүнүн бардык түгөйлөрүндө кайталанышы дайым эле мүнөздүү көрүнүш эмес. Кээде стилдик максатта акыркы түгөйүнүн башкасында түшүрүлүп да айтыла берет: *Өзүн күнөөлүч сезгени, же сезбегени билинбейт.* (К. А.)

214. Окуп, бир өңчөй мүчөлөрдү кандай байламталар байланыштырып турганын атагыла. Байламталардын бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырууда ар бирине мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрүн айтып бергиле. Тиешелүү тыныш белгилерин коюп, бир өңчөй мүчөлөрдүн синтаксистик милдеттерин аныктагыла.

1. Ажал тамырларына чырмалган адамдын көз карашы ары татаал ары аянычтуу болот. (К. Б.) 2. Көптөн бери же Каныбектен же Алымдан кабар жок. (К. Ж.) 3. Бейшемби бирде улукка бирде тилмечке жалдырады. (М. Э.) 4. Жаан жууган асман ачык жана сүрдүү. (Н. Б.) 5. Күн санап илим менен техникада искусство менен маданиятта жаңы табылгалар пайда болууда. («СК») 6. Сиз сүрөттү жашылдан кызылдан же сарыдан тартсаңыз жакшы болмок. 7. Ысмайыл менен Байдылдадан кат үзүлүп, Сейде менен Тотойдукуна почточу Курман куру кол бастырып келе албай жүргөн себеби ошол. (Ч. А.)

215. Окугула. Андан кийин колдонууга мүмкүн болгон байламталар аркылуу байланыштырып, сүйлөмдөрдүн алгачкы мааниси өзгөрбөгөндөй аларды кайра түзгүлө. Аларды өз ара салыштыруу аркылуу андагы интонациялык өзгөчөлүктөрдү жана ар бир байламтанын бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырууда ар бирине мүнөздүү болгон бөтөнчөлүктөрүн айтып бергиле. Тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

1. Ажар турмуш кулу, турмуш туткуну. (К. Б.) 2. Карыган адам таарынчаак, ыйлаак, кекчил болот. (Н. Б.) 3. Бардыгы жарактуу, шайдоот. (К. Ж.) 4. Булар назик жаш чырпыктай ийилчээк, уялчаак, жаңы ачылган гүлдөй уяң, таза. (Т. С.) 5. Айтор, неси болсо да, кыргыз зайыптарынын кийгени далайдан албеттүү, далайдан көркөм, далайдан оймолуу, чиймелүү. (Т. С.) 6. Алардын үй-бүлөсү бири-бирине кайрымдуу, ынтымактуу, көңүлдүү жашашчу. (Ш. С.)

7. Сиз дайыма салкын кандуу, токтоо болууңуз керек. (Н. Б.)

8. Буларды чын эмгек сүйлөттү, жакындатты. (Н. Б.)

Ү л г ү: *Карыган адам таарынчаак, ыйлаак, кекчил болот.* – *Карыган адам ары таарынчаак, ары ыйлаак, ары кекчил болот.* – *Карыган адам таарынчаак, ыйлаак жана кекчил болот.*

216. Көп чекиттин ордуна сүйлөмдүн маанисине ылайык келүүчү байламталарды койгула. Тиешелүү тыныш белгисин коюп, өзүлөрү байланышып турган сөз менен бирдикте синтаксистик милдеттерин аныктагыла.

1. Талип нес болгон немедей ... мага ... сүрөткө карады. («КМ») 2. Минтип мезгил ... адам ... торгой ... жүрөк ... ырдаар эле. (Н. Б.) 3. Жаман ... жакшы кооз ... түрү суук да анын көз кырынан кетпейт. (Н. Б.) 4. Баягы ойноок көзү ойлуу ... сүрдүү да ..., сүйлөгөндө ... салмактуу ... өкүм. (Ш. С.) 5. Атам Кеңештин үй-бүлөсү ... айыл-апасынын амандыгын сурап жиберди. (К. Ж.) 6. Ал менин какшыгымды ... шылдыңымды ... ачык айткан ой-кеңешимди ... ажырата албай ызаланды. (К. Ж.) 7. Керимахун бетинин терин мончоктотуп, ... Анарханга ... Дарияханга уурданып карайт. (К. Ж.)

217. Салыштыргыла. Кайсынысы стилдик жактан алгылыктуу экенин далилдегиле.

Байламталар аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөр	Интонация аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөр
1. Турмуш деген бирде тынч, бирде буркан-шаркан.	Турмуш деген тынч, буркан-шаркан.
2. Тиги сарай жактан уй менен торпоктун кепшегени угулат.	Тиги сарай жактан уй, торпоктун кепшегени угулат.
3. Бул талаа дөөлөттү да, мээнетти да көтөргөн.	Бул талаа дөөлөттү, мээнетти көтөргөн.
4. Ал баарына чыдаган жана баарына түткөн.	Ал баарына чыдаган, баарына түткөн.
5. Анын колунан аш да, иш да келет.	Анын колунан аш, иш келет.

Бир өңчөй мүчөлөрдүн грамматикалык формаларынын толук берилиши жана эң акыркысынан башкасында түшүрүлүп айтылышы.

Бир өңчөй мүчөлөрдүн грамматикалык формалары катары жөндөмө мүчөлөр, көптүк уландылар жана жандоочтор эсептелет. Алардын бир өңчөй мүчөлөрдүн бардык түгөйлөрүндө колдонулушу бирдей эмес. Айрым учурда грамматикалык формалар анын бардык түгөйлөрүндө толук берилсе, кээде акыркы түгөйүнөн башкасында түшүрүлүп айтылат: 1) *Төөгө жүктөшүп, соколорду, үрөндөрдү алып келишти.* (Н. Б.) 2) *Эргеш кымыздык, козу кулак, шимчүрүндөн үзүп, даамын татып тамшанат.* (Ш. Б.)

Мисалдардагы биринчи сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөрдүн грамматикалык формасы катары келген табыш жөндөмөнүн мүчөсү анын эки түгөйүндө тең толук берилди. Экинчисинде чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү алардын эң акыркысынан (*шимчүрүндөн*) башкасында түшүрүлүп айтылды. Бир өңчөй мүчөнүн ар бирине, же акыркысына гана мүчөнүн жалганып айтылышы ар түрдүү стилдик максатка байланыштуу болот.

Эгерде бир өңчөй мүчөлөрдүн маанисин баса көрсөтүү менен, аны сүйлөмдөн бөлүп, чектеп көрсөтүү жана ага окуучу же угуучунун көңүлүн буруу зарылдыгы болсо, анда алардын бардык түгөйлөрүндө грамматикалык форма толук сакталат. Тескерисинче, андай зарылдык талап кылынбаса, бир өңчөй мүчөнү уюштуруучу грамматикалык бир эле форманы, же сөздү сүйлөм ичинде максатсыз кайталай бербөө үчүн эң акыркысынан башкасында түшүрүлүп айтылат.

С а л ы ш т ы р г ы л а: *Бүгүн менин сыйынуу кыңым, бүгүн менин Субанкулду, Касымды, Майсалбекти, Жайнакты, Алиманды эстеген кыңым.* (Ч. А.) *Бүгүн менин сыйынуу кыңым, бүгүн менин Субанкул, Касым, Майсалбек, Жайнак, Алиманды эстеген кыңым.*

Жогорку эки учурда тең эле сүйлөм маанилик жактан эч өзгөрүүгө учурабайт. Бирок анын биринчисинде окуучунун көңүлүн бир өңчөй мүчөлөрдүн берилүүчү мааниге буруу үчүн ага атайын логикалык басым түшүрүп, алардын маанилерин башкалардан бөлүп, чектеп көрсөтүү үчүн грамматикалык формалары толук берилген. Демек, бир өңчөй мүчөлөрдүн экинчи учурдагыдай грамматикалык формасынын түшүрүлүп берилишине караганда, анын толук берилишинде алардын ар биринин ортосундагы интонациялык тыным, же үндүн көтөрүңкү чыгышы алда канча басымдуулук кылат. Ошентип, бир өңчөй мүчөлөрдө грамматикалык формаларынын толук берилиши, же акыркысынан башкасында түшүрүлүп айтылышы алардын сүйлөм тутумундагы стилдик кызматтарына байланыштуу болот.

218. Окуп, бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла. Алар өзүлөрү тиешелүү болуп келген сүйлөм мүчөсү менен кандай грамматикалык формалар аркылуу байланышып турганын жана синтаксистик милдеттерин аныктагыла. Андагы грамматикалык формалардын толук берилген жана түшүрүлгөн учурларын айтып бергиле.

1. Баланын күн-түн дебей ойлогону мына ушул улуу жеңиш, тынччылык жөнүндө болор эле. 2. Бирок сенин кетип калганыңды өзүм үчүн да, сен үчүн да аяймын. 3. Бектурган карыя баарына тең акыл-эстүүлүк, билермандык менен жооп берип жатты. (А. Т.) 4. Малчылардын кире турган үйлөрүн, короо-сарайларын, отун-сууларын дагы бир жолу карап чыкты. (З. С.) 5. Ал эми трактор, комбайн, молотилкаларды МТС камсыз кылат. (К. К.) 6. Күмүш ар дайым балка, мык, азыраак унду музооканадан үзчү эмес. (Н. Б.) 7. Алардын карааны үзүлгөндө, ата-энесине, бөбөктөрүнө кандай белектер алууну ойлоду. (А. Т.) 8. Ышкын, кымыздык, жөргөмүш, козу кулак, каакымга бала-бакыра да туйтунуп калышты. (А. У.) 9. Бүгүн ал өмүрүндө биринчи жолу жеңиштин, күрөштүн жыргалын толугу менен сезип билди. (Ч. А.) 11. Элдин алды Үрүмчү, Күчөргө чейин кетип, арты Чолок-Терек, Көк-Терек, Кулжа, Текестерде калды. (М. Э.)

219. Төмөнкү схемалардын негизинде сүйлөм түзгүлө: а) бир өңчөй мүчөлөрдүн кашаанын ичиндеги грамматикалык формаларын анын бардык түгөйлөрүндө толук сактоо аркылуу; б) эң акыркысынан башкасында түшүрүп берүү аркылуу. Аларды өз ара салыштыруу аркылуу андагы интонациялык өзгөчөлүк менен логикалык басымга көңүл бургула. Тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

- а) 1) $[\square \square \square (\text{ны}) \odot] \cdot$ 2) $[\odot \square \square (\text{нын})] \cdot$
 3) $[\square \square \square (\text{үчүн})] \cdot$
 б) 1) $\square \square \square (\text{жөнүндө}) \cdot$ 2) $[\square \square (\text{менен})] \cdot$
 3) $[\odot \square \square \square (\text{лар})] \cdot$ 4) $[\square \square (\text{дан})] \cdot$

220. Төмөндө бир өңчөй мүчөлөрдүн грамматикалык формаларынын толук берилген жана түшүрүлгөн учурларын салыштыргыла. Алардын кайсынысы стилдик жактан алгылыктуу, эмне үчүн? Далилдегиле.

Бир өңчөй мүчөлөрдө грамматикалык формалардын толук сакталышы	Бир өңчөй мүчөлөрдө грамматикалык формалардын түшүрүлүп берилиши
1. Керек болсо, бардык билгеним жөнүндө \odot көргөнүм жөнүндө \odot бүткүл өмүрүм жөнүндө айтып берем.	Керек болсо, бардык билгеним, көргөнүм, бүткүл өмүрүм жөнүндө айтып берем.
2. Бул обон – башкаларга окшобогон ашыктыктын, махабаттын обону.	Бул обон – башкаларга окшобогон ашыктык, махабаттын обону.
3. Ага-иниге, жердештерге менден салам де.	Ага-ини, жердештерге менден салам де.
4. Эзелтен кыргызымдын кубанганына, кайгысына, үйүнө, тышына, тоюна ажырагыс болуп аралашкан, тагдырына сиңген бул комуз.	Эзелтен кыргызымдын кубанганы, кайгысы, үйү, тышы, тоюна ажырагыс болуп аралашкан, тагдырына сиңген бул комуз.
5. Иван Петрович Керимбек менен, Күлжан менен, Зулайкалар менен кол алышып жылуу учурашты.	Иван Петрович Керимбек, Күлжан, Зулайкалар менен кол алышып жылуу учурашты.

221. Сүйлөмдөрдөн бир өңчөй мүчөлөрдү таап, алардын түгөйлөрүндөгү түшүрүлгөн грамматикалык формаларын калыбына келтиргиле. Өз ара салыштыруу аркылуу алардын кайсы варианты (түшүрүлгөн же толук берилген) сүйлөм үчүн ылайыктуу экенин далилдегиле.

PDF Compressor Free Version

1. Чүй боорундагы элдер келип, Коңур-Өлөң, Ала-Башты каптап конушту. (К. Б.) 2. Ал өзүнүн иши, акылы менен элге алынган. (Н. Б.) 3. Директор, бригадир, Керимбектер болуп бир тобу кирип келди. 4. Уруш бизге өлүм, какшаткан ый, оору-сыркоо, ачарчылыкты ала келди. (С. Ө.) 5. Адамдын тазалыгы, уздугу, парасаты үчүн эл аны дайыма сыйлай турган. (Н. Б.) 6. Кээде токоч үчүн атайын тоого барып, карагат, бүлдүркөндөн терип барып берчүбүз. (М. Э.) 7. Николай өлкөнүн камы, анын кыйынчылыктары жана келечеги жөнүндө көп ойлочу. («ЛЖ») 8. Метрейдин бул жердеги жайынан башка Каракол, Түптө бирден үйлөрү болчу. (М. Э.)

Суроолор жана тапшырмалар

1. Бир өңчөй мүчөлөргө мүнөздүү белгилер кайсылар?
2. Бир өңчөй мүчөлөр өз ара кандай жолдор аркылуу байланышат жана аларга карата коюлуучу тыныш белгилер?
3. Бир өңчөй жана бир өңчөй эмес аныктоочтордун ортосундагы жалпылыктарды жана негизги айырмачылыктарды атап көрсөткүлө. Пикириңерди конкреттүү мисалдардын негизинде далилдегиле.
4. Бир өңчөй мүчөлөргө карата колдонулган жалпылагыч сөздөр кайсы сөз түркүмдөрү жана кандай маанидеги сөздөр аркылуу уюшулат? Эмне үчүн?
5. Жалпылагыч сөздөр бир өңчөй мүчөлөрдөн мурда, же кийин келгенде, кандай маанилерде колдонулат жана ошол орун тартибине карата кандай тыныш белгилери коюлат?

222. Тексттер кептин жана стилдин кайсы түрлөрүнө кирет? Пикириңерди андагы тил каражаттарын талдоо аркылуу далилдегиле. Тексттердеги бир өңчөй мүчөлөрдү суроолор жана тапшырмалардагы суроо-талаптардын негизинде талдагыла.

1. Баатыр башын көтөрүп селт этип төмөн жакка көз салды. Бас бөлтөктүн үстүнөн бет алды алаканга салган-

дай тегиз жайык. Өндүр түзү берекеге чалкыган бейкут мемиреген Сары Өзөн. Төрт түлүк мал жакада бөксө кыркаларда тээ төмөндө күтүрөйт ыңкып жатат. Сарытак сары темгил ат бойлогус камыштуу жылгын талы жыш өскөн мартабалуу Сары Өзөн ашып-ташыган ырыска берекеге магдырайт. Булак суусу ашып-ташыган май топурак жери от коёндору козудай жылаандары түпкүчтөй кекилик, чили өрүгөн кызыл кыргоолдору тоодактай байлыкка мол ырыска шерик – Сары Өзөн. (А. С.)

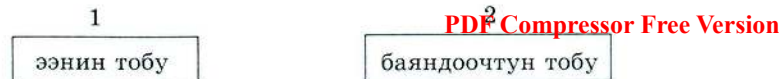
2. Тоодон кечки жел дирилдеп, ошо жел менен кошо сабалаган атчан Базар-Коргонго келатты. Аттын өңү-түсү көрүнбөй, кара тер басып, бардык жеринен омуруо соорудан тердик алдынан ак көбүк буркулдайт. Бардыккан ат үстүндөгү неме кабыма көк чапан кийген ала топучан суйдаң кара сакал арык чырай киши экен. Бир аздан кийин ал аскерче кийинген кара сур жигиттин маңдайында турду. Аттын туу куйругундай кайраттуу да калың да кара чачын кайра тараган өткүр көздүү чымыр денелүү бул жигит жыйырманын же үч же төртүндө гана эле. Муну баамдаган берки киши мүмкүн болсо баарын кызматын аты-жөнүн туруктуу кайда жашарын билүүгө кызыгып жатты. Ушул күүгүм караңгылыкта бөтөн көздөн оолак дешкенби, париктүү дарак түбүндө чабарман жана Осмон экөө гана турду. (С. Ө.)

§ 38. Сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби

Сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби сөздөрдүн синтаксистик милдеттери (сүйлөм мүчөлөрү) менен байланыштуу. Сүйлөмдү уюштуруудагы негиз болгон баш мүчөлөрдүн жана аларга багынычтуу айкындоочтордун грамматикалык табиятын билбей туруп, сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун алуу тартибин аныктоо мүмкүн эмес.

Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдө ээнин тобу жана баяндоочтун тобу болорун силер билесиңер (§ 20). Кара сөз менен жазылган чыгармаларда сүйлөм ээсинин тобу

баяндоочтун тобунан мурда, ал эми баяндоочтун тобу ээнин тобунан кийин орун алат.

М.: Турмуштун түйүнү адамдын акылынан терең жана кенен. (М. Г.)

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн мүчөлөрүнүн орун алышынын эки түрү бар: 1) түз орун тартиби, 2) терс орун тартиби. Сүйлөм мүчөлөрүнүн тилде калыптанган, көндүм болгон, адатка айланган орду сүйлөмдөгү т ү з о р у н т а р т и б и деп аталат.

Түз орун тартип боюнча сүйлөм мүчөлөрү төмөнкүдөй багытта жайгашат:

- а) а дегенде сүйлөм ээси, андан кийин (экинчи орунда, сүйлөмдүн аягында) баяндооч;
- б) а дегенде аныктооч, андан кийин аныкталгыч;
- в) а дегенде толуктооч, андан кийин толукталгыч (баяндооч, негизинен, этиштик баяндооч);
- г) а дегенде бышыктооч, андан кийин бышыкталгыч (көбүнчө баяндооч).

Мисалдар:

а) Ээ менен баяндоочтун түз орду: *Турмуштун ар бир күнү – тоскоолдук. Ошондуктан кадам сайын күрөш. Басып баратканыңдын өзү күрөш. (Н. Б.)*

б) Аныктооч менен аныкталгычтын түз орду: *Жазуучу калк тилине бай, сөз үлгүлөрүнө машыккан болууга тийиш. Ошонун өзүндө ал чебер эмес, жыйноочу гана. Чеберлик сөздүн ордун таба билүүдө. Муну билгендин ар бир сөзү – алтын. (Г. Му.)*

в) Толуктооч жана толукталгычтын (башкаруучу сөздүн – баяндоочтун) **түз орду:** *Учурунда оңдолбогон майда кемчилик бара-бара чоң кемчиликке алып барат. (С.) Бүгүнкү бүтүрүчү ишти эртеңкиге калтырба! Өз колуңдан келген ишти башкага тапшырба! Арзандыгына карап, керексиз буюмду ала бербей! (Дже.)*

г) Бышыктооч жана бышыкталгычтын (көбүнчө баяндооч) **түз орду:** *Акылдуу адам ар дайым акыл издейт. (Мак.) Акмак адам эч качан адилет ишке туура сын бере албайт. (Сан.) Ууру тойгончо жеп, өлгөнчө карганат. (Мак.) Ар ишке жалкоолук кылбоо үчүн аракеттен. (Т. А.) Андан кийин айлана кулак-мурун кескендей жымжырт болду да, калды. (К. Б.)*

Бирок сүйлөмдөгү сөздөр дайым эле өзүнүн көндүм болгон түз ордунда жайгаша бербейт. Сүйлөмдөгү тигил же бул сөзгө угуучунун, окуучунун көңүлүн буруу максатында атайы көтөрүңкү логикалык басым менен тактап, дааналап, өзгөчөлөп айтууга туура келет. Мындай учурда логикалык басым менен айтылган сөз өзүнүн демейки ордун өзгөртүп, сүйлөмдөгү экинчи бир сөз менен орун алмашып берилиши мүмкүн. *М.: Билген жакшы нерселериңди айтып жүр элге. (Н. сөз.) Адамдын көңүлүн таба бил. Дос күт ар элден. (Н. сөз.) Бир жылдан бери бүткөргөн ишиң ушулбу сенин? (С. Е.) Ишти баштарда ойлонуп көр өзүң. Көзүң жетпесе, билгенден акыл сура. (Н. сөз.)*

1-жана 2-сүйлөмдө баяндооч (айтып жүр, күт) менен толуктооч (элге, элден), 3 сүйлөмдө аныктооч (сенин) менен аныкталгыч (ишиң), 4-сүйлөмдө баяндооч (ойлонуп көр) менен ээ (өзүң) орун алмашкан.

Сүйлөмдүн кандайдыр бир мүчөсү стилдик максатка ылайык өзүнүн демейки түз ордун өзгөртүп жайгашса, ал терс орун тартип деп аталат.

Сүйлөмдө сөздөрдүн орун алмашуусу белгилүү бир максатка негизделет. Айтуучу да, жазуучу да дайым сүйлөмдөгү белгилүү бир сөздүн маанисине угуучу менен окуучунун көңүлүн буруп отурат. Оозеки айтууда

көнүл бурулган сөз көтөрүңкү, күчтүү үн менен, өзгөчө басым менен айтылат. Ал эми жазууда ал сөз тиешелүү бир орунга коюп жазылат. PDF Compressor Free Version

Көтөрүңкү, күчтүү үн менен өзгөчөлөнүп айтылган сөз л о г и к а л ы к б а с ы м т ү ш к ө н с ө з деп аталат.

Жайынча кара сөз менен айтылган сүйлөмдөрдө (прозада) логикалык басым сүйлөмдүн аягыраак ченинде, б. а., баяндоочтун алдындагы сөзгө (сүйлөм мүчөсүнө) түшүрүлөт: *Билбеген адам баарына макул болот. (Ви.) Уят-сыйытты жоготуп коюп, кашайтып туруп калп айткан адамдар гана намыстан коркпойт. (М. Г.)*

Буйрук жана илептуу сүйлөмдөрдө логикалык басым ошол маанини билдирүүчү (буйрукту, эркти билдирүү) баяндоочко түшүрүлөт: *Эч бир ишти ачуу менен баштаба! (И. Г.) Өзүңдү жакшылаба да, жамандаба! (Л. Т.) Жашасын эркиндик – адамзаттын улуу байлыгы!*

Суроолуу сүйлөмдөрдө логикалык басым суроо маанисин билдирүүчү сөзгө түшүрүлөт: *Өзүң конуп отура турган бутакты эмнеге кыркып жатасың? Кесардын бийлигин танып жатып, өзүң кантип кесарь болмоксуң? Эмнеге унчукпайсың? Коркконуңдан тилден калдыңбы? (Ч. А.)* Жай сүйлөмдөгү логикалык басым дайыма эле сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордун өзгөртүү менен чектелбейт. Ал айтуучунун, же жазуучунун оймаксатына ылайыкталып да колдонулат. Тактап айтканда, айтуучу сүйлөмдөгү кайсы сөзгө угуучунун көңүлүн буруп, аны өзгөчө белгилегиси келсе, ошол сөздү атайы дааналап, бөлүп, көтөрүңкү үн менен басымдуу айтат. С а л ы ш т ы р ы л а: *Адам уят-сыйыт жагынан жаңы келген келиндей болсун. (Э. С.) Адам уят-сыйыт жагынан жаңы келген келиндей болсун. Адам уят-сыйыт жагынан жаңы келген келиндей болсун. Адам уят-сыйыт жагынан жаңы келген келиндей болсун.*

1-сүйлөмдө адам башка эч кимдей эмес, так эле келиндей гана болсун деген ой айтылган. Экинчисинде адам жалпы эле келиндердей эмес, нак гана жаңы келген келиндей болсун деп атайы баса көрсөтүлгөн. 3-сүйлөм адам башка сапаттары боюнча эмес, дал уят-сыйыты боюнча гана жаңы келген келиндей болсун деген максатта айтылган.

Акыркы сүйлөмдө башка эч ким, эч нерсе эмес, адамдын өзү гана уят-сыйыты жагынан жаңы келген келиндей болсун деген максатта атайы белгиленип берилген.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордунун туруктуу, же өзгөрмөлүү, кыймылдуу болушу аларды өз ара байланыштыруучу каражаттарга да негизделген. Эгерде сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара байланышы сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (жак, жөндөмө ж. б.) аркылуу тейленсе, алардын орду белгилүү даражада эркин, өзгөрмөлүү болот: *Чыныгы жазуучу башкалардан бардыгын айкын көрүп турууга тийиш. (А. Ч.) – Башкалардан чыныгы жазуучу бардыгын айкын көрүп турууга тийиш. – Бардыгын чыныгы жазуучу башкалардан айкын көрүп турууга тийиш. – Чыныгы жазуучу башкалардан айкын көрүп турууга тийиш бардыгын ж. б.*

Сөздөрдүн өз ара байланышы орун тартиби аркылуу (ыкташуу жолу) тейленсе, алардын сүйлөмдөгү орду белгилүү даражада туруктуу мүнөздө болот: *Пайда келтирбеген окумуштуу жемиш бербеген даракка окшош. (Са.) Жылуу сөз сүйкүм угулат. (Н. сөз.)* Бул сүйлөмдөрдөгү кара менен басылган сөздөр өздөрүнөн кийинки сөздөр (*окумуштуу, даракка, сөз, угулат*) менен ыкташуу жолу боюнча байланышкан. Алардын орду туруктуу.

Сүйлөмдө атоочтук баяндоочторго салыштырмалуу этиштик баяндоочтордун орду да өзгөрмөлүү, кыймылдуу келет, б. а., стилдик нормага ылайык этиштик баяндоочтун ордун эркин өзгөртүүгө болот.

Сөздөрдүн мындай тартипте орун алышы прозалык чыгармалар үчүн мүнөздүү. Уйкаштырып, жамактатып

айтылган чечен кеп жана поэзиялык чыгармаларда ыргак менен уйкаштыкты сактоо максатында сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби эркин өзгөрүлүп айтыла берет:

*Эки жүздүү кишинин
аяп кетем бүлөсүн.
Жуктурат деп чочуймун
балдарына мүнөзүн. (А. Т.)*

*Ишенимдүү жат киши – мага тууган,
ишенимсиз тууган – жат жолум бууган.
Дарт айыгат дары эмес, кээде уудан,
жаман экен туугандан көңүл сууган. (О. Х.)*

222. Ойлонуп окугула. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн түз орун тартиптерин жубу менен төмөнкүдөй тартипте жазгыла: ээ + баяндооч; аныктоо + аныкталгыч; толуктооч + толукталгыч; бышыктооч + бышыкталгыч.

Ү л г ү: Э. Берлингер + ойлоп тапкан; физиги – Э. Берлингер; немис + физиги; АКШда жашаган + Э. Берлингер; мындан бир кылым ашыгыраак, 1887-жылы + ойлоп тапкан.

Мындан бир кылым ашыгыраак, 1887-жылы, АКШда жашаган немис физиги Э. Берлингер граммафон жазуусун ойлоп тапкан. Ал үндү жазуу каражаты катары ВОКС менен капталган цинк дискасын пайдаланган. Андан үн целлулоид, эбонит, каучук өңдүү заттардан жасалган пластинкаларга көчүрүлгөн. 1903-жылга чейин үн пластинкалардын бирине гана жазылган. 20-жылдарда электро-акустикалык аппарат ойлонуп табылган. Эми үндү полихлорвинил массасынан жасалган пластинкага жазышат. Азыр аны массалык чыгарууга мүмкүнчүлүк түзүлгөн. («СК»)

223. Сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Андагы сөздөргө тиешелүү сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү жалгагыла. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн кандайча орун алгандыгын айтып бергиле.

Эне мээрим, ата эмгеги, мугалимдин тарбиясы, улууну урматтоо, жолдош күтүү, оройлуктун зыяны, жалкоолуктун кесепети, сөздү таап сүйлөө, кадыр-баркка жетүү, көптү билүү.

224. Сүйлөмдөрдү салыштыргыла. Түз жана терс орун тартип боюнча түзүлгөн сүйлөмдөрдү көрсөткүлө. Аларды туура интонация менен окуп, сүйлөмдөрдүн маанисиндеги айырмачылыктарды айтып бергиле.

1. Мен өзүмө керектүү китептерди издеп жүрүп табын. – Өзүмө керектүү китептерди мен издеп жүрүп табын. 2. Адам талыкпаган эмгеги менен бакты-таалайга жетет. – Талыкпаган эмгеги менен адам бакты-таалайга жетет. – Талыкпаган эмгеги менен бакты-таалайга адам жетет. 3. Балалык өзүнүн келечеги менен бактылуу. – Өзүнүн келечеги менен балалык бактылуу. – Балалык бактылуу өзүнүн келечеги менен.

225. I. Тутумундагы сөздөр түз жана терс орун тартиби боюнча жайгашкан үч сүйлөм түзгүлө. Анда кайсы сөзгө өзгөчө маани берилип, бөлүнүп айтылганын аныктагыла.

Ү л г ү: *Өмүр ар бир адамга кымбат. – Ар бир адамга өмүр кымбат. – Өмүр кымбат ар бир адамга.*

II. Тике жана кыйыр толуктооч, ошондой эле мезгил жана орун бышыктооч логикалык басым менен мааниси күчөтүлүп берилген алты сүйлөм түзгүлө.

Ү л г ү: *Биз айылыбыздын талаачылык жумуштарына жайында жардамдашабыз. Бардык иш мээнеткеч адамдын колунан келет.*

Көңүлүңөргө түйгүлө: Сүйлөм тутумунда жеке сөз да, же сөздөрдүн тобу да (сөз айкаштары) логикалык басым менен айтыла берет. Логикалык басымга байланыштуу сүйлөмдүн интонациясында өзгөрүү болуп турат. Эгерде сөздөр түз орун тартиби боюнча жайгашса, логикалык басым кадыресе баяндоочтун алдындагы сөзгө түшөт. Мындай учурда бүтүндөй сүйлөмдүн интонациясы кадимкисинче жай болот. Ал эми логикалык басым анчалык күчтүү эмес, бошоң келет.

Эгерде логикалык басым же сүйлөмдүн башындагы, же акырындагы, же ортосундагы сөзгө түшсө, анда бүтүндөй сүйлөм чымыркануу, күчөтүү интонация

менен айтылат жана логикалык басым да абдан көтөрүңкү келет.

PDF Compressor Free Version

226. Үндү көтөрүп айтуу аркылуу (логикалык басым менен) сүйлөмдөгү тигил же бул сөздү бөлүп, маанисин күчөтүп, дааналап окугула. Кайсы сөздө басымдын көтөрүңкү экендигин байкагыла.

1. Эмгек – ар кандай дарттын дабасы. Эмгектен өткөн ырыс жок. (Н. О.) – Ар кандай дарттын – эмгек – дабасы. – Ырыс жок эмгектен өткөн. – Эмгек – дабасы ар кандай дарттын. 2. Жаратылыштын ээси экендигин сезген адам эч качан адамга кул болбойт. (Д. Пи.) – Эч качан жаратылыштын ээси экендигин сезген адам адамга кул болбойт. – Адамга жаратылыштын ээси экендигин сезген адам эч качан кул болбойт. – Эч качан адамга кул болбойт жаратылыштын ээси экендигин сезген адам. – Жаратылыштын ээси экендигин сезген адам эч качан кул болбойт адамга. 3. Элге кызматы өткөн адам элине баш-көз боло алат. (В. К.) – Элине элге кызматы өткөн адам баш-көз боло алат. – Элге кызматы өткөн адам баш-көз боло алат элине. – Элине баш-көз боло алат элге кызматы өткөн адам.

227. Ырды окугула. Адабият теориясынан поэзиянын өзгөчөлүгүн эске түшүргүлө. Ырдагы сөздөрдүн эркин орун алышынын себептерин, шарттарын айтып бергиле.

Күткөндүрсүң,
келдим, эне, аманбы?..
Кучактачы,
сүйчү беттен баланды.
Беш жыл бою
тентип кеттим дайынсыз,
Сагындың го бир көрө албай карамды?..
Сагынганда
тентип кеткен баланды
Жүзгө жоруп, жүгүрттүң го санаанды...
Каттоочудан
«Кат жазсын!..» деп айттырып,
Кийинчерээк
ала бердиң мазамды...

(Ж. Т.)

Көңүлүңөргө түйгүлө: Ырда логикалык басым көбүнчө анын ар бир сабынын акыркыдан мурда айтылган сөзгө (сүйлөм мүчөсүнө) түшүрүлөт. Бирок бул ырдагы логикалык басымдын туруктуу орду эмес. Ырда сөздөрдүн орун алуусу кандай эркин, өзгөрмөлүү болсо, андагы логикалык басымдын колдонулушу да ошондой эле өзгөрмөлүү келет.

Эгерде ыр сабынын биринчи сөзү этиштин буйрук ыңгайынан уюшулган баяндооч болсо, анда логикалык басым ошол баяндоочко түшүрүлөт:

Бул жерлерде
мурун **кимдер** турбаган,
меники деп, **кимдер тамга** урбаган!..
Жылуу кандар
далай **ирет** тамчылап,
далай ирет
жер бетинен кургаган...
Дүйнөнүн
доңуздары коркулдап,
тарых бетин
талыкпастан булгаган...
Ук, кызылдар!
Биздер алга кетебиз!
Бил, кызылдар!
Биз максатка жетебиз!
Бул тарыхтын
чиеленген түйүнүн
жалгыз гана
биз, кызылдар, чечебиз!..

(Ж. Т.)

228. Суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөмдөрдү туура интонация менен окугула. Андагы логикалык басым түшкөн сөздөрдүн астын сызгыла.

1. Эмне жооп айтар экен деп, тигинин кебине кулак төшөдү.

– Өзүм билемдик кылып, өзүңүз айдадыңызбы?
– Өзүм?.. Мен кайдан өзүм!.. Өзүм эмне кутуруп кетипминби!?

PDF Compressor Free Version

– Канча түшүм алдыңыз
– Аны эсептегеним жок.
– Бүлөнүз көпшү?
– Көп деле эмес. Эки кыз, эки уулум бар.
– Оокат жагынан кысылбасаңыз эмне үчүн жер айдайсыз?
– Эл тырмаңдап ар жерди күрөктөп жатса, мен карап калмак белем.

– Башкарманын уруксаты мененби?..
– Ооба, башкарманын уруксаты менен.
– Эми отуруңуз! (К. Жан.)
2. – Жаным апа! – деди Ажар. Үн жок... Жымжырт.
– Жаным апа, тур! Жетим тайлактай боздоп, жетимсиреп, артыңда калган жалгызың келип, жалооруп жаныңда олтурат. Жалгызыңдын сөзүн ук, ая? Жалгызыңдын бүгүндөн баштап ата-бабасы тааныбаган бөтөн журттун бирөөнө башы байланганы, ага сатылганы жатат. Андан кутказ, азапты көрсөтпө, койнуңа ал, ач койнуңду!.. (К. Б.)

3. Дүйшөн! Сенин бардык кылган жакшылыгыңа, мени унутпай жүргөнүңө ырахмат! Жаным курман сага, мугалимим! (Ч. А.) 4. Жашасын бейкут тынчтык! Жоголсун кандуу согуш! («СК»)

229. Текст кептин кайсы түрүндө курулган жана ал (кептин түрү) стилдердин кайсы түрлөрү менен карым-катышта келүүгө тийиш? Текстти көрктүү окугула. Андагы терс орун тартипте жайгашкан сүйлөм мүчөлөрүн атап көрсөткүлө. Аларды өзүлөрү тиешелүү болуп айтылган сөз (сүйлөм мүчөсү) менен бирдикте көчүргүлө жана сүйлөмдүн кайсы мүчөсү экенин аныктагыла.

Ушинтип айтты Нурдин, ушуну чертти Нурдин. Келген мейман отурган жеринде катты. Комуз кылы менен кошо эриди, кошо толкуду, биригип кетти. Кыраакы Нурдин сезе койду ошондо. Башкача бурады комуздун күүсүн. Жаңы күү чертти. Күү жаңы төрөлдү. Ошо жаңы чымчык өңдүү адам чымчыгы сайрап кирди ошондо. Мамыркандын көзүнө сүйүү ойноду. Төгүлүп-чачылып, үйгө батпай кетти комуз күүсү. Комуз сүйлөдү сөз менен айтар кепти. Комуз

чечмелеп жатты. Отургандардын акылы айран болду. Сүйүү каптап кетти дүйнөнү, жууп кетти дүйнөнү.

А балким, кооз чымчык ушу болуп жүрбөсүн жанагы Нурдин айтып жаткан? Күү таңшыды, күү кулпунду. Жазгы жамгыр болуп кетти күү, жайкы аптап болуп кетти күү, кышкы бороон болуп кетти күү. Таңыркап карады олтургандар, бир башкача сыр башталганын сезишти. (Н. Б.)

КЕП МАДАНИЯТЫ

230. Окугула. Ээ менен баяндоочтун тобундагы багынычтуу сөздөрдүн синтаксистик милдетин аныктагыла жана сан жагынан болгон айырмачылыктарына байкоо жүргүзгүлө. Тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

МГУнун бийик имаратындагы саат жетимиш алты метр бийиктикте орнотулган. Саатка жумасына бир жолу жем берилет. Анын ар бир жебеси сексен килограмм, узундугу эки адамдын боюнан узун. Саатты даярдоого тогуз тоннага жакын дат баспай турган болот жумшалган. (ДКФ)

У л г ү: МГУнун бийик имаратындагы саат – ээнин тобу; жетимиш алты метр бийиктикте орнотулган – баяндоочтун тобу.

- Эмне орнотулган?
- Саат (э э).
- Саат жетимиш алты метр бийиктикте эмне болгон?
- Орнотулган (э т и ш т и к б а я н д о о ч).
- Кайсы саат?
- Имаратындагы (а н ы к т о о ч).
- Кайсы имаратындагы?
- Бийик (а н ы к т о о ч).
- Эмненин имаратындагы?
- МГУнун (а н ы к т о о ч).
- Кайда орнотулган?
- Бийиктикте (о р у н б ы ш ы к т о о ч).
- Канча (канчалык) бийиктикте?
- Жетимиш алты метр (а н ы к т о о ч).

231. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө багынычтуу топторду (айкындооч мүчөлөрдү) кошуп, алардын маанилерин тактагыла. Багынычтуу топторго сүйлөм ээси жана баяндоочу тарабынан суроо койгула. Суроонун жообун жазгыла.

PDF Compressor Free Version

Багынычтуу топтор (а й к ы н д о о ч м ү ч ө л ө р), баш мүчөлөрдүн кандай белгилерин – сапатын, санын, мүнөзүн, мезгилин, ордун ж. б. билдирип тургандыгын айтып бергиле.

1. Жалбырактары түшүп жатты. 2. Балдар окуп жатышты. 3. Конференция өткөрүлөт. 4. Экзамендер аякталды. 5. Эне айтты.

Ү л г ү: *Кеч күздө теректин сары жалбырактары жерге жай гана түшүп жатты.* Э э н и н тобу: теректин сары жалбырактары. Б а я н д о о ч т у н т о б у: *кеч күздө жерге жай гана түшүп жатты.*

– Кандай жалбырактары?

– *Сары жалбырактары (сары – аныктооч, аланыкталгычтын түсүн билдирип турат).*

– Эмненин жалбырактары?

– *Теректин жалбырактары (теректин – аныктооч, аныкталгычтын эмнеге, кайсы затка таандык экендигин көрсөтөт).*

– Качан түшүп жатты?

– *Кеч күздө түшүп жатты (кеч күздө – бышыктооч, кыймыл-аракеттин мезгилин билдирет).*

– Кайда түшүп жатты?

– *Жерге түшүп жатты (жерге – бышыктооч, кыймыл-аракеттин багытталган ордун билдирип турат).*

– Кандайча түшүп жатты?

– *Жай гана түшүп жатты (жай гана – бышыктооч) кыймыл-аракеттин сапаттык мүнөзүн көрсөтүп турат).*

232 а. Сүйлөм ээси менен баяндоочтун морфологиялык жана семантикалык табиятына ылайык алардан жак, сан боюнча толук, же толук эмес ээрчишүүсүн, же маани жагынан гана байланышып турган учурларын аныктагыла.

1. Мен жабыксам: ташыркаймын, мөгдөймүн...

Кыялдансам түбү терең көлдөймүн...

Көңүлүмө ээрчип алып муңкансам,

Калың токой, кара туман өрдөймүн!..

Бирок дагы эпкиндүүлөр элинде
минтүүнү мен эч бир кабыл көрбөймүн!.. (Ж. Т.)

2. Садагасы, өсөт чалгын канатың...

Садагасы, өсөт чалгын канатың...

Жаңы жерде, жаңы шартта туулган,

садагасы, сен таалайлуу баласың... (Ж. Т.)

3. Кыянаттык кылсаң, кумурска да чагат. 4. Эки жакшы кошулса, бирин-бири кыйышпайт, эки жаман кошулса, кең дүйнөгө сыйышпайт. 5. Кулактан кирген суук сөз жүрөккө барып муз болот. 6. Шыкаалагандын көзү сегиз. (Мак.) 7. Анча-мынча артыкчылык акылга көмөк; сааттын артыкчылыгы анын жүрүшүндө эмес, убакытты туура көрсөтүшүндө. (Л. Во.) 8. Көрө албастык, чагым, чыккынчылык менен чыр-чатак ар дайым ач көздүктүн артынан ээрчип жүрөт. (К. Ге.) 9. Мөмөлүү дарактар бийик өспөйт. (Мак.)

232 б. Сүйлөм тутумундагы этиштик баяндоочтордун ордун ээ жана баяндоочко багынычтуу сөздөр менен (баяндоочтун тобундагы айкындооч мүчөлөр) алмаштыргыла. Орун алмаштыруудан келип чыккан натыйжаларды (сөздүн маанисин өркүндөтүү, сүйлөмдүн интонациясынын өзгөрүшү, сүйлөмгө көркөмдүк түс, өзгөчө таасирдүүлүк берилиши ж. б.) байкагыла.

1. Адашкан адам башкаларды кошо адаштырат. (С.)

2. Акылдуу адам өзүнө каалабаганды башкага да каалабайт. (К.) 3. Керсейген адам эч кимди теңине албайт... (Г. Ск.) 4. Адептүүнүн көзү адилетти мурда көрөт. («КН»)

233. Баяндоо тексттеринде сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу каражатынын милдетин аткарган сөздөрдү, сөз айкаштарын белгилеп, алардын синтаксистик милдеттерин аныктагыла.

Стакандарга чай куюудан мурда анын сынып калышынан сактанган тажрыйбалуу чарба ээси алардын ичине кашыкты, өзгөчө күмүш кашыктарды салып коюуну унутпайт. Турмуштук бул тажрыйба туура жолду тапкан. Ал эмнеге негизделген?

А дегенде эмне үчүн стакандар ысык суудан сынып кетерин түшүндүргүлө. Анын себеби – айнектин бирдей

кеңейбестиги. Стаканга куюлган ысык суу анын бардык беттерин дароо эле ысытпайт. А дегенде беттеринин ички катмары ысыйт. Ошол эле учурда сырткы бети ысууга үлгүрбөйт. Ошол замат ысыган ички катмар тез кеңее баштайт, сырткы катмары болсо өзгөрүүсүз калат. Ошондо ал ички кеңейүүдөн күчтүү кысым алат да, жарака кетип, айнек сынат. («КФ»)

234. Төмөнкү тексттерди да 132-а көнүгүүнүн талабы боюнча талдагыла.

1. Тил илими боюнча бүгүнкү күндө сакталып турган китепти биздин эрага чейинки төртүнчү кылымда индиялык окумуштуу Панини түзгөн. Ал атактуу «Грамматика» төрт миңге жакын эрежени камтыган. Ошол эле китеп азыр да санскритти, байыркы индия тилин изилдөө үчүн кызмат кылат. 2. Дүйнөдөгү географиялык биринчи атлас биздин эранын 150-жылында пайда болгон. Аны түзүүчү грек окумуштуусу Птолемей болуптур. Ошол эле атлас 1327-жылдан кийин биринчи жолу Болоньеде басылып чыккан. (ДКФ)

235. Сүрөттөө, баяндоо кебинде айкындалгычтын түрдүү белгилерин кенен, элестүү, көркөм туюндурууда атоочтук жана чакчыл түрмөктөрдүн маанилерине байкоо жүргүзүлө. Атоочтук жана чакчыл түрмөктөрдөн уюшулган айкындооч мүчөлөрдү ылайыгына жараша жөнөкөй сөздөр (айкындоочтор) менен алмаштырып, сүйлөм түзүлө. Маанилерин салыштыргыла. Түрмөктөр байланышкан сүйлөм мүчөлөрүн тапкыла.

1. Актанам деп, көп сүйлөп, айыптуу адам абийирине шек келтирип алат. (Л. Т.) 2. Оозуна ээ болбогон адам, элге жакшы көрүнөм деп, жек көрүнөт, жардам кылам деп, зыян келтирет. (П.) 3. Аз сүйлөгөн адам акылдуу болуп көрүнөт. (М. Г.) 4. Адамдарды өзүнө салыштыра билбеген адам башкаларды терең түшүнө албайт. (Н. Че.) 5. Өзүн-өзү мактаган адам төмөн карай өсөт. (М. Се.) 6. Агасын көрүп, ини өсөт; эжесин көрүп, синди өсөт. (Мак.) 7. Колуң көтөрбөс чокморду белиңе байланба. (Мак.)

БИР ТУТУМДУУ СҮЙЛӨМДӨР

Жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык түзүлүшү боюнча экиге бөлүнөт: э к и т у т у м д у у жана б и р т у т у м д у у. Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн грамматикалык борборун, негизин эки баш мүчө – ээ жана б а я н д о о ч түзөт. Ал эми бир тутумдуу сүйлөмдү уюштуруучу негизги бир гана баш мүчө – же б а я н д о о ч, же э э болот.

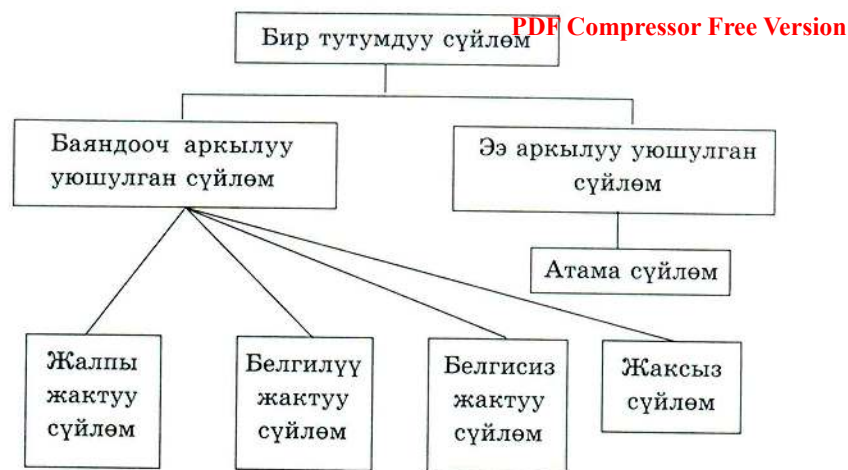
Эки тутумдуу сүйлөмдөрдө кыймыл-аракет, абал менен аны жасоочу, аткаруучу жагы, б. а., ээ жана баяндоочу тыгыз байланышта берилет: *Күмүш үйлүц күйөө камыш үйлүц кайын атадан үмүтөтөт.* (Мак.) *Көздөн мурда көңүл көрөт.* (Мак.) *Кыска, таасирдүү айтылган сөз алтындан кымбат.* (Н. сөз.)

Демек, аракеттенүүчү жак жана анын абалы, кыймыл-аракети жөнүндө түшүнүк берген сүйлөм – эки тутумдуу сүйлөм. Ал эми бир тутумдуу сүйлөмдөрдө кыймыл-аракетти, абалды пайда кылуучу, аткаруучу жагы көрсөтүлбөйт, же зат, окуя, кубулуш гана аталып, анын кыймыл-аракети, дагы башка белгилери (сапаты, мүнөзү, саны ж. б.) айтылбайт. Тактап айтканда, бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн айрымдарында кыймыл-аракет, абал гана атайы баса көрсөтүлүп, биринчи планга коюлса, дагы бир түрүндө затты, окуяны атоо гана максат кылынат.

Ошентип, бир тутумдуу сүйлөмдөрдө кыймыл-аракет, абал менен аны жасоочу, аткаруучунун ортосунда тыгыз байланыш, карым-катыш болбойт.

Бир тутумдуу сүйлөмдөр баш мүчөлөрүнүн милдетин аткаруучу сөздөргө (этиш, зат атооч) жана жалпы семантикасынын (кыймыл-аракетти аткаруунун белгилүүлүгү, же белгисиздигин, же жалпылыгы ж. б.) кайсы баш мүчөнүн негизинде түзүлгөндүгүнө ылайык экиге бөлүнөт: а) баяндооч аркылуу уюшулган сүйлөм; б) ээ аркылуу уюшулган сүйлөм (атама сүйлөм). Баяндооч аркылуу уюшулган сүйлөмдөр ич ара төрткө

бөлүнөт: а) жалпы жактуу сүйлөм; б) белгилүү жактуу сүйлөм; в) белгисиз жактуу сүйлөм; г) жаксыз сүйлөм.

М.: 1. *Көчкөн журтуңдун баркын конгон журтуңда билерсиң.* (Мак.) 2. *Ыктуу иште бири-бирибизге жардамдаша жүрөлү.* (С. Б.) 3. *Аңызга эгиндин, чөптүн уругун чачат...* (Т. С.) 4. *Кары адамга катуу айтууга мүмкүн эмес. Кары (таарынчаак) болот.* («З. ой») 5. *Түн. Ай жарык. Бак жактан музыканын үнү угулат.* (К. Б.)

1-сүйлөмдө кыймыл-аракетти жактардын баары эле аткара бериши мүмкүн. Ошондуктан мындай сүйлөм – жалпы жактуу сүйлөм. 2-сүйлөмдө аракеттенген жак – сүйлөөчүнүн өзү. Ал семантикасы боюнча кайрылуу иретинде айтылган. Демек, анын жагы белгилүү. Бирок ал аракеттенүүчү жак каймана, туюнтуу мааниде болгондуктан, сүйлөмдө анын колдонулушунун зарылдыгы болбой калган. Ошол себептүү бул белгилүү жактуу сүйлөм деп каралат. 3-сүйлөмдө аракеттенген жак ачык-айкын, так эмес, кандайдыр бир божомолдонгон белгисиз бирөө сыяктуу байкалат. Ошондуктан ал – белгисиз жактуу сүйлөм. 4-сүйлөмдүн баяндоочунун жак көрсөткүчү (жак мүчөсү) жок. Анын баяндоочунун ээ менен, б. а., аракеттенүүчү жак ме-

нен түздөн-түз байланышы жок. Ошондуктан ал жаксыз сүйлөм деп аталат. 5-мисалдагы асты сызылган сүйлөмдө мезгилдик мааниси бар зат атооч гана аталган. Ал атооч жөндөмдө, б. а., ээ формасында колдонулган. Мындай сүйлөм – атама сүйлөм.

Бир тутумдуу сүйлөмдөр жалаң жана жайылма түрүндө, б. а., бир гана баш мүчө аркылуу, же ал баш мүчөгө багынычтуу айкындоочтордун кошулуп айтылышы менен түзүлөт: *Капчыгай. Эки өйүзүңдө тең карагай, четин, арча калың өскөн.* («КМ») *Кыраан го? Болсун-болсун!* (Ж.) *Нысапсызга сый көрсөтпө.* (Мак.)

236. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн баш мүчөсүн таап, анын ээ, же баяндооч экендигин айтып бергиле. Жалаң же жайылма сүйлөмбү, аныктагыла.

1. – Кыр башындагы Кызыл короз. (Таб.)

– Аңыр.

2. – Ай астынан өткөн жигит,
Алтын чоор тарткан жигит.
Күн астынан өткөн жигит,
Күмүш чоор тарткан жигит. (Таб.)

– Каркыра, турна.

3. Айта беришет экен го! Акыры чындыктын жеңерин эстен чыгарышпаса болду. («КМ») 4. Арканды күрмөй бил, акылды иргей бил. (Мак.) 5. Өмүрдө көч үстүндө өлүм бербесин. (М. Э.) 6. Кыш. Кычыраган суук. Кар калың. («ЛЖ»)

§ 39. Жалпы жактуу сүйлөм

Жалпы жактуу сүйлөм үч жакка тең бирдей даражада тиешелүү кыймыл-аракетти билдирүү керек болгон шартта колдонулат. Анда турмуштагы байкоолор, тажрыйбалар жана таалим-тарбия, насаат мүнөзүндөгү ойлор айтылат. Мындай ой, негизинен, аракет кылуучу бардык жактарга тиешелүү болот:

Жолдон адашканда үйүңө кайтарсың, сөздөн чаташканда эмне деп айтарсың? (Мак.) *Турмушта*

иштелип чыккан илимдин, өнөрдүн баарын өздөштүрө аласыңбы? («КМ») Кепти каап айтпа, таап айт. (Мак.)

Бир тутумдуу сүйлөмдөгү кыймыл-аракет, же кыймыл-аракетке байланышкан түшүнүктөр мазмуну боюнча бардык жактарга бирдей, жалпы мүнөздө болсо, жалпы жактуу сүйлөм деп аталат.

Жалпы жактуу сүйлөмдүн эң маанилүү өзгөчөлүгүн анын мазмуну түзөт: анда жалпыга мүнөздүү талашсыз чындык, сөзсүз боло турган, болуп жаткан окуя, кубулуш, адамга эң зарыл, эң керектүү тажрыйбалар, мамиле, аракет жөнүндө таасын кабар берилет. М: Ата-эненин баркын жок болгондо билерсиң! (Мак.) Акылдунун сөзүн ук. (Мак.) Бул сүйлөмдөрдө байкоодон келип чыккан жыйынтыктар айтылган. Ал бардык жакка – мага да, сага да, ага да бирдей тиешелүү.

Жалпы жактуу сүйлөмдөрдүн түзүүчү негизи – баяндооч. Ал төмөнкүдөй грамматикалык формада колдонулат:

а) II жактын мүчөлөрү жалганган этиш сөздөр: Асманды карап басканда аңга түшөсүң. Сүрүнөрсүң – кулаарсың, сүйүнөрсүң – турарсың. Сурай-сурай ашуулардан ашарсың. (Мак.)

б) Буйрук этиштер: Уулу барды уялтпа, кызы барды кызартпа. Кепти укканга айт. Алтынды чыккан жерден каз. (Мак.)

в) I жактын мүчөлөрү жалганган этиш сөздөр:

Мындан жаманымда да тойго баргамын. (Лак.) – Көк торпок болуп, жээктен чыктым, жүгөн ка тынбай, желеден чыктым. (Таб.) – Ак карлуу тоонун ары жагына алтын чүкө өкчөдүм, алчы-таасын билбедим. (Таб.)

г) Этиштик баяндоочторго суроо уланды - бы жалганып айтылат: – Дүйнөдө бир ажыдаар бар, көрөсүңбү? Жаны жок кыймылдаарга денесинде. (Таб.) – Күлүң-күлүң-күлүң ат, күлүп өттү, билдиңби? (Таб.)

д) Баяндоочтук милдетти туруктуу сөз айкаштары аткарса, жана анын акыркы түгөйүнө 2-жактын мүчөсү жалганып айтылганда, же этиштин буйрук ыңгайы-

нан болгондо, жалпы жактуу сүйлөм уюшулат: М.: Оозуңду ачканча көзүңдү ач. (Мак.) Амалсыздан кабыргаңа кеңешерсиң. (К. Ж.) Ойлонбой иш кылсаң, оозуңду кармарсың. (Мак.)

237. Окуп, жалпы жактуу сүйлөмдөрдү тапкыла. Алардын баяндоочторунун милдетин кайсы сөздөр аткаргандыгын, алардын грамматикалык формаларын аныктагыла.

Эскертүү: а) Жалпы жактуу сүйлөмдөр жөнөкөй жана татаал сүйлөм түзүлүшүндө колдонула берет. б) Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири эки тутумдуу, экинчиси бир тутумдуу сүйлөм болушу мүмкүн.

1. Ала жипти аттаба. (Мак.) 2. Бирөөнүн көзүнө чөп салба. (К. Ж.) 3. Айды этек менен калкалай албайсың. («Ч») 4. Соргокко чоң аяк көрсөтпө. (Мак.) 5. Бакылдаган теке-ни суу кечкенде көрөрбүз, бышыксынган келинди үй чечкенде көрөрбүз. (Мак.) 6. Калп айтып, пайда таппа – акырында уятка каларсың. («3. ой.»)

Эскертүү: Жалпы жактуу сүйлөмдөргө бардык учурда эле ээни жасалма түрдө кошуп айтууга боло бербейт.

238. Жалпы жактуу сүйлөмдөргө ээни кошуп, өзгөртүп түзгүлө. Алардын мурунку жана кийинки түрүнүн маанилериндеги айырмачылыктарды айтып бергиле. Түзгөн сүйлөмүңдү көчүрүп жазгыла. Баяндоочтордун, алардын түзүлүштөрүн аныктагыла.

1. Бөйрөктөн шыйрак чыгарба. 2. Ата-энени сыйлоого эки көзүң төрт болсун. (3. ой.) 3. Бутун учтап, башка муштап, токмок менен койгон элем, буту жерге житти бекем. (Таб.) 4. Билимдүү болсоң, көптү жеңерсиң. (Мак.)

Ү л г ү: Бөйрөктөн шыйрак чыгарба. – Сен бөйрөктөн шыйрак чыгарба. Түп нускасы кыйкым табуу, ыксыз күнөөлөө деген түшүнүктү билдирип, жалпы мааниде колдонулган. Өзгөртүлгөн түрүндө, биринчиден, сүйлөм II жакка (сен) буйрук иретинде айтылды. Экинчиден, сүйлөмдө

кыймыл-аракетти бардык жактар эмес, II жак гана аткарды. Үчүнчүдөн, сүйлөмдүн түп нускасы мааниси боюнча жалпылыктан айкындыкка өттү. Натыйжада, анын түзүлүшү өзгөрүп, бир тутумдуу эмес, эки тутумдуу сүйлөм уюшулду.

Талданып жаткан сүйлөм бир гана баш мүчөнүн, баяндоочтун, базасында түзүлгөн. Грамматикалык түзүлүшү боюнча тутумдаш баяндооч. Анын милдетин үч түгөйдөн турган (зат атооч + зат атооч + этиш) туруктуу сөз айкашы аткарды.

239. Ээ жана баяндоочу бар кадыресе эки тутумдуу сүйлөм менен бир гана баш мүчө (баяндооч) аркылуу уюшулган жалпы жактуу сүйлөмдөрдүн маанилерин салыштыргыла. Баш мүчөлөрдү тапкыла. Кайсы сүйлөмдөрдө кыймыл-аракет биринчи планда? Кайсы сүйлөмдөрдө кыймыл-аракетти аткаруучу, жаратуучу айкын болбой, жалпы мааниде?

1. Энеге мээриң керек, балам.

Атага дээриң керек, балам.

Же мээриң, же дээриң жок болсо,

Сени мен эмне деп айтам, балам? (Н. сөз.)

2. Жакшы менен жүрсөң жарыйсың, жаман менен жүрсөң убайым менен карыйсың. (Мак.) 3. Көрбөй турган нерсеге сокур болгун, укпай турган нерсеге дүлөй болгун. (Н. Х.)

4. Кеч бешимдеги көлөкөндү көрүп, өзүңдү чоңмун дебегин. (Пи.) 5. Адамдын акылманы алыстан көрөт. (М. К.)

240. Баш мүчөлөрдүн зоналарын белгилегиле. Кайсы сүйлөмдө эки баш мүчөнүн, кайсынысында бир гана баш мүчөнүн зонасы бар? Баш мүчөлөргө тиешелүү суроолорду берип, алардын түзүлүштөрүн, грамматикалык формаларын айтып бергиле. Баш мүчөлөрдүн милдетин аткарып турган сөз түркүмдөрүн, сөз тизмектерин аныктагыла.

1. Элге жагам десең, элдин каалап уккусу келгенин айта бил. («КН») 2. Өзүң жогоруласаң, өзүңдөн төмөнкү жолдошторунду таштаба. Ооруп калган жогоркулардан мурда төмөнкү жолдошторуң каралашат. 3. Ачылган абийирди эч нерсе менен жаба албайсың. (Н. сөз.) 4. Көөдөк кишилер кошоматчыларга көп алданат. (Сп.) 5. Катгуу кайгы эчкиртет, өтө шаттык ыйлатат. (Н. сөз.)

§ 40. Белгилүү жактуу сүйлөм

Белгилүү жактуу сүйлөмдөрдүн грамматикалык негизин этиштик баяндоочтор түзөт. Анын баяндоочу, негизинен, этиштин I жана II жактагы буйрук, шарттуу, ниет-каалоо ыңгайларынан болот да, ээлик милдетти аткарган сөздүн катышып турушу талап кылынбайт. Ал каймана, туюнтуу маанисинде гана айтылат.

Баяндоочу белгилүү бир жакты көрсөтүп турса да, мазмуну боюнча каймана, баяндоо маанисинде айтылган бир тутумдуу сүйлөм белгилүү жактуу сүйлөм деп аталат: Малдын башынан кечтим. Дүйнөнү сууга салдым, журт! (Т. С.) Баракелде, оңой оокатты тапкан экенсиң! («Ч») Арман ай, кайсы кылыгыңды айтайын... (К. Ж.) Бул сыяктуу каймана мааниде айтылган сүйлөмдөрдө аракет кылуучу жак белгилүү: 1–2-жана 4-сүйлөмдөрдө аракеттенүүчү жак – сүйлөөчүнүн өзү (I жак); 3-сүйлөмдөгү аракеттенүүчү – II жак – сен. Бирок бул сүйлөмдөрдөгү этиштик баяндоочтор жактама ат атоочтук ээнин (мен, сен) болушун талап кылбайт, анткени даана, белгилүү жактын маанисин баяндоочко жалганган жак мүчөлөрү, баяндоочтун өзүнүн семантикасы билдирип турат. Эгерде бул мисалдардагы сүйлөмдөргө ээ кошулуп айтылса, анда сүйлөмдүн жалпы мазмунунда өзгөрүү пайда болот, же сүйлөмдүн стилдик курулушу бузулат; ошондон улам айтуучунун негизги ою, максаты өзгөрөт, бурмаланат.

Салыштыргыла: Арман ай, кайсы кылыгыңды айтайын. – Арман ай, мен кайсы кылыгыңды айтайын.

Бул сүйлөмдүн өзгөртүлгөн вариантында, биринчиден, жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшү өзгөрдү: бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөм эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмгө айланды. Экинчиден, сүйлөмдүн баяндоочуна эмес, ээге бөтөнчө көңүл бурулуп, басым маанисинде айтылды. Сүйлөмдүн түп нускасында баяндооч биринчи планга коюлуп, угуучунун, окуучунун көңүлүн буруу максатында логикалык басым менен айтылган.

Ошентип, белгилүү жактуу сүйлөмдөрдө ээнин колдонулушунун зарылдыгы болбойт. Анда кыймыл-аракетти, абалды баса көрсөтүү, аны биринчи планга коюу негизги максат болуп эсептелет. Мына ушул жагдай белгилүү жактуу сүйлөмдүн өзгөчө бөтөнчөлүгүн түзөт.

Белгилүү жактуу сүйлөмдүн негизин түзүүчү этиштик баяндоочунун жагы, ыңгайы ар түрдүү.

а) Баяндоочу этиштин буйрук ыңгайынан болот да, сүйлөм бүтүндөй мазмуну боюнча каймана, туюнтуу, баяндоо мүнөзүндө айтылат: *Дараметинди байка. Ошого карап, колуңда болгонду жумша.* (Т. С.) *Элдин ынтымагынан чыкпа.* (К. Ж.) *Касташкан душманыңа да катуу айтпай жүр.* (А. К.)

б) Баяндоочу этиштин жай, ниет-каалоо ыңгайынан болсо, жана ага, I, II жактын мүчөлөрү жалганы айтылса, белгилүү жактуу сүйлөм уюшулат. *Билимдин негизги базасын мектептен алабыз.* («МГ») *Билгемин, ушундай эле жасап салмаксыңар.* (К. Б.) *Билимди элден, тажрыйбаны турмуштан үйрөнөлү.* (Ш. Б.)

в) Атоочтук баяндоочко I, II жактын мүчөлөрү жалганган көмөкчү этиш же кызматчы сөздөр тизмектеле айтылуу аркылуу: *Кээде айласыздан көздү ачып иштөөгө мажбур болобуз.* (Ы. Г.) *Бир кезекте ошолор ой элирген азоо элеңер.* (К. Ж.)

г) I, II жактын мүчөлөрү жалганган атоочтук баяндоочтор аркылуу: *Адамбыз, садагалар.* (Ж.) *Ата-мекенибизде тынч жашаганыбызга бактылуубуз!* (Т. С.) *Ушунчалык сөзмөрсүң.* (Ж.)

д) Баяндоочу -са мүчөлүү этиштен болуп, ага I, II жактын мүчөлөрү жалганып айтылса, жана сүйлөмдүн жалпы мазмуну каймана, баяндоо, туюнтуу мүнөзүндө болсо, белгилүү жактуу сүйлөм уюшулат: *Эртеден кечке суу сугарсам, чарчайм да.* («КМ») *Улуусуна улуудай, кичүүсүнө кичүүдөй мамиле жасаңызчы.* (Н. Б.) *Эрте турсаң, уйкуңду азайтсаң, балам.* (А. Ст.)

241. Белгилүү жактуу сүйлөмдүн баш мүчөсүн таап, анын формасын, түзүлүшүн аныктагыла.

1. Ай көрдүм. Аман көрдүм. (Оо.) 2. Элдердин достугун, ынтымагын чыңдайлы. («СК») 3. Чагым сөзгө ишенип өзүңдүн жакын көргөн кишинди жектебе. (Н. сөз.) 4. Айтылбай турган сырды эч качан айтпайын. (К. А.) 5. Барсаң бара бер, балкан тооңо жете бер. (Ж.) 6. Баракелде! Кайратын, акылын көрчү. (Т. С.) 7. – Мынчалык акылмандыкты кайдан үйрөндүң?.. (Са.) 8. Бардык адамдардын мүнөзүн билүүгө болот деп ойлойсуңбу? (К. А.)

Ү л г ү: *Ай көрдүм.* Белгилүү жактуу жөнөкөй сүйлөм. Баяндоочу – *көрдүм*; этиштик баяндооч; жай ыңгай; грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй баяндооч; I жакта.

242. Белгилүү жактуу сүйлөмдүн баяндоочунун түрүн, анын милдетин аткарган сөз түркүмдөрүн, алардын формаларын аныктагыла. Сүйлөмдөрдүн айтылыш максатын, жалпы маанилерин айтып бергиле (буйруу, талап кылуу, өтүнүү, чакыруу, биргелешип аракеттенүү, өкүнүү ж. б.)

1. Токто – токто... сабыр кыл. Элдин ынтымагынан чыкпа. (К. Ж.) 2. Келгиле, төргө өткүлө. Шашылбай жай-баракат олтуруп, мейман болгула. (К. А.) 3. Сөздү өзүбүздөн баштайлыгычы. (Н. Б.) 4. Анча-мынча акыл айтканга капа болбосуң дейм. (Н. Б.) 5. Же суроосун эсимде тутсамчы. (Т. С.)

Ү л г ү: *Токто – токто...* – этиштик баяндооч; буйрук этиш; сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөрү жок; буйрук маанисинде.

243. Ар бир сүйлөмдүн баяндоочун таап жазгыла жана аларды бир нече вариантта түзгүлө (баяндоочу жекелик, көптүк санда, I, II жакта). Баяндоочко багынычтуу айкындооч мүчөлөрдүн синтаксистик милдеттерин (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) аныктагыла.

1. К. Баялиновдун «Ажар» повестин... 2. Повесттен сезимге таасир этүүчү сөздөрдү... 3. Ажардын акыркы тагдырын... 4. Ажарга болгон өзүңдүн мамилеңди...

Ү л г ү: 1. К. Баялиновдун «Ажар» повестин оку. – К. Баялиновдун «Ажар» повестин окугула. – К. Баялиновдун «Ажар» повестин окуйсүң. – К. Баялиновдун «Ажар» повестин окуйбуз. ж. б.

1. «Ажар» повестин – толуктооч; зат атоочтук толуктооч; табыш жөндөмөдө. 2) *К. Баялиновдун* – аныктооч; зат атоочтук аныктооч; илик жөндөмөдө. PDF Compressor Free Version

§ 41. Белгисиз жактуу сүйлөм

Белгисиз жактуу сүйлөмдүн өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүгү – анын да грамматикалык негизги борборун баяндооч түзгөндүгүндө. Бул сүйлөмдүн баяндоочу тышкы көрүнүшү, түзүлүшү боюнча III жакта колдонулат; *Ак-Сайда, жайы-кышы дебей, мал багышат.* («Ч») *Бул лабораторияда буудайдын үрөнүн текшерүүдөн өткөрөт.* («СК»)

Белгисиз жактуу сүйлөмдөрдө аракеттенүүчү жак эмес, кыймыл-аракеттин өзү эң маанилүү болот. Ал эми аракеттенүүчү жак, б. а., сүйлөм ээси белгисиз бирөө (көптүк санда бирөөлөр) өңдөнүп, ойдо гана божомолдонот.

Кыймыл-аракетти жасоочу, аткаруучу ээси белгисиз болсо да, түзүлүшү негизин III жактагы этиштик баяндооч уюштуруп турган жөнөкөй сүйлөм белгисиз жактуу сүйлөм деп аталат.

Белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочторунун түзүлүшү, тышкы көрүнүшү (формасы) ар түрдүү.

а) Грамматикалык негизин III жакта колдонулган жекелик сандагы этиштик баяндооч түзөт: *Быжыга кан, май, ун, боор, туз, калемпир кошот.* («Кырг. т. а.») *Дың жерлерге биринчи кезекте таруу айдашат.* («КМ»)

б) Баяндоочу **-ып** мүчөлүү чакчыл этиштен болуп, ага болжогуч **-дыр** мүчөсү жалганат: *Дартка даба издептир, бирок ага эч нерсе таба албаптыр.* (К. Ж.) *Минип жүрүп атын издептир.* (Лак.) *Мурдуна суу жеткенде билиптир.* (Лак.)

в) Өткөн чактагы этиштик баяндоочтор да белгисиз жактуу сүйлөмдү уюштурат. *Көпчүлүк чогулушта каралды.* («СК») *Чубактын кунундай кууду.* (Лак.) *Жылт этти – жылгага түштү, кылт этти – кыр-*

дан ашты. (Таб.) *Күлүк болот деп, ушул котур тайды айтышкан экен.* (Ж.)

г) **-бас, -ар** мүчөлүү этиштик баяндооч аркылуу түзүлөт: *Тааныбасты сыйлабас.* (Мак.) *Алдырар күңү жаздырар.* (Мак.) *Аргый-аргый жүгүрөр, аргымакча бүгүлөр.* (Таб.)

д) Суроо уландысы **-бы** жалганган этиштик баяндоочтор аркылуу уюшулат. *Күн сайын, ай сайын пландын аткарылышын талап кылып жатышпайбы.* («СК») *Ысык-Көлдүн дарылык касиетине суктанып жүрүшпөйбү.* («ДС»)

е) **-сын** мүчөлүү буйрук этиштик баяндооч аркылуу уюшулат: *Өмүрдө көч үстүнөн өлүм бербесин.* (М. Э.) *Жашыңда берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү.* (Мак.)

244. Белгисиз жактуу сүйлөмдөрдүн этиштик баяндоочторун таап, алардын түзүлүшүн, формасын айтып бергиле.

1. ...Добушун катуу чыгарат го. (К. Ж.) 2. Көпкө чейин анын жакшы жоруктарын айтып жатышты. («КМ») 3. Уулду төрөйт, уятын кошо төрөбөйт; кызды төрөйт, кылыгын кошо төрөбөйт. (Мак.) 4. Жеңил, бирок көзгө көрүнбөйт, жара чапсаң бөлүнбөйт, сууга окшоп төгүлбөйт. (Таб.) 5. Айтса айта беришсин, эл алдында ишим ак, жүрөгүм таза болсо болду. («КМ»)

245. Төмөндөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдү белгисиз жактуу сүйлөмдөргө айландырып түзүлө. Алардын түзүлүшүндөгү жана мазмунундагы айырмачылыктарды айтып бергиле. Эки тутумдуу сүйлөм менен белгисиз жактуу сүйлөмдөрдү салыштыргыла, алардын кайсы баш мүчөсү маани жактан басымдуу, таасирдүү айтылгандыгын белгилегиле.

1. Стадиондо футболчулар машыгып жатышты. 2. Жандилин берип, педагогдор жаштарды тарбиялашат. 3. Окуучулар көчө бойлоруна бак-дарактарды олтургуза беришсин. 4. Малчылар баккан малдарын күн сайын түгөлдөп жүрүшпөйбү. 5. Көзүн жумуп алып, карыя башынан өткөндөрүн элестетип отурган.

У л г ү: *Стадиондо футболчулар машыгып жатышты.*
– *Стадиондо машыгып жатышты.*

246. Жашайт, өндүрүп жатышат, окуду, жазган, жардамдашмакчы деген сөздөрдү катыштырып, белгисиз жактуу сүйлөм түзгүлө. Ал сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

PDF Compressor Free Version

Эскертүү. Кээ бир белгисиз жактуу сүйлөмдөрдө да жалпы маани болот. Тактап айтканда, кыймыл-аракетти жасоочу, аны аткаруучу бардык жактар (I, II, III жактар – *мен, биз, сен, силер, ал, алар*) болушу мүмкүн: *Акылды элден үйрөнөт. Атты камчы менен айдабайт, жем менен айдайт.* Мындай белгисиз жактуу сүйлөмдөр, негизинен, макал, лакаптарда кездешет, анткени дидактикалык бул чыгармалардын мазмуну турмуштук тажрыйбалардан алынгандыктан, андагы ой, окуя, кубулуш бардыгына бирдей тиешелүү. Бирок, ошондой болсо да, жалпы жактуу сүйлөм менен белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочторунун тышкы түзүлүштөрүндө (формаларында) айырмачылык бар.

247. Кандай сүйлөмдөр экенин жана баяндоочторунун сырткы түзүлүштөрүн аныктагыла. Сүйлөмдүн жалпы мазмунуна байкоо жүргүзгүлө.

1. Касыңдан жашырган сырыңды досуңа айтпа. (Мак.)
2. Жаман да болсо агабыз, жакшысын кайдан табабыз. (Мак.)
3. Каркылдаганы менен булбулга теңеле албайт да. (С. Б.)
4. Алтын өтүктү да аякка кийет. (Мак.)
5. Белине ак тон оронот, сүйрөңдөп тоголонот, тоголонуп тонун чоёт, заматта тонун ийлеп коёт. (Таб.)

248. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү белгилегиле. Татаал сүйлөмдүн тизмегиндеги бир тутумдуу жана эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү тапкыла. Алардын баш мүчөлөрүн, түзүлүштөрүн, формаларын жана анын милдетин аткарган сөз түркүмдөрүн аныктагыла.

1. Өмүр бою көрбөйт күндү, күн деп ойлор, балким, түндү. 2. Алоолонуп, от болду, андан кийин жок болду. 3. Отко бышканда как болот, дубалга сүрткөндө ак болот. 4. Адамды жутуп ийсе көрдүм дебейт, терисин сыйрып алса каны чыкпайт, сөөктөрү бакча-бакча. (Таб.)

§ 42. Жаксыз сүйлөм

Жаксыз сүйлөмдөр кептин бардык түрлөрүндө – оозеки кепте, адабий тилде жана анын бардык жанрларында – кеңири колдонулат. М.: *Аралаштырып айтканын уксаң, абдан таттуу; бирден талдап тңшүнсөң, уудан ачуу.* (Мак.) *Жайында көп, күзүндө аз.* (Таб.)

Жаксыз сүйлөмдүн баяндоочу грамматикалык ээ менен байланышы жок кыймыл-аракетти, абалды, сынды, өлчөмдү ж. б. билдирет. Мына ушул өзгөчөлүктүн, б. а., баяндоочтун ээ менен байланышы, катышы болбогондугунун натыйжасында жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочунун жак мүчөсү жок, эгер болсо да ээнин болушун талап кылбайт.

Кыскасы, ээнин таптакыр жок болушу, сүйлөмдүн негизин жалгыз гана баяндоочтун түзүп турушу – жаксыз сүйлөмдүн өзгөчөлүгү болуп саналат.

Аракет кылуучу жагы болбогон, сүйлөмдүн бардык белгилери баяндооч аркылуу гана берилип турган сүйлөм жаксыз сүйлөм деп аталат. М.: *Сенде жок, менде жок, сеңир тоодо жок, отто жок, ташта жок, кыпчакта жок.* (Таб.) *Күндүз ызаатта, түндө кызматта.* (Таб.)

Жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун да белгилүү өлчөмдө түзүлүш бөтөнчөлүктөрү бар:

а) Баяндоочу зат атоочтон болот, же ага кызматчы сөздөр тизмектешип айтылат: *Оозуңа май, кагылайын.* (К. Б.) *Үйдө баатыр, жоодо жок.* (Мак.) *Кайда болсо да бир өлүм.* (Мак.)

б) Сын атоочтук баяндооч аркылуу уюшулат: *Сага оңой болгону менен, мага кыйын.* (Т. С.) *Бизге жакшы эле, секет.* (Ч. А.) *Суудай суюк, уудай ачуу.* (Таб.)

в) Негизги баяндоочко мүмкүн, тийиш, керек, эмес, экен деген көмөкчү милдет аткаруучу сөздөр тизмектеле айтылуу аркылуу түзүлөт: *Кары адамга катуу айтууга мүмкүн эмес. Кары таарынчаак болот.* («З. ой.») *Бар десе бар эмес, жок десе жок эмес.* (Таб.) *Бир жылда эмес, он жылда да бүтпөөгө тийиш.* (С. Ма.)

г) Баяндоочтун милдетин **-бас** мүчөсү аркылуу жасалган атоочтук аткарганда: *Жаактуудан кепшебес, аркалуудан оонабас. (Таб.) Арыса да, ачса да, берме ийинче суу ичпес, жем жебес. (Таб.)*

д) Негизги баяндоочко **жарайт, жарабайт, болот, болбойт, туура келет** деген көмөкчү этиштер тизмектелгенде: *Мындан артык болбойт, болушу да мүмкүн эмес. (Ч. А.) Аалымдарды ээрчитип барууга болбойт. Жарайт, жолдош командир!.. Эми ушинтип жашоого туура келет экен да. (К. Ж.)*

249. Жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочторун таап, алардын түзүлүштөрүн, милдетин аткарган сөздөрдү жана сөз тизмектерин аныктагыла.

1. Эптеп узатып жиберүүнүн амалы го. (К. Ж.) 2. Жаралгандан бери ушундай. (Ж.) 3. Отко күйбөс, сууга чөкпөс. (Таб.) 4. Коомдук жайларда тамеки тартууга болбойт. 5. Ошол учурда кетип калууга мүмкүн эмес эле. (К. А.) 6. Аны тезирээк эле бүткөрүүгө болчудай. (А. Ст.)

250. Бир тутумдуу сүйлөмдүн кайсы түрү экенин айтып бергиле. Сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзүлө.

1. Көкөлөп уча алат, ызылдап обон салат; тастайган такырдан кыпкызыл суу алат. (Таб.) 2. Калп айткандан өлбөйсүң, бирок калктын жүзүн көрбөйсүң. (Мак.) 3. Кылыч менен коркутуп ала албаганды сөз менен жибитип алууга болот. («3. ой») 4. Бүгүн бул ишти бүткөрбөсө болбойт. 5. Бир жуманын ичинде жетишүүгө мүмкүн эмес.

251. **Оор, таттуу, жасоого мүмкүнбү, окууга болот, жаман болбос** эле деген сөздөрдү катыштырып, жаксыз сүйлөм түзүлө. Аларда колдонулган айкындооч мүчөлөрдүн синтаксистик милдеттерин аныктагыла.

252. Эки тутумдуу сүйлөмдөрдү синонимдеш белгилүү жактуу сүйлөмдөргө, андан кийин жаксыз сүйлөмдөргө айландырып түзүлө. Алардын маанилериндеги айырмачылыктарды айтып бергиле.

1. Дасторконго боорсок төгүлдү. 2. Мектеп аянтына гүл тигилди. 3. Суу менен дарак көгөрөт. 4. Өрт калың токойду каптады.

Ү л г ү: *Дасторконго боорсок төгүлдү. – Дасторконго боорсокту төктү. – Дасторконго боорсокту төгүцгө болот.*

253. Өзүңөр жаксыз беш сүйлөм түзүлө. Алардын негизги атоочтук жана этиштик баяндоочторуна кызматчы сөздөрдү кошуп, тутумдаш түзүлүшкө айландыргыла.

Ү л г ү: *Кечикпегенде жакшы болот эле. – Кечикпегенде жакшы болууга тийиш эле. – Кечикпегенде жакшы болмок экен ж. б.*

§ 43. Атама сүйлөм

Атама сүйлөмдүн уюштуруучу негизин атооч сөздөр, анын ичинен көбүнчө атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор түзөт.

Атама сүйлөмдөрдү уюштурууда анын негизи болгон атооч сөздөрдүн семантикасы да чоң роль аткарат. Бардык эле атооч сөздөр атама сүйлөмдү уюштура бербейт, табияттагы түрдүү кубулуштардын, окуялардын, өнүгүү-өсүү процесстеринин, турмуштук элестүү көрүнүштөрдүн аттары жана орундук, мейкиндик, мезгилдик маанидеги сөздөр гана уюштура алат.

Атама сүйлөмдү уюштуруп турган сөз, же сөз айкаштары көбүнчө жалпы мааниде болот да, андан кийин ага байланыштуу айтылган сүйлөмдөр анын жалпы маанисин тактап, чечмелеп, же ал жалпы маанини улантып турат.

Кубулуштардын, окуянын, мезгилдин, орун-мейкиндиктин аттарын жалпы атоо иретинде айтылган бир тутумдуу сүйлөмдөр *атама сүйлөм* деп аталат: *Дем алыш күнү. Убакыт кеч. Жамила менен Айша мектептен чыгып, колтукташып сүйлөшүп, шаар багына келишти. (К. Б.) Түн. Ай жарык. Бак жактан музыканын үңүзүлат. (К. Б.)*

Грамматикалык түзүлүшү боюнча атама сүйлөмдөр *ж а л а ң* (жеке сөздөн) жана *ж а й ы л м а* (бир нече сөздүн айкашынан) түрүндө колдонулат. М.: **Өрт!** Суу

чачкыла! *Кийиз менен баскыла!* (Т. К.) *Салкын төр. Суусу жашыл болуп көрүнгөн оңутта кызыл балыктар жалт-жулт этип секирип, кайра шырп-шырп деп түйүп ойнойт.* (Т. К.)

Атама сүйлөмдүн семантикасы, айтылыш максаты түрдүүчө болот. Ушул өзгөчөлүгүнө карай атама сүйлөмдөр бир нече түргө бөлүнөт.

а) Зат, окуя, кубулуштарды атоо иретинде айтылат: *Сууда сулайман, тоодо толойман.* (Таб.) *Узун кулак, кыйык чунак.* (Таб.) *Капчыгай. Эки өйүзүндө тең карагай, четин, арча калың өскөн.* («КМ») Согуш. *Согуш дегениң – кан төгүц, жакырчылык, кайгы-муң.* («КМ»)

б) Мезгилдик, орундук маанини билдирет: *Түптүз талаа. Канча караган менен уч-кыйырына көз жетпейт.* («КМ») *Түн. Айлана тыптынч. Жадагалса, айылда үргөн иттердин да дабышы угулбайт.* («КМ»)

в) Заттын сындык, кыймылдык белгилерин атоо иретинде колдонулат: *Кой куйруктуу, найча бойлуу, музоо баштуу. Жыл мезгилин ылгабас, кыштыр жайдыр кургабас.* (Таб.)

г) Табышты, элести атоо: *Тарс! Тарс! Туш тарапка качкан кишилерди чилдей кууп атып, жеткенин кызылдай кылычка алып, сая түшкөн бир рота атчан солдат эми төбөсү көрүнгөн бир да адам таппай, аттары кара тер...* (Т. К.) *Жылт-жулт, жылт-жулт. Бирде үлбүлдөп, бирде даана көрүңүп, тээ алыскы майда адырда жалгыз от күйөт...* (М. Ау.)

д) Эмоциялык көркөмдүктө айтылуу менен психикалык абалды билдирет: ... *Өлүм! Өлүм алдастайды. Келме кезек! Өлүм!* (Т. К.) – *Ө-өрт! Сыйкыры болсо куш болуп учуп кетсинчи? Ө-өрт!* (Т. К.)

Атама сүйлөмдөр тилде кеңири өнүккөн. Мекеме, уюмдун аталышы, китеп, журнал, газеталардын аттары жана андагы темалардын аттары бир сөз, же сөз айкашы түрүндө аталышы да байланыштуу айтылган текстте атама сүйлөмдүк милдет аткарат.

254. Атама сүйлөмдөрдү тапкыла. Алардын түзүлүшүн белгилегиле. Кырааты менен көркөм окугула. Атама сүйлөмдү уюштурган сөздүн морфологиялык табиятын – кайсы сөз түркүмү экенин, формасын аныктагыла.

1. Пастек бойлуу, тогуз тондуу. (Пияз.) 2. Узун аркан, жыйып ала албайм. (Дөңгөлөктүн изи.) 3. Алача терек, алтымыш бутак, бутак сайын уя, уя сайын жумуртка. (Жүгөрүнүн даны.)

4. Жандандыруучу күч.

Акылман мындай дептир:

– Билимсиз жан – өлүк жан. Какыраган жерди жаан көгөрткөн сыяктуу эле, өлүк жанга жан киргизүүчү күч билим болот. («3. ой.»)

Эскертүү: Бир тутумдуу сүйлөмдүн башка түрлөрү сыяктуу эле атама сүйлөмдөр да татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндө кездешет. Поэзияда, табышмактын материалдарында жалаң жана атама сүйлөмдөрдөн уюшулган татаал сүйлөмдөр бар: *Белен-белен-белен ат, бели жоон күрөң ат, аштан-тойдон калбаган, арам өлгөн күрөң ат.* (Үбөлүк.)

255. Атама сүйлөмдөрдүн маанилерин айтып бергиле.

1. Кимдин шору.

Сократ, күндөрдүн биринде бир бай менен сапарга чыгып, бир оокумда каракчылардын кошууну турган жайга келип калганын билишет. Бай:

– Таанып калышып менин шорумду кайнатат го? – дейт. Сократ болсо:

– Мени таанышпаса, шорум кайнайт го? – дейт. («30.»)

2. Турмуштун ар күнү – тоскоолдук. Кадам сайын күрөш. Басып өткөнүңдүн өзү – күрөш. (Н. Б.) 3. Ушу эмне жакшылык! Капкара түн. Камыш арасы. Жатканым – саздак суу. Суу! (Н. Б.)

256. Төмөнкү сөздөргө аныктоочторду кошуп, атама сүйлөмдөрдү түзгүлө. Сүйлөмдүн грамматикалык негизин белгилегиле. Атама сүйлөмдөрдүн маанилерин айтып бергиле. Атама сүйлөмдөрдүн маанилерин уланткан, тактаган, чечмелеген эки тутумдуу жөнөкөй же татаал сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Тескей Ала-Тоо, жери, токой, жаз, мезгил, эл, ызы-чуу.

Ү л г ү: *Бийик аскалуу Тескей Ала-Тоо. Анын ар бир капчыгайы көркүтү: карагай, арча, четин жана түркүн-түркүн бадал, дарактар калың өскөн.* PDF Compressor Free Version

Атама сүйлөмдүн грамматикалык негизин атооч жөндө-мөсүндөгү зат атооч түзүп турат. Орундук мааниде.

257. Тексттерди кептин стилине карата мүнөздүү тил каражаттары боюнча талдагыла. Сүрөттөө кебинин объектилери кайсылар? Берилген тексттер ошол объектилердин кайсы түрлөрүнө кирет? Фактылардын негизинде далилдегиле. Тексттерден атама сүйлөмдөрдү бөлүп көрсөткүлө. Алардын грамматикалык түзүлүшүн, колдонулуш максаттарын, маанилерин аныктагыла.

1. Түн. Таш каарыган аяз. Аязда калган жалгыз ат-чандай ала булуту тытылган бозомтук муздак асманда бир четинен бөксөргөн муздак ай. Кыштын узун түнүн жамы-нып, ичине албан түркүн сыр катып, түнөрүп жаткан Каш-кар. Ала булуттуу асмандын бозомтук көгүлтүр көлөкөсү түшкөн ийри көчөлөрдөн эрбең-сербең чыга түшкөн караан-дар. Чамгарагында жаңы тууган аты бар «Жами» мечити. Ошо мечит түбүндөгү жасалгалуу үйдө күткөн жашырын иш бар эле.

2. – Ассалоому алейкум! – Ассалоому а-алейко-ом!

Ушинтип, удама-удаа салам айтып, босогосун аттаган кенен үй ичи тышынан түнөрүп караңгыда ичи жарык да, жасалгалуу да экен. Кире бериште алтын алкак ичиндеги агыш-көгүлтүр күмбөз – Мухаммед пайгамбардын күмбө-зүнүн сүрөтү. А тиги төркү дубалдын кенен коңулуна шы-кай жыйылган кызыл-тазыл атлас, шайы жууркандар. Анын туурасындагы текчеде жибектей жумшак булгаары тыштуу, алтын жазуусу бар диний китептер. Түрлөнтө токулган хотан килеми жерге төшөлүп, анын үстүндөгү көк-жашыл атлас төшөктөр үстүндө кыркаар мандат урун-ган меймандар.

Бул үй – бу Кашкар багыты, алты шаар жамааты-нын шейхул имамы Сабит-дамулланын үйү. Мында отургандарды мына ушул кышкы түндө ары жашы-рын, ары шашылыш маслатка чакырып отурган – Са-бит-дамулла. (С. О.)

Суроолор жана тапшырмалар

1. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн грамматикалык негиздерин кай-сы баш мүчөлөр түзөт?
2. Бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдө канча баш мүчө болот жана алардын милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарат?
3. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн баш мүчөсүнүн формаларын ай-тып бергиле.
4. Баяндооч аркылуу түзүлгөн бир тутумдуу сүйлөмдөрдө ара-кеттенүүчү жак ойдо кандайча тутулат, элестетилет?
5. Белгилүү жактуу жана жалпы жактуу сүйлөмдөрдүн окшош-туктарын, айырмачылыктарын айтып бергиле.
6. Белгисиз жактуу сүйлөмдүн бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн башка түрлөрүнөн айырмаланган өзгөчөлүктөрү кайсы?
7. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн (жалпы жактуу, белгилүү жактуу, белгисиз жактуу жана жаксыз сүйлөмдөр) баяндоочторунун түзүлүшүндөгү окшоштуктарды жана айырмачылыктарды айтып бергиле.
8. Баяндооч аркылуу түзүлгөн бир тутумдуу сүйлөмдөрдө эмне өтө маанилүү: аракеттенүүчүбү, же кыймыл-аракет, абалбы?
9. Атама сүйлөмдүн колдонулуш шарттарын эсиңерге салгыла.
10. Атама сүйлөмдү түзүүчү негизин кандай сөздөр түзөт?
11. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдү катыштырып, чакан аңгеме түзгүлө.

КЕП МАДАНИЯТЫ

Эскертүү: Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар башка түрлөрү бир эле жагдайды, кырдаалды, абалды билдириши мүмкүн. Мындай сүйлөмдөр эки тутумдуу, же бир ту-тумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр болсо да, мазмуну боюнча синонимдеш, б. а., түзүлүшү башка, мазмуну бирдей болушу ыктымал: 1) *Суу өтө муздак экен* (эки тутум-дуу жөнөкөй сүйлөм). 2) *Өтө муздак суу. Ага узакка түшүцүгө болбойт* (кара менен басылган сүйлөм – ата-ма сүйлөм). *Мен алардын кайда экенин так биле ал-бай жатам* (эки тутумдуу сүйлөм). *Мага алардын кай-да экенин так билүцүгө мүмкүн болбой жатат* (жак-сыз сүйлөм). Бул мисалдардагы синонимдеш эки жана

бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн пикир алышуудагы милдеттери, баяндоо, кабарлоо касиеттери, мүмкүнчүлүктөрү бирдей.

PDF Compressor Free Version

258. Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү синонимдеш бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөргө айландырып түзгүлө. Бир тутумдуу сүйлөмдүн кайсы түрү экендигин жана анын баяндоочунун түзүлүшүн аныктагыла.

1. Адамдар абийирди сакташы керек. 2. Бала чоң адам болгонго чейин үйдөн, элден, мектептен тарбия алат. 3. Оорулуу адам оокатты мүнөздөп ичет. 4. Суук катуу болуп турат. 5. Мен окууну ийгиликтүү аяктасам экен.

259. Бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү эки тутумдуу сүйлөмдөргө айландырып түзгүлө. Сүйлөмдөрдүн маанилештигин байкап, алардын колдонулуш өзгөчөлүгүн, максатын, шартын айтып бергиле. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн ар бир түрүнүн грамматикалык жалпы табиятын эске түшүргүлө.

1. Жайдын ысык аптабы. 2. Улуу адамга каяша айтпа. 3. Бардык нерсени билүүгө болот. 4. Байлыкка магдыраба. 5. Бет алган ишти бүтүрбөй койбойт.

§ 44. Багыныңкы байланыштагы сөздөрдүн өз ара байланышуу жолдору

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн бири-бири менен өз ара байланышы тең жана багыныңкы мүнөздө болот. Бир өңчөй мүчөлөрдүн ортосундагы байланыш тең байланышка жатат, анткени алар грамматикалык мааниси жана түзүлүшү боюнча бири-биринен эч айырмаланбайт: *Ильичтин шамы үйдө, капчыгайда, тоонун башында, жердин алдында күйөт. (К. Ж.)*

Мисалдагы кара менен басылган сөздөр – бир өңчөй мүчөлөр. Грамматикалык түзүлүшү боюнча баары жатыш жөндемөсүндө турат. Грамматикалык мааниси боюнча баары – орун бышыктоочтор. Демек, бир өңчөй мүчөлөрдөгү ушул өзгөчөлүк (грамматикалык бирдей түзүлүштө келиши жана сүйлөмдө синтаксистик бирдей милдет аткарышы) алардын өз ара тең байланышта колдонулушун шарттап турат.

Ал эми багыныңкы байланышта сөздөр бири экинчисине карата грамматикалык жактан багынычтуу абалда келет: *Акылга көнбөгөн адам акыры азапка көнөт. (М.)*

Мисалдагы сөздөрдү өз ара багыныңкы абалдагы төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

-
- 1) Акылга көнбөгөн адам, 2) адам көнөт,
2) акыры көнөт, 4) азапка көнөт. (М.)

Сөздөрдүн мындай өз ара багыныңкы абалда байланышы алардын грамматикалык түзүлүшү, орун тартиби жана мааниси боюнча шартталып турат. Мисалы, биринчи жана үчүнчү сөз айкаштарындагы сөздөрдүн байланышы эч кандай грамматикалык каражаттарсыз орун тартиби жана мааниси боюнча ишке ашырылса, экинчисинде сөздөр өз ара чак жана жак маанилери (келер чак, III жак) аркылуу байланышкан. Ал эми төртүнчү сөз айкашындагы байланыш барыш жөндөмө формасы аркылуу шартталып турат.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара байланышынын мына ушундай ар түрдүүлүктөрүнө карата алар төмөнкүдөй төрт түргө бөлүнөт: а) ээрчишүү байланышы; б) ыкташуу байланышы; в) башкаруу байланышы; г) таандык байланыш.

Байланыштын ар бир түрүнө мүнөздүү болгон грамматикалык түзүлүшү, уюштуруучу каражаттары болот.

- а) Ээрчишүү байланышын уюштуруучу каражаттар
- жак
 - чак
 - ыңгай

категорияларынын формалары: *Сен окуучу+суң. Алар келиш + ти. Мен бар + айын. Жана ээге карата баяндоочтун алган орду (кийин орун алышы): Китеп – билим булагы. Билим булагы – китеп.*

б) Ыкташуу байланышынын грамматикалык түзүлүшү болуп эч кандай грамматикалык каражаттарсыз багыныңкы түгөйдүн багындыруучудан дайыма мурун орун алышы эсептелинет. Демек, алар өз ара орун тартиби жана маанилик жактан байланыш жасайт: *Кызыктуу китеп, бийик тоо, эки бала, тез келди.*

- в) Башкаруу байланышын уюштуруучу каражаттар
- барыш,
 - табыш,
 - жатыш,
 - чыгыш
 - жөндөмөлөрү,
 - жандоочтор

шаар + га барам, Абыл + ды көрдүм, тоо + до өсөт, жыгач + тан жасалган, окугандан кийин билди.

г) Таандык байланышын уюштуруучу каражат катары илик жөндөмөсүнүн мүчөсү (-нын) жана таандык уландылары эсептелинет: *комуз + дун кыч + су, биз + дин айлы + быз, се + нин китеб + иң*

Мына ушундайча байланыштын түрлөрү бири-биринен өзүлөрүнүн грамматикалык түзүлүшү, уюштуруучу каражаттары боюнча айырмаланып турат.

260. Сүйлөмдөгү сөздөрдү сөз айкаштарына ажыратып, алардын өз ара байланышуу жолдоруна карата төмөнкүдөй мүнөздө синтаксистик талдоо жүргүзүлө: 1) баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышынын каражаттарын аныктоо; 2) башкаруу байланышынын түрлөрүн (атоочтук башкаруу, этиштик башкаруу) жана уюштуруучу каражаттарын аныктоо; 3) таандык жана ыкташуу байланыштарын, грамматикалык түзүлүшүн аныктоо; 4) багыныңкы жана багындыруучу түгөйлөрдүн кайсы сөз түркүмүнөн экенин аныктоо.

1. Бүгүнкү күнгө чейин анын бир гана мунарасы сакталып калган. («СК») Азыр да кээде кулагыма ошол эшелон кулагымды тундуруп, куйрук улаш эки паровоз алып учкан вагондор как жарып өткөнсүйт. (Ч. А.) Данияр биздин айылда жакында эле пайда болду. (Ч. А.) Балдары – окуунун отличниктери. («СК») Эртеңки күн бүгүнкүдөн салмактуу, эртеңки өмүр бүгүнкүдөн кайраттуу. (Н. Б.) Мен бир күнү ушул кепти Алиманга айттым. (Ч. А.)

2. Көлдүн өзүндө балык өстүрүүчүлүк жана балык кармоочулук өнүккөн. Ал Ысык-Көлдө сазан форели жана башка балыктарды өстүрүүнү сунуш кылган. (М. К.) Садык акемдин бул каты да Саратов шаарынан келиптир. (Ч. А.) Айрым адамдардын ага окшогон сөздөрүн биз ээрчибей коё албайбыз. (А. У.) Жылдызы жарык адамдын келечекте бөксөргөн аягы толучу, тилеген тилеги кабыл болучу. (К. Ж.)

3. Карпатка чейин жүздөгөн километр мейкиндик жатат. («СК») Алардын карааны бир аздан кийин чийдин арасынан көрүнбөй калды. (Ч. А.) Турмуштун ачыкчы – адамдын өз колунда. (Т. С.) Жакшыга сый, жаманга келтек. (Макал) Демократия деген – тандоо, эркин ойлоо мүмкүнчүлүгү. («АЖ»)

261. Тексттен тең байланыштагы сөздөрдү атап көрсөткүлө. Алардын тең байланышта экенин кантип аныктайсыңар? Багыныңкы байланыштагы сөздөргө төмөнкү схеманын талабына ылайык талдоо жүргүзгүлө. Схеманы толтурууда багыныңкы жана багындыруучу түгөйлөрдүн арасын кошуу белгиси (+) аркылуу ажыраткыла.

Ээрчишүү байланышы	Уюштуруучу каражаттар	Ыкташуу байланышы	Грамматикалык түзүлүшү	Башкаруу байланышы	Уюштуруучу каражаттар	Таандык байланышы	Уюштуруучу каражаттар
						Биздин+кесибибиз	-дин+ибиз

1. Биздин кесибибиз – сөздүн стихиясы, тилдин маданияты. Жазылып калтырылган сөз убакыт менен мейкиндикте чексиз өмүр сүрүү кудуретине ээ болот. Сөз кудурети чексиз жана ал адам жашаган бардык жерде өкүм сүрөт. Жазуу түрүндөгү сөздө камтылган ой гана жашап өмүр сүрө алат. Бирок буга чейин эле адам баласы узакка созулган эволюциянын процессинде сөздүн потенциясына ээ болуп, жарыкчылыкка келет. (Ч. А.)

2. Бул – анын айлана-чөйрө менен карым-катышта болуу үчүн байыркы ата-бабалардан маданияттын эң мартабалуу табериги катары мурас калган эң зарыл куралы жана каражаты. Ушул эле таберикти кийин ал баа жеткис курал кылып, урпактарга калтырат. Адам сөздүн түгөнгүс кыйырларында жашайт. Өмүр бою адамдын акылы болмуштун түпкүрүнө жана рухтун тереңдигине көз чаптырып көрүүгө мүмкүнчүлүк берген сөздөрдөн дайыма чоң канагат жана ыракат алып турат. (Ч. А.)

§ 45. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү

Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү жөнүндө төмөнкүлөрдү эсиңерге түшүргүлө:

- сүйлөмдү уюштурууда баш мүчөлөрдүн ролу;
- сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн өз ара сан, жак боюнча ээрчишүүсү;
- баш мүчөлөрдүн өз ара орун алуу багыты;
- баш мүчөлөрдүн ар бирине мүнөздүү болгон грамматикалык формалары;
- сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө карата абалы;
- сүйлөмдүн уюшулушундагы ар биринин жекече алынган кызматы, ролу;
- грамматикалык түзүлүшү (жөнөкөй жана тутумдаш).

Мисалы, сүйлөмдүн ээсине тиешелүү грамматикалык касиеттер, белгилер:

- а) грамматикалык түзүлүш – формасы боюнча дайыма атооч жөндөмөдө турушу;
- б) сүйлөмдүн баяндоочу менен сан жана жак боюнча ээрчише байланышы;
- в) сүйлөмдө сөз болуп жаткан нерсенин аты катары келиши;
- г) сүйлөмдүн баяндоочуна карата дайыма төрчүл орун тартипте жайгашышы;
- д) сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө карата багыныңкы абалда келбестиги.

Мына ушул белгилердин жыйындысы ээнин грамматикалык жекече табиятын түзөт. Баяндоочтун грамматикалык белги-касиеттеричи?

262. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө карата төмөнкүдөй мүнөздө талдоо жүргүзгүлө:

1) Сүйлөмдөрдөн ээни тапкыла. Эмне үчүн ал ээ экендигин далилдегиле. Түзүлүшүн жана кайсы сөз түркүмүнөн

экендигин аныктагыла. 2) Сүйлөмдөрдөн баяндоочту таап, анын грамматикалык формасын, түзүлүшүн жана кайсы сөз түркүмүнөн экендигин аныктагыла. **Кандай негизге таянып аны баяндооч катары карадың?**

3) Ээси түшүрүлгөн сүйлөмдөрдү баяндоочтордун жак формаларына карап аны (ээни) калыбына келтирип көчүргүлө. Сүйлөмдөгү ээ менен баяндоочтун ортосундагы сызыкчанын эмне үчүн коюлганын жана кандай учурларда коюларын эсиңерге түшүргүлө.

1. Улуу Чаттын чөйрөсү аскалуу тоо, какыраган таштак, адырлуу боз чап. Чыгыштан Сан-Таштын, батыштан Кызыл-Омполдун шамалына долуланып толкуй жаткан – Ысык-Көл. Ысык-Көл – долу. Ал толкуса өркөчтөнүп, адамдын үрөйүн учуруп толкуйт. Ысык-Көл – тынч, токтоо көл. Кээде ал көшүлүңкү тартып мемиреп жатып калат, чынында, Ысык-Көл кыргыз элинин энеси го, чиркин. (Ж. Т.)

2. – Атым–Иван, жумушчумун.
Москвадан келдим мында.
Белимдеги эски курум
Көптөн тааныш Түнкатарга. (Т. У.)
Сен десем, сен дегендин баары сенсиң,
Сен калыс, сен адилет, тегиз-теңсиң.
Сөзүң дың, жолуң туура, молсуң, кеңсиң.
Шертиң ак, ошондуктан ыйык элсиң. (А. О.)

3. Шаар багынын дал орто жеринде «Ударник» кино-театры турат. Анын батыш жагында Кара-Кол суусу күршар ал кирген буурадай чамынып, көбүк чачып агып жатат. Кинонун алды азан-казан эл. (К. Б.) Газик өрдөп бараткан капчыгайдын ичи салкын. Күркүрөп аккан өзөндөн ак чаң сыяктуу сапырылган суунун шапатаасы элбийт. Ак билек сулуу ак жоолук менен маңдайыңдан желпип турган-сыйт. (С. Ж.)

263. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн таап көчүргүлө (сөз айкашы түрүндө) жана аларга синтаксистик толук талдоо жүргүзүлө:

а) Ээге карата баяндоочтун сан жана жак боюнча ээрчишүүсүн;

б) алардын ар биринин кайсы сөз түркүмүнөн экендигин;
в) грамматикалык түзүлүшүн (жөнөкөй жана тутумдаш);
г) тиешелүү жерлерге ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча койгула жана анын коюлуш себебин түшүндүргүлө;

д) ээ менен баяндоочтун орун алмашкан учурларын көрсөткүлө.

Төртүнчү пункттагы тексттин стилин жана андагы сүйлөмдөрдүн өз ара ички маанилик байланышуу жолдорун аныктагыла.

1. Келин мурдун чүйүрдү. Сүт өндүрүү – мен үчүн жашоо! Мен сүт өндүрүп жаткан эмгек адамымын. Бардыгы эмгек адамынын жыргалчылыгы үчүн. Менин өзүмдү ушундай түшүнүңүз. Жана сизге сөздүн келген ыңгайына жараша сүйлөп коюптурмун, кечиресиз. Биздин чарбанын шартында сүт өндүрүү – эң биринчи маселе. Ошондуктан жыл сайын жүзгө жакын асыл тукум кунаажындарды сатып алабыз.

2. Жанкечтинин ак үйү тээ окчун тигилүү. Кымыз жеткирчү жатакчылардын үйлөрү да алыс. Тоо арасында малдын эң сүйүктүүсү жылкы. Жылкынын азабы да ошончо, жыргалы да ошончо. (К. О.) Тоң тиштеген карсыз жайдак талаага өңдөш аяздуу асман тигине. Ушул аяздуу асман алдында куду кара мүртөз чалдай түнөрүп Кашкар жатат. Эл оор уйкуда. Шаардын орто чениндеги бир үй гана кирпич какпай ойгоо. (С. О.)

3. Асман тиреген ак зоонун түбүндө застава бар. Мындагы чек арачылар өтө так, өтө сак. Убакыт саатынан кенедей кечигүү жок. (С. О.) Береги контурдагы кичине булактын күнгөй тарабындагы чоң кыштоо Түнкатардыкы. (К. Ж.) Эл керектөөчү товарларды чыгарууну көбөйтүү, сапатын жакшыртуу негизги милдет («СК»). Бирөө менен жакындашуу, душмандашуу ага жат көрүнүш. (Ч. А.) Адамдын адамыгы элге, жерге кылган жакшылыгы. Суу деген сөз өмүр деген сөз, жашоо деген сөз көрөр күн деген сөз (Н. Б.)

4. Ушул жерди тандап келген Мамыркан. Ушул жерди эл деп калды Мамыркан. Жаш дебейбиз биз аны, баш дейбиз. Келин дебейбиз биз аны, урмат дейбиз. (Н. Б.) Мен

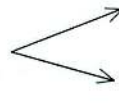
үчүн бул теректер ушул күнгө чейин сырдуу, жандуу сыяктанат. (Ч. А.) Турмуш деңиз, ал адам сыяктуу. Адам жаратылыштан алган мүнөздү. Ал ирмем сайын өзгөрүп турат. Бир ирмемде миллиондогон сыр жатат. Ирмемде миллиондор төрөлөт, миллиондор өлөт. Дүйнө адамдын төрөлүшү, өлүшү менен кызык. Жашоонун өзү таалай эмеспи. Өмүрдү баалай билүүнүн өзү, сактай билүүнүн өзү адамгерчилик. (Н. Б.)

5. Не бир чырмооктор жатат чөптөн чөпкө чалынган. Тикендер турат, жакындасаң, бүткөн боюңа кирген. Суулар агат жылга, жыбыттап ташты ташка ыргыта өзүн жанчыган. Булут каалгыйт асманда. Тоолор турат аркайган кээ бир жерлери жашыл, кээ жери куудураган таш болуп. Ошонун баары бирин-бири жерибейт. (Н. Б.)

§ 46. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү

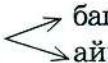
Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү өз ара аныктооч, толуктооч жана бышыктооч болуп бөлүнөрүн эсиңерге салгыла. Алар бири-биринен грамматикалык маанилери жана сырткы түзүлүшү боюнча айырмаланат. Мисалы, аныктооч заттын же заттык маанидеги сөздөрдүн ар түрдүү белги-касиеттерин, санын, сапатын, өң-түсүн билдирсе, бышыктооч, тескерисинче, кыймыл-аракеттин ар кандай абалын туюндуруу кызматын аткарат. Ал эми толуктооч кыймыл-аракет багытталган объектинин аты катары келет.

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү мына ушундайча грамматикалык маанилери (сүйлөмдө аткарган кызматтары) боюнча кандай айырмаланып турса, ошондой эле мүнөздө грамматикалык түзүлүшү боюнча да айырмаланып турат. Муну кыскача төмөнкүдөй чагылдырууга болот:

1. Аныктооч грамматикалык түзүлүшү боюнча байланыштын түрлөрү аркылуу уюшулат:		таандык атоочтук
ыкташуу |
|--|---|-----------------------------|

1) *Тизмектелген Ала-Тоонун чокуларына күн нурун чачты.* (К. Б.) 2) *Ажырашар дос ээрдин кашын сурайт.* (Мак.)

Мисалдардагы аныктооч+аныкталгычтарды сөз айкашы түрүндө төмөнкүдөй көрсөтүүгө болот: *тизмектелген* + *Ала-Тоонун*; *ажырашар* + *дос* = атоочтук ыкташуу түзүлүшүндөгү аныктоочтор. *Ала-Тоонун* + *чокуларына*; *ээрдин* + *кашын* = таандык байланыш түзүлүшүндөгү аныктоочтор.

Толуктоочтун грамматикалык түзүлүшү катары байланыштын		башкаруу айрым жандооч
--	---	---------------------------

түрлөрү эсептелет: *Атты ашууда сына. Аттан түшсөң да, ээрден түшпө. Аттууга жөө жете албайт. Байда мал болсо, жардыда туз бар. Киши болор кишинин киши менен иши бар.* (Мак.)

Толуктооч жана толукталгыч сөз айкашы түрүндө: *атты* + *сына*; *аттан* + *түшсөң*; *аттууга* + *жете албайт*; *байда* + *болсо*; *жардыда* + *бар*; *киши менен* + *иши бар*.

Бышыктооч байланыштын төмөнкүдөй түрлөрү аркылуу уюшулат:

	Табыш жөндөмөсүнөн башка мейкиндик жөндөмөлөрү Этиштик ыкташуу байланышы мезгил, мейкиндик маанидеги
--	--

жандоочтор аркылуу: *Сиңер жерге суу сеп. Жашыңда берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү. Жашыңдан жаман жолго баспагын. Аты жаман мурун камчыланат.* (Мак.) *Адамдардын жарымы тышта уй мүйүз тартып отурушкан эле.* (М. А.) *Наташа булкуна сүйлөп, бакты көздөй кетти.* (К. Б.)

Бышыктооч жана бышыкталгыч сөз айкашы түрүндө:

1) *Сиңер жерге + куй; жашыңда + берсин; карыганда + берсин; жашыңдан + баспагын* – башкаруу байланыш түзүлүшүндөгү бышыктоочтор. 2) *Мурун + камчыланат* = этиштик ыкташуу түзүлүшүндөгү бышыктооч. 3) *уй мүйүз тартып + отурушкан эле; бакты көздөй + кетти* = жандоочтук түзүлүштөгү бышыктоочтор.

Мына ошентип, кыймыл-аракетке карата бышыктоочтордун грамматикалык түзүлүшү катары мейкиндик жөндөмө формалары, этиштик ыкташуу жана жандооч байланыш формалары эсептелет.

Эскертүү: Мейкиндик жөндөмө формалары кыйыр толуктоочторду да уюштуруучу грамматикалык негизги каражат катары келет. Мындай учурда кыйыр толуктооч жана бышыктоочторду грамматикалык маанилерине карата ажыратууга болот. Тагыраак айтканда, кыйыр толуктоочтор объектилик мааниде болуп, **кимге? эмнеге? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден?** деген суроолорго жооп берсе, бышыктоочтор орундук, мезгилдик мааниде келип, **кайда? кайдан? кайсы жакка? качан?** деген суроолорго жооп болуп түшөт.

264. Тексттер стилдин кайсы түрүнө кирет? Далилдегиле. 1-, 2-пунктардагы сүйлөмдөрдүн өз ара маанилик ички байланыш жолдорун аныктагыла. Тексттерден айкындооч мүчөлөрдү таап, түрлөргө ажыраткыла. Аларды ар бир түрүнө мүнөздүү болгон белгилери (грамматикалык мааниси, түзүлүшү) боюнча аныктагыла жана кайсы сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүн атап көрсөткүлө.

1. Сапарбек пулемётун сүйрөп, кыштактын көчөсүнө кирип келди. Алдындагы үйдүн төбөсүнөн автоматтын огу жаады. Алардын кээ бирөө шинелинин этегин жулуп кетип, кээ бирөө бутунун башына келип түшүп жатты. Мээлеп туруп эки-үч граната ыргытты. Тытылдаган автоматтар жаагын басты. Ошол замат жолдошу экөө алдыга жылып барып, душманды каптал жагынан кыйрата баштады. Кандуу кармашуу барган сайын катуулай баштады.

2. Каардуу душман танкаларын алдыга жылдырды. Туш-туштан темир укмуштар акырындап жылып келе жатты. Татыр-тутурлап жолундагы дарактарды, дубалдар-

ды кыйратып, баары тең Сапарбектерди көздөй келе жаткансыйт. Бул темир жан алгычтар (жолундагы жолуккан нерселерди мойсоп) туш-тушуна ажал чачып келе жатат. Айткандай эле, эки-үчөө түз эле Сапарбекти көздөй бет алды.

3. Бул буту-колу жок томурандаган чоюндар аткан октон тез келе жатышты. Бирок аларга Сапарбектер селт этип да коюшкан жок. Өлүм алардын эсине түк да келген жок. Жакындай бергенде, танкага каршы гранаталарды биринин артынан бирин ыргытты. Учуп келе жаткан танк тык токтоду. Экинчисинен кара кочкул түтүн булады. Эми Сапарбектер танкалардын калгандарын чыдамсыздык менен күтүп жатышты. (Ж. Т.)

4. Тогойдун күйөөсү Байдалы колхоз колхоз болгондон бери өмүр бою сугат жагында жүрчү. Кечинде жумуштан келе жатып Сейде Байдалы кошунасынын эгин сугарып жүргөнүн көрөр эле. Байдалынын колундагы сарт кетмен ар бир керилип чапкан сайын күзгүдөй жарк-журк этип чагылышчу. Иңир сызылып – жазылган көгүш талаада Байдалынын карааны эле көрүнөт. Байдалыга ушул көгүш жайык талаа дайыма өз үйүндөй, өз жайындай сезиле берет. (Ч. А.)

265. 1, 5-пунктардагы тексттер кептин кайсы түрүнө кирет? Далилдегиле. 2-, 5-тексттердеги сүйлөмдөрдү байланыштырып турган тышкы тилдик каражаттарды аныктагыла. 3-, 4-тексттердеги сүйлөмдөрдө кайталоолорго көңүл бургула. Мүмкүн, аны четтетүүнүн жолдорун билерсинең? 3-, 4-тексттердеги сүйлөмдөрдү схеманын талабына ылайык талдап, тиешелүү графаларды толтургула.

Аныктооч + аныкталгыч	Берилүүчү суроолор	Кайсы сөз түркүмүнөн?	Толуктооч + кыймыл-аракет	Берилүүчү суроолор	Кайсы сөз түркүмүнөн?	Бышыктооч + кыймыл-аракет	Берилүүчү суроолор	Кайсы сөз түркүмүнөн?

1. Улуу тоонун байыркы аскалары көз учунда каалгышат. Алыстагы муз төрлөр жарыкка күзгүдөй чагылышат. Кырман жактан кимдир бирөөнүн үнү уюлдуу чыкты. Сары кыр тарткан чоң үймөккө колуна айры кармап адам чыкты. Ал тоодон бүркүт учургандай колундагы айры менен чоң боолорду сайып-сайып, төмөн карай ыргыта баштады. Түгөй-түгөй аттар чегилген бийик шатылуу арабалар чоң короодон чубаша чыгып, таңкы тынчтыкты бузду. (Т. С.)

2. Нурбек люлькадагы лебёдканы жаңы эле ремонттоп бүттү. Ал Байдамталдын жээгине жата калып, чоң-чоң кочуш менен эми гана суу ууртады. Бүгүн ал өмүрүндө биринчи жолу жеңиштин, күрөштүн жыргалын толугу менен сезип билди. Нурбек акыркы жолу көпчүлүктүн келечегине арналган максат үчүн баатырдык көрсөттү. Ал ээжаа бербеген Байдамталды багынтууга пайдалуу салым киргизгендей болду. (Ч. А.)

3. Алыскы аскалар Даниярдын обонун эки-үч кайтара улантып жатты. Анын үнү дагы да чыйралып, ого бетер күчөй берди. Даниярдын обонунда болгон жалын менен чексиз мээрим адамды таң калтырды, (жакасын карматы.) Анын ыры сөз жок эле үн менен обон. Бала болгону мен мындайды эч качан уга элек элем. Ал кыргызчага, казакчага да окшобойт, бирок бул обондо байыртан бир боордош кыргыз менен казактын тандалган төл обондору ширетилип коюлгандай туюлат. (Ч. А.)

4. Таластын керме тоосунун этек жагында, Күркүрөөнүн башында кош чоку бар. Мен азыр ошол кош чокунун ортосунда ак мөңгүнүн салкынында олтурам. Мен алда кайда төмөн калган өрөөндү карайм. Бул эки чокунун сол жактагысын Манастын чокусу дейт эл. Баркырак суусунун шары эки чокунун ортосун шоокумга толтурат, (атына жараша кулак тундурат.) Мен бул эки чокуну көптөн бери сагынып жүргөм. (А. Ж.)

5. Мына, Текебайдын карып пенсияга чыкканына да беш-алты жылга аяк басты. Бул мезгилдин ичинде ал эч жакка чыкпай, дайыма өз үйүндө болду. Кээ-кээде гана эртең мененки тамактан соң дуу-чуулуу шаарына барат,

(адырларды аралайт.) Дөбөлөргө чыгып, тээ алыскы өрөөндөргө, ак кардуу тоолорго көз чаптырат. Тоолор Текебайга дүңкүйүп сыр каткансышат. Небереси Сапарбек ушул тоолордун арасында. Ал небересин ушул тоолордон издейт. (Ш. А.)

§ 47. Толук жана кемтик сүйлөмдөр, алардын өз ара байланышы

Толук жана кемтик сүйлөмдөр өз ара маанилик жактан ажырагыс тыгыз байланышта болот. Ошол себептүү биринин маанисин экинчиси толуктап, же биринин мааниси аркылуу экинчисиндеги айтылуучу ойдун мазмуну түшүнүлөт да, сүйлөмдүк касиетке ээ болот.

Толук сүйлөмдө айтылуучу ойдун мүнөзүнө карата сүйлөм мүчөлөрү толук берилет. Ал эми ага маанилик жактан байланышта келген кийинки сүйлөм жооп иретинде улантылат да, анда мурда айтылган ойдун негиздүү деп эсептелген бөлүгүнө гана жооп берилет. Мындай учурда жооп иретиндеги сүйлөмдүн бир же бир нече мүчөсү гана айтылып, калгандары айтылбай кемип кала берет. Бирок андагы кемиген сүйлөмдүн мүчөлөрү өзүнөн мурдакы толук сүйлөмдүн мазмуну аркылуу айкын белгилүү болуп турат. Кептеги мындай ыкма эки тараптын сүйлөшүүсү (диалогу) аркылуу уюшулат.

Мындан сырткары, сүйлөөчүнүн психикалык ар түрдүү абалына, башка да сөз жүрүп жаткан учурдагы ар кандай шарт-кырдаалдарга, себептерге байланыштуу сүйлөмдүн, негизинен, акыркы бөлүгү үзүлүп, айтылбай калат. Мында да сүйлөмдүн айтылбай калган бөлүгү өзүнөн мурдакы толук сүйлөмдөрдүн жалпы мазмуну аркылуу так болбосо да, болжолдуу түрдө белгилүү болуп турат. Демек, мына ушундай шарт-жагдайлар кепте кемтик сүйлөмдүн колдонулушун шарттап турган болот.

266. Толук жана кемтик сүйлөмдөрдүн синтаксистик структураларын (түзүлүшүн) аныктагыла (жалаң сүйлөмбү, жайылма сүйлөмбү же бир тутумдуу сүйлөмбү), кемтик сүйлөмдөрдөгү түшүрүлгөн мүчөлөрдү толук сүйлөмдүн маанисине карап ордуна койгула. PDF Compressor Free Version

1. Өкмөт кимдики! Өзүбүздүкү. (А. С.)

– Балам, ата-энең барбы?

– Бар, энеке!

– Алар кайда?

– Шаарда. (К. Б.)

– Жакшылыктын жышааны барбы?

– Жок! Сарыбагыш козголуптур... Чабыш болуп солдаттар жеңди. Эл үрктү. Кытайга... Солто аман.

– Ажап болуптур! Аксарбашыл... (К. К.) Күркүрөгөн агымдын ичинен кээде кишилердин кыйкырыктары угулуп калат:

– Бол!.. Карма!.. Чым апкел!.. Таш бас... (Ч. А.)

2. Бут сындыбы?.. Каратайдын кагып койгон казыгы сынды... Көз чымырайт...

– Болбойт! Болбойт экен...

– Эмне болбойт?

– Эски арык – эски көйнөк, бир жерин бүтөсөң, бир жери жыртылат...

– Сүйлөбө!

– Өлөлүбү?

– Өл!

Дагы, дагы жан сабаган күрөш.

Ага эмне болгонун билсе, Канымгүл Каратай үчүн жанын да берүүгө даяр... Аңгыча алды жактан:

– Кокуй!.. Кокуй! – деген чаңырык дабыш чыкты.

– Суу жардады! Каратай, Каратай... Тезирээк!.. (Ч. А.)

3. Адакең жакага уулуна азык жеткиргени кеткен.

Кечикти. Эмне болду. (М. Алыбаев)

– Ии, уулум, табың жокпу? – Жок, түзүк элемин. (М. Г.)

Ал дайыма эле бир зарыл ишинин бүтпөй жаткандыгы жөнүндө айтат. Коомдук мааниси бар нерседен сөз козгойт. («МГ»)

– Эне!

– Ии!

– Жолдон чыгып кеттик көрүнөт?

– Жок, чыккан жокпуз. (К. Ж.)

4. Үйгө кирип келгенде болсо дароо баш кийимин алат да:

– Кеч жарык! Бала бакчага бешинчи окуучу келди, – деп кирет. (Ч. А.)

Борондуга жакындап калды. Көп жылдан бери жайдыр-кыштыр иштеп жүргөн тааныш жерлерден өтүп баратат...

– Сен камын, – деди Зарипага. – Келип калдык. Демек, балдарга азыр угузбайлы деген ойдо турдук. Жарайт, ал ойдо болсун. Азыр баш-аягыңы жыйнап алчы. Тамбурга бар. Эшиктин оозунда тур. (Ч. А.)

5. Поезддин башынан аягына кыйкырык-чуу, ышкырык угулду.

– Эмне болду?

– Стоп кранды үзүптүрбү?

– Ким?

– Купеленген вагондо!

Ал ортодо Эдигей эшик ачып, Зарипа поездден түштү. (Ч. А.)

– Баягы сөздөр чын окшойт.

– Ырас, чын. Бирдеме жазган жүргөн жигиттерден болуп жүрбөгүлө?

– Ооба. (Н. Б.)

267. Тексттерден толук жана кемтик сүйлөмдөрдү ажыраткыла. Алардын ар бирине мүнөздүү болгон грамматикалык белгилери жөнүндө түшүнүк бергиле. 6-, 7-тексттердеги сүйлөмдөрдө сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрү түшүрүлгөнүн аныктагыла. Көп чекит кандай учурда коюларын эсиңерге сактагыла.

1. – Жаңы өкмөтүндүн жол-жобосун ушул отурган баарыбыздан мурда билди, деги балакет экен...

– Ийе! Эр болсо 1916–1919-жылдардагы кылыгын таштабай көрсүнчү! (А. Т.)

– Байкаштырсаң?

– Эмнени?

– Жем-чөптү. (К. Б.)

Чындап намысына келе түштү. Эшикти ачып, ичке баш бакты. Документти көрсөттү. Таанышты. Фактыларды текшерере баштады. («Чалкан»)

2. Күзгө жарасак, анан беймарал кез да келет.

– Демек, келет дечи? – деп Абуталип жылмайт.

– Келет дебесем да, келер.

PDF Compressor Free Version

– Ошонуңа ыракмат. Мына азыр мен мончодо отурган-сыйм. Өз жаныма кейиген жерим жок. Зарипа экөөбүз чыдаарбыз. Мындан ооруна да чыдаганбыз. Балдарга жаным кейийт... Карап отура албай... (Ч. А.)

3. Эдигей ансайын көтөрүлдү. Анын алиги түшүнүксүз сөздүн маанисин сураса, «бактериан» деп илимде эки өркөчтүү төөнүн эзелки тукумун айтат экен.

– Ошентип, «бактериан» дегилечи?

– Болгондо да эң тазасы! Алмаз!

– Азыркы ченемиңердин кереги барбы?

– Илимге эң керек. (Ч. А.)

Көпчүлүк дуу-дуу. Бириникин бири тыңшабай андайлар өзүлөрүнчө баж-баж. (Т. К.)

4. Биринчи болуп балатыны улуу уулу Даул көрдү. Сүйүнгөндөн бир кыйкырып алды да, барагына жылт кирип кетти. Аяктан сырт кийимсиз эле Зарипа менен Эрмек жүгүрүп чыгышты.

– Балаты, балаты! Карачы, кандай балаты! – деп Даул тегерене чуркап, кыйкырып жүрөт.

Зарипа да балдардан калбай кубанып алган.

– Эптеп таптыңбы! Жакшы болбодубу!

Эрмек болсо буга чейин балатыны көрбөптүр.

– Апа, балаты ушубу? Балаты жакшы ээ? Биздин үйдө жашайбы? (Ч. А.)

5. Солдат Эдигейге боору ооруду окшойт.

– Атаке, бери кара, – деди иштиктүү кеңеш айтчудай...

– Мына азыр кароолдун начальниги лейтенант Тансыкбаев келет.

– Жакшы сөзүңө ыракмат. Антпегенде кантет элек. Лейтенанттын фамилиясы Тансыкбаевби?

– Ооба, Тансыкбаев. Жакында келди. Эмне? Таанышыбы? Силер жактанбы? Жек-жаатыңардан болбосун?

– Жоок, кайдан – деп, Эдигей күлүмсүрөдү. (Ч. А.)

6. Сыйдын сыйы бар, казактар ушинтип айтат эмеспи?

– Ошондой го.

– Анда ошондой болсун. Мен да эриккен черими бир жазып алайын. Юлиям Москвадагы уулга кеткен, неберелүү болуппуз.

– Экинчи небереби? Болсун!

– Ооба, эки неберелүү болдук.

– Неберелүү болгондо билесиң. Сага да көп бар го.

7. – Майда-чүйдөнүн мага кереги жок. Иштин жайын айтыңыз, – деди кароол башы.

– Жарайт!

– Тартиби менен кыска айтыңыз.

– Жарайт. Тартиби менен кыска.

Ким экендерин, кайдан келаткандарын, кандай максат менен келаткандарын, бул жерге эмне үчүн келгендигин Эдилбай Куркут айтып кирди. (Ч. А.)

§ 48. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү, жалпылагыч сөз, аларда коюлуучу тыныш белгилери

Бир өңчөй мүчөлөргө тиешелүү болгон төмөнкү белгилерди эсиңерге салгыла:

– грамматикалык түзүлүшүнүн бирдейлиги;

– синтаксистик аткарган кызматтарынын бирдейлиги;

– берилүүчү суроолордун бирдейлиги;

– сүйлөмдүн бир гана мүчөсү менен байланышары.

Мына ушул белгилердин жыйындысы бир өңчөй мүчөлөрдүн негизги грамматикалык табиятын түзөт да, бир өңчөй түгөйлөрдүн өз ара тең байланышта колдонулушун шарттап турат: 1) *Жашоодо тилден ачуу жана тилден таттуу эч нерсе жок.* (Эзон). 2) *Китеп – билим булагы, китепти сүйө билгиле. Ал ой-пикирдин, сезимдин, окуянын чиеленген түйүнүн чечүүгө жардам берет, адамды жана өзүңдү урматтоого үйрөтөт.* (М. Г.)

Мисалдардагы бир өңчөй мүчөлөрдү өзүлөрү байланышып турган сөздөр менен төмөнкүдөй берүүгө болот:

1) *тилден ачуу, тилден таттуу* + нерсе; 2) *ой-пикирдин, сезимдин, окуянын* + түйүнүн; 3) *адамды, өзүңдү* + урматтоого үйрөтөт. PDF Compressor Free Version

Көрүнүп тургандай, биринчи учурда бир өңчөй мүчөлөрдүн эки түгөйү тең грамматикалык түзүлүшү боюнча атооч жөндөмө формасында; синтаксистик аткарган кызматы – аныктооч; эки түгөй тең **кандай?** деген суроого жооп берет; сүйлөмдүн бир гана мүчөсү – «нерсе» менен байланышып турат.

Экинчи учурда бир өңчөй мүчөлөрдүн үч түгөйү тең илик жөндөмө формасында; аныктоочтук милдет аткарат; **эмненин?** деген суроого жооп берет; сүйлөмдүн бир гана мүчөсү – тике толуктооч (**түйүнүн**) менен байланышып турат.

Үчүнчү учурда бир өңчөй мүчөлөрдүн эки түгөйү тең табыш жөндөмө формасында; тике толуктоочтук милдет аткарат; **кимди?** деген суроого жооп берет; сүйлөмдүн бир гана мүчөсү – баяндоочу (*урматтоого үйрөтөт*) менен байланышып турат.

Бир өңчөй мүчөлөрдө коюлуучу тыныш белгилер түгөйлөрдүн өз ара байланышуу жолдорунун мүнөзүнө карата аныкталат. Эгерде интонация аркылуу байланышса, түгөйлөрдүн эң акыркысынан башкаларынын аралары үтүр аркылуу ажыратылат: *Ажар, Козубек, Талип, Мурат төшөктө. Ажар жүдөдү, арыктады, өчтү.* (Н. Б.)

Бир өңчөй мүчөлөрдү бардык байламталар эмес, алардын ичинен **жана, менен, да, дагы, дале, же, же болбосо, ары** байламталары гана байланыштырарын эске сактагыла. Алар байланыштырган бир өңчөй мүчөлөрдө да коюлуучу тыныш белгилер ар түрдүү болот.

Эгерде бир өңчөй мүчөлөрдү **да, дагы, деле (дале)** байламталары байланыштырса, үтүр байламталардан кийин коюлат. Анткени бул байламталар дайыма өзүнөн мурдакы сөзгө тиешелүү болуп айтылат: 1) *Базарында мурдагыдай сатылган мал да, агылып ары-бери баскан эл да жок.* (К. Б.) 2) *Кыз туулуп-өскөн жерин дагы, суусун дагы сагынып, көргөндөй керилген тоолорго, көйкөлгөн көлгө суктана карайт.* (Т. С.)

Эгерде бир өңчөй мүчөлөрдө **же, же болбосо, ары** байламталары байланыштырса, өзүлөрү кийинки сөзгө тиешелүү болуп айтылгандыктан, үтүр алардан мурда коюлат: 1) *Күзүмдөгү караандар Нарындан чыккан балчайбектер, же болбосо ак падышанын солдаттары.* 2) *Ушул кезге дейре менин эсимде калат беле, же жокпу?* (К. М.) *Ары акылдуу, ары билимдүү, ары адамгерчиликтүү Василий кишиге эч катуу айтпаган, өзүнүн да капасын, ачуусун сездирбеген адам.* (Т. О.)

Жана, менен байламталары бир өңчөй мүчөлөрдүн эки түгөйүнө бирдей даражада тиешелүү болгондуктан, эч кандай тыныш белгиси талап кылынбайт:

1) *Устаттарымдын жана Алтынбектин жардамы менен эки машинаны тең өздөштүрүп баратам.* (К. Ж.)

2) *Бүгүн кадырлуу меймандардын келишине байланыштуу Кетмен-Төбө менен Таластын жаңылыктарын сурашты.* (К. К.)

Бир өңчөй мүчөлөргө карата жалпылагыч сөздөрдүн колдонулушун эсиңерге түшүргүлө. Коюлуучу тыныш белгилер алардын бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун же кийин келишине байланыштуу болот. Эгерде мурун келсе, жалпылагыч сөздөн кийин кош чекит, кийин келсе жалпылагыч сөздөн мурун сызыкча коюлат: 1) *Биздин колхоздон экөө: Токтош менен Күмүшай гана сыйлыкка илиниптир.* («АТ») *Өмүш, Ормуш, Айша – үчөө артта калышкан.* (Н. Б.)

268. Сүйлөмдөрдөгү бир өңчөй мүчөлөрдү өзүлөрүнө тиешелүү болуп айтылган сөз менен бирге көчүрүп жазгыла. Суроо коюу аркылуу алардын синтаксистик милдеттерин аныктагыла. Бир өңчөй мүчөлөрдүн өз ара байланышуу жолдорун (интонация, байламталар) аныктап, тиешелүү тыныш белгилерин койгула жана коюлуш себептерин түшүндүргүлө. Экинчи пункттагы текст стилдин кайсы түрүнө кирет? Жообуңарды андагы тилдик каражаттарды талдоо аркылуу далилдегиле.

1. Ары сөзмөр ары ишмер башкарма айтылган маселенин татаал экендигин калың элге түшүндүрдү. Менин ишенген тууганым да жигитим да ошол, жалгыз уулумдун тилеги да ошол. (А. Т.) Бул короону башында ким салганын жана

качан салганын ушул күнгө чейин анык билбеймин. (М. Э.) Ананчы, машине-дүкөн тиги жаткан таш же бутка чалынган чөп эмес да. (Ч. А.) Жетим менен алсызга карабалды, беш каман. (Т.) Энесинин келгенине кенже уулу Кеңеш да келини Турар да жетине албай абдан кубанышты. (А. Сас.) Камал ошого тынчсыздангандай негедир суз негедир ойлуу. («СК»)

2. Тоодон кечки жел дирилдеп, ошо жел менен кошо сабалаган атчан Базар-Коргонго келатты. Аттын өз түсү көрүнбөй, кара тер басып, омуруо соорудан тердик алдынан ак көбүк буркулдайт. Бардыккан ат үстүндөгү неме кабыма көк чапан кийген ала топучан суйдаң, кара сакал арык чырай киши экен. Бир аздан кийин ал аскерче кийинген кара сур жигиттин маңдайында турду. Аттын туу куйругундай кайраттуу да калың да кара чачын кайра тараган өткүр көздүү чымыр денелүү бул жигит азыр жыйырманын үч-төртүндө гана экенин баамдаган берки киши анын кызматын аты-жөнүн байкап турду. (С. Э.)

269. 1-пункттагы текст стилдин жана кептин кайсы түрүнө кирет? Далилдегиле. Андагы сүйлөмдөрдүн өз ара ички маанилик байланышуу жолдорун аныктагыла. Бир өңчөй мүчөлөрдү атап көрсөткүлө. Грамматикалык түзүлүштөрүн аныктап, өзүлөрү байланышып турган сөзгө карата суроо коюу аркылуу синтаксистик милдеттерине карата талдоо жүргүзгүлө.

1. Деген менен, Манас доорунда дүйнөгө бир таанылган кыргыздар азыр бир таанылып, улуттар арасында урунтуу көрүндү окшойт. Байыркы кыргыз элинин урпактары азыркы заманда эмнеге жөндөмдүү экенин дүйнөлүк пресса айтып да, жазып да жатат. Байыркы кыргыз тилинде Манас сүйлөгөн, Семетей менен Айчүрөк сыр чечишкен. Байыркы түрк тилинде Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкари кут алчу билимин жазып, түрк сөздүгүн калтырган. Бул тилде кыргыздардын санжырасы, жомок, икая, эпос, дастандары айтылып, тарыхы, философиясы, жазуулары жаралган. Арстанбек, Калыгул, Кылычтын замана агымдары, Токтогул менен Тоголок Молдонун насыят ырлары ырдалган. Азыркы заманда бул тилде дүйнөгө таанылган

романдар, повесттер, илимий-техникалык эмгектер жазылууда. Кыргыз тили далай кандуу кагылыштарды, далай өзгөрүштөрдү баштан өткөрүп, далай оош-кыйыштарга дуушар болуп, баба-бубалар сактап, мурастап келген. Кыргыз тили Алтай, Каңгай, Какшаалдан тартып, Памир, Алай, Бадахшанга дейре жашаган элге, ошондой эле жарык дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө турган кыргыз улутуна таандык.

2. Ал көп өзүнө ыңгайлуу шарттардан баш тартып, аны коомчулуктун эркиндиги, басма сөз эркиндиги, элдин келечеги үчүн курмандыкка чалды. («АЖ») Ошо көчмөн журтубуз өзүндө сакталган терс жана зыяндуу көрүнүштөрдү боюнан силкип таштадыбы? (Т. С.) Кээде чоң таңгак саман, же болбосо куурай ташып жатты. Акылай ары сулуу, ары кичи пейил жан эле. (К. А.) Салибай кыска да, табышмактуу да сүйлөдү. (М. А.)

270. 1, 2-пункттардагы тексттерди кептин түрлөрү боюнча аныктагыла. Андагы сүйлөмдөрдү байланыштырып турган тышкы тилдик каражаттарды атап көрсөткүлө. Сүйлөмдөрдөгү бир өңчөй мүчөлөрдү жана жалпылагыч сөздөрдү атагыла. Тиешелүү тыныш белгилерин коюп, эмне үчүн коюларын далилдегиле. Акыркы үч сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгүлө.

1. «Кең-Суу» совхозунун иштери жөнүндө макала көзүнө урунду. Макалада эт сүт жүн планы ашыгы менен толгондугу айтылат. Анан уюштуруучулук маселеси козголуп, «Кең-Суу» совхозунун директорунун уюштуруучулукка тубаса жөндөмдүүлүгү кеңири ойлонгондугу адамдар менен иштөөдөгү өтө ийкемдүүлүгү макталат. (С. Ж.)

2. Тескей жаккы тоо караңгыда алп көлөкө өңдөнүп калдаят. Ошол тоонун бетиндеги өлөң чөп кара кыяк чөп аюу балтыркан тоо жалбысынын түркүн гүлдөрдүн жыты жел менен кошо ылдый түзгө урат. Жыт нымдуу мөлтүр шүүдүрүмдүү. (С. Ж.)

3. Мага бул жерде эң сонун – ары жылуу ары жагымдуу. (М. Г.) Бала менен аял экөө босогодо кечирим сурагандай, же жылмайганы, же күлгөнү белгисиз турган адамды көрүштү. 4. Кыз бала бойго жеткенде, анын басканын турганынан тартып баарын азабын дагы асылын дагы

көтөрө берет окшобойбу. (З. С.) 5. Жамыйла менен Айша экөө мектептен чыгып, колтукташып сүйлөшүп, шаар багына келишти. (К. Б.) 6. Айкайлагаң кымгууттун баары ызы-чуу калың дүбүрт артта калып, Гүлсары менен Карагер экөөнүн ортосу акырындап жакындай берди. (Ч. А.) 7. Колундагы китептин акчасын сатуучуга бергени же бербегени эсинде жок. (Ж. М.)

271. Стилдер бири-биринен максаты, тилдик каражаттары жана формасы боюнча өзгөчөлөнөрүн эске алып, төмөнкү тексттер кайсы стилге таандык экендигин аныктагыла.

I

– Бай-Карагай болбосоң коё кал, – деди Касен өзүнчө эле.

– Эмне? – деди селт эте Серкебай абышка, уулдарынын үнү кулагына жаңыргандай.

– Бай-Карагай деп жатам. Атын көр да, өзүн кара. Бай имиш. Башында он чакты карагай турат серейип.

– Серейет да, жутуп алсак, жеп алсак, кыя чапсак өмүрүн! Серкебай абышка уулдарын элестеткен боюнча ачуулана бурк этти.

– Ой, молдоке, эмне болуп кетти. Деги дениңиз сообу? – деди таңдана Касен.

– Сооп-соо, эмне оору деп турасыңбы?! – деди Серкебай абышка кыртышы сүйбөй.

– Ой, деги бүгүн соо киши жок. Деги кандай күн?

– Кара шаршемби! – деди Серкебай абышка, күнгө шейшемби экенин билип туруп эле.

– Ошондой дейм да. Эмне эле жол болбойт десе, кара шаршемби тура, – деди Касен чын дилинде.

– Касен, Касен, – деп чакырып калды үйдөн чыга калган Күлүйпа эшиктин алдынан эле. (М. А.)

II

... Кезинде Токбай менен Сарбандын ортосунда жалгыз аяк жол бар эле. Биз ошо менен каттап турчубуз. Бүгүн ал жок. Чөп басып калган. Сарбанга барам. Бая жездем экөөңөр

калтырган там-таш, корооңор турат. Короо толо алма-өрүк. Бирок ал мага бош, ээн калгандай көрүнөт. Сен жоксуң ... жездем жок. Алдейлеп өстүргөн асыл кызың Асылкан жок. Бирок Апче, ордун кур эмес. Уул-кыздарың: уул-кыздарыңдын уул-кыздары, небере-чөбөрөлөрүң барик ачкан бак-шагыңарды аралап, аларга арналган ак эмгек, аракетинер үчүн атыңарга дуба айтып, эскерип жүрүшөт. Менин ыраат, ыба, сооронучум ошол. (Ө. Д.)

III

... Түш көрүүнүн өзү архаикалык доордогу адамдарда алгачкы диний түшүнүктөрдүн, ишенимдердин, жан жөнүндөгү ар кыл идеялардын пайда болушун шарттаган, алардын жаралышына түрткү берген. Алгачкы адамдардын көзү менен караганда, поэтикалык эргүү, жапайы табияттын жандуу стихиясы канчалык табышмактуу көрүнсө, адам табиятындагы түш көрүү дагы ошончо табышмактуу туюлган. Ошондон улам, түш көрүү жөнүндөгү түшүнүктөрдүн өздөрүнө таандык табияты жана тарыхый өнүгүү жолу бар экени баамдалат.

Архаикалык доордогу адамдар түштү жандын кыдыруусу катары түшүнгөн: жан денеден бөлүнүп чыгып, кайсы жерлерде болуп, эмнелерди көрүп, кимдер менен жолугушса, түшкө ошол нерселер кирет деп ойлошкон. Аристотель өзүнүн эмгектеринде түш «кудайлардын тили» эмес, «жандын кыдыруусу» да эмес, адам духунун өзүнөн чыгуучу адам мээсинин спецификалуу ишмердүүлүгүнүн жыйынтык-натыйжасы экенин белгилеген. Лукреций Кар «Нерселердин табияты жөнүндө» поэмасында адам өңүндө кандай түйшөлүүлөрдү башынан кечирсе, түш адам жашоосунун күндөлүк кадыресе агымынан озуп өтүү менен, түндөсү ошолорду башкача бир формага келтирип көрсөтөрүн ырга салган. (Р. Э.)

IV

Биометрикалык жаңы паспортко жарандын улуту сөзсүз жазылышы керек. Эзелтен элибизде айтылып келаткан ала

кушту атынан ата деген накыл бар эмеспи. Улуту деген жерге улуту так көрсөтүлүшү зарыл. Андан кийин Кыргыз Республикасынын жараны экендиги жазылат. Кыргыз Эле Version кайсы бир улутка таандык болбосо кайдан жарандык. Ар бир куштун учкан уясы болгондой эле, ар бир адамга өз улуту аздек, өмүр бою ошол өзгөчөлүгүн ардактап жүрүп өтөт. Жараткан өзү тартуулаган ошол табигый өзгөчөлүктү бир беткей калыпка салып коюу аракети менен кай тарапка аттап баратканыбызды ойлондук бекен. Чын-чынына келгенде, бул өз улутун жанындай сүйгөн жарандар гана эмес, кудайга да жакпаган ниет окшойт. Элди эл кылып турган улуту болот. Улутун көрсөтпөй жарандыгын эле жазып коёлу деп миңдеген кылымдарды кечип келген улутубузду маңкуртка айланткан турабызбы. Ааламдашуу эмес балакет жараян келип турса да жалпылашып кетпөөгө шашпай турган оң, сабыр кылалы, мырзалар! Мындай апааттан кыргызды кудай өзү эле сактасын.

Кыргыз өзү сүйүп ыроолоп берген өзгөчө таңкаларлык артыкчылыктарды эзел замандан ардактап, ыйыктыгына таазим этип, таберик тутуп келаткан түбү түптүү көрөңгөлүү, уңгулуу, уюткулуу эл болот. «Манасты» билген, Манас ааламын урматтаган пенде мындай ишке барбайт. Эртең эмне болуп кетерибизди, келечегибиз эмнеге барып кептелерин ойлоп, акыл калчап, жети өлчөп бир кесер өзгөчө жооптуу учур келип турат.

Бул жөнүндө демилге көтөрмөк турсун ооз да ачпай койгонубузда жакшы болмок. Экинчиден, бул талкууга коюла турган да маселе эмес. Эң башкысы өзүбүзгө өзүбүз жамандык кылгандан сактанып туралычы бурадар, досторум жана бир боорлорум! («*Фабула*» газетасы)

V

Тил кат

Мен, Ош мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы жана журналистика факультетинин сырттан окуу бөлүмүнүн 6-курсунун студенти Болушова Бурулкан, кыр-

гыз тили жана адабияты каанасынын улук лаборанты Базарбаева Буалимадан «Манас» эпосунун 2 томдугун алдым.

Китептер жаңы. Айрылган, булганган беттери жок.

(колу)

Б. Болушова

2011. 01.02.

VI

– Бу кайдан, Муке, таң азандан бууракандап.
– Ээ, кайдан болсун, баягы эле көр тирилик да ...
– Баарыбыз ошол көр оокат деп жүрбөйбүзбү ... Бу сенин мынчалык бууракандаганыңды көргөнүм жок эле дейм да.

– Ошо ... тиги таң азандан айыл өкмөтүнө баргам, жеримди өзүмө бекитип коёюн деп. Барсам, аның жеткен кеңкелес экен, жазда берилген жериңе бир жылдан кийин келесиңби, ал жериң жок, башкага берилип кеткен дейт атаңдын оозун урайын десе ... Анан минтип ...

– Ал келесоо эмес эле, өзүң айбан турбайсыңбы, чын эле бөлүнгөн жерге бир жылдан кийин кайсы жинди киши барсын. Ой бүгүн бердиби, ошол замат баса кал да ... Анан ал байкушту кеңкелес деп ... Сен өзүң ...

(*Оозеки кептен*)

Көңүл бургула! Белгилүү бир сөз (мисалы, *акыл*) бир гана стилде колдонулабы, же шартка жараша ар кайсы стилде колдонула бериши мүмкүнбү? I жана II тексттердин ортосунан кандай жалпылык жана айырмачылыкты байкадыңар?

271. Кунт коюп окугула. Төмөнкү тексттердин экөө тең бир эле стилге тиешелүүбү, эгер андай болсо, анда экөө бир-биринен кандайча айырмаланат?

I

Москванын Москва облусундагы Щелков районунун эс алуу багына түшкөн чагылгандын кесепетинен бир киши көз жумуп, үчөө жарат алды («*Фабула*» газетасы)

– Атай, алгачкы бийлеп сахнага чыккан күнүңдү, андагы сезимдерди эстей кетпейсиңби? PDF Compressor Free Version

– Бийлегенди 15 жаштан баштагам. Үйдөн күзгүнүн алдына туруп алып бийлегенде чоң сахнага чыкканымды, жеңиштеримди элестетчүмүн. Биринчи жолу Караколдо өткөн таланттар сынагына катышканда сахнага чыккан аябай жаккан. Ошондон тартып кызыгуум артып, алгачкы жолу Бишкекке «Баракелде» деген сынакка катышып, жеңүүчү болгом. Андан кийин Москваны максат кылдым, ага жеттим, ошентип уланып кетти. Мен өзүм бала кезден эле роботторду жакшы көрчүмүн. Ар кандай кино, мультфильмдерден роботторду кантип кыймылдайт, эмнеси кыймылдайт, баарына маани берип туураганга аракет кылчүмүн. Анан да электрондук музыкалар жакчу. 1980-жылдардагы клиптерди көрүп, ошолордон да таасирлендим. 1990-жылдарда, мен төрөлгөн убакта жашоо татаалыраак эмес беле. Апам эки баласы менен жалгыз калса да болгон акчасын, күчүн бизге жумшады. Ошол ишеним мага көп ийгиликке жетүүгө себепчи болду.

– Дүйнөгө атың таанылып калды. Эгер жакшы сунуш түшсө, чет өлкөгө кетишиң мүмкүнбү?

– Жумуш боюнча бизге сунуштар көп келет, андан баш тартпайбыз. Бирок башкалардын атынан чыгууга өзүбүзгө уруксат бербейбиз. (С. И.)

272. Туура жоопторду тегеректеп көрсөткүлө. «Текст жөнүндө түшүнүк» деген аталыштагы илимий макала жазгыла.

1. Маанилик жана грамматикалык жактан өз ара байланышкан жана бир бүтүндүктү түзгөн бөлүктөрү бар кептик чыгарманы эмне деп атайбыз?

а) татаал сүйлөм; б) текст; в) аралаш татаал сүйлөм; г) көп багыныңкылуу татаал сүйлөм

2. Текст канча сүйлөмдөн куралышы мүмкүн?

а) бир; б) эки же андан ашык; в) миң; г) бардык

3. Бүтүндүк төмөнкүлөрдүн кайсынысына мүнөздүү?

а) татаал сүйлөмгө; б) текстке; в) жөнөкөй сүйлөмдөргө.

4. Тема, негизги ой, аталыш жана бирдей стилге таандык болуш – ушул төртөө төмөнкүлөрдүн кайсынысына мүнөздүү?

а) синонимдерге; б) текстке; в) аралаш татаал сүйлөмгө

5. «Манас», «Курманбек», «Жамийла», «Телегей», «Темир» деген чыгармалардын аттары эмнелер аркылуу аталды?

а) сүрөттөлгөн окуялар; б) негизги ой; в) башкы каармандар

6. «Эмгек талаасында», «Жайытта» деген аталыштар тексттин эмнесин ачык-айкын бере алат?

а) негизги оюн; б) темасын; в) атын

7. «Эмгектенүү – жеңиштин булагы», «Спорт – ден соолуктун булагы» деген аталыштар тексттин эмнесин ачык-айкын чагылдырды?

а) стилин; б) негизги оюн; в) темасын

8. Темада коюлган суроого берилген жоопту эмне деп карасак болот?

а) аталыш; б) негизги ой; в) идея; г) мазмун

9. Текстте баяндалып, сүрөттөлүп жана ой жүгүртүлүп жаткан нерсе анын (тексттин) эмнесин түзөт?

а) биримдигин; б) негизги оюн; в) темасын г) аталышын

10. Тексттин башка тексттерден айырмалоо милдетин жана атагыч кызматын төмөнкүлөрдүн кайсынысы аткарышы мүмкүн?

а) тема; б) негизги ой; в) аталыш; г) бүтүндүк

11. «Узак жол», «Сынган кылыч», «Бороондуу күндөр» деген аталыштар кандай аттарга кирет?

а) тике; б) метафоралык; в) синонимдик; г) антонимдик

12. Текст жалпысынан канча бөлүктөн турат?

а) үч; б) бир; в) жети

13. «Илгери-илгери бир падыша болуптур», «Мен силерге айтып берейин», «Окуяга өзүм күбө болгон элем» деген сыяктуу сүйлөмдөр тексттин кайсы бөлүгүнө мүнөздүү?

а) аяккы; б) ортоңку; в) бардык; г) башкы

14. Тексттин кайсы жериндеги сүйлөмдөр улантылуучу, өнүктүрүлүүчү сапатка ээ?

- а) аягында; б) ичиндеги; в) башталышында

15. Тексттин аягында эмне чыгарылат?

- а) корутунду; б) негизги ой; в) аталыш; г) тема

16. *Ошентип, ошондуктан, андыктан, демек, жыйынтыктап айтканда* деген өңдүү каражаттар тексттин кайсы бөлүгүнө мүнөздүү?

- а) ортоңку; б) аяккы; в) четки; г) башкы

17. Тексттин башкы, ортоңку жана аяккы бөлүктөрү аны (текстти) эмнеден айырмалап турат?

а) жөнөкөй сүйлөмдөн; б) жаксыз сүйлөмдөн; в) татаал сүйлөмдөн; г) фразеологизмдерден

18. *«Чал укмуш сүйлөйт экен. Аны менен башында бакылдашып сүйлөшкөнүм үчүн кийин оңтойсузданып калбадымбы»* деген сүйлөмдөр бири-бири менен кандай жол аркылуу байланышты?

- а) жарыша; б) ырааттуу; в) аралаш; г) уланыша

19. *«Күркүрөгөн күз келди. Бак-дарактардын жалбырактары саргайып жерге түшө баштады»* деген сүйлөмдөрдүн өз ара байланышын байланыштын кайсы түрүнө кошсок болот?

- а) уланыша; б) жарыша; в) аралаш; г) ырааттуу

20. Төмөнкүлөрдүн кайсынысы сүйлөмдөрдү өз ара байланыштырууда катышат?

а) сын атооч; б) бөлүкчөлөр; в) жандоочтор; г) киринди сөздөр

21. *«Нандан улуу тамак жок, адамдан улуу атак жок»* деген тексттеги сүйлөмдөр кандай каражаттар аркылуу байланышты?

а) синонимдер; б) антонимдер; в) синтаксистик параллелизмдер; г) омонимдер

273. Кунт коюп окуп чыгып, текстке ат койгула. Тексттен кандай жана канча микротеманы байкадыңар, алар эмненин негизинде бир бүтүндүктү түзүп турушат деп ойлойсуңар? Тексттеги сүйлөмдөр кандай жолдор жана тилдик кандай каражаттар аркылуу байланышты?

Дароо билдим. Кечээ эле Жаркынай эжем Асел апам жөнүндө айтып берген. Розаны жайына койгондон кийин

кыздардын улуусу катары угузганга кошо барыптыр. Ошондо Асел апам сабырдуулук менен «Жараткан жакшы көргөн пендесин жанына алат да», – деп көпкө телмирип, анан жашыды дейт. Көптөн кийин айтыптыр: «Жүрөгүм муздап калды, эми мал болбой калдым». Кетерде коштошуп колун кармасам, муздап калыптыр деп айткан эжем.

Эс алайын деген жаным эңгирей түштүм. Шамшы ичиндеги айылдар – ар кошкон эл. Же жакшы тааныштарым жок. Жылына бир-эки жолу тийип-өтүп жүргөнүм менен көпчүлүгүн билбейм. Шалдая түштүм. Апама тогуз жыл бою көз салып баккан Алтын карындашым да райондук оорукананын тез жардамында иштейт. Күн алыс барып-келип турчу. Кара ашка дайындалган кара ат канжар жеп отурат. Отун-суу, чай-чамек, талдын дайынын ким иреттейт? Ушу суроолор чыккыйымы оорутуп чыкпаспы.

Таң атпай шаарга келип, тууган-туушкандарга кабар берип, түш оой үй-бүлөмдү алып, кайра жетип бардым.

Бекер эле кооптонгон экем. Боз үй тигилип, бала-чакалар отун араалап, келиндер боорсок бышырып, балдар кернейленген самоорлорду тизип кайнатып, айтор, баары өз жайында. (М. А.)

274. Үч текстти өз ара салыштырып окугула. Кандай айырмачылыктарды байкадыңар, ал айырмачылыктар эмнелерден көрүндү? Бул тексттердин баарын бир стилге таандык дешке болобу? Тексттеги стилистикалык боёкчолуу сөздөрдү тапкыла, аларды кандай белгилерине карап аныктадыңар?

I

Жогорку Кеңеш тарабынан «Кыргыз Республикасында кумар оюн ишине тыюу салуу жөнүндө» мыйзамына өзгөртүүлөр киргизилип, Президент кол койду. Ага ылайык, кумар оюн ишине, ошондой эле кумар ишин уюштурууга жана кумар оюн жайларын (букмекердик конторалар жана компаниялар, тотализаторлор) кармоого тыюу салынат. Мыйзам менен биринчи ирет кыргызстандыктардын жаш муунуна, кумар оюндар менен кызыккан адамдарга адеп жана психикалык абалына негативдүү таасир кылган шарттарды түзгөн негиздер жок болот. («Фабула»)

Кыргыз эли өзүнүн узак кылымдык тереңинде башка түрк элдери менен бирдикте орхон-эне-сай, уйгур, араб, латын жазуу системаларын колдонуп келген.

VI кылымдын орто ченинде (552-ж.) улуу түрк каганаты негизделет. Алардын бийлиги Орто жана Борбордук Азиядагы көптөгөн отурукташкан жана көчмөн элдерге тараган. Кыргыздардын бабалары да түрк каганатынын курамына кирген. Ошол байыркы түрк элдери орхон-эне-сай жазууларын колдонушкан. Бул жазуулар V–VIII кк. таандык, таралыш территориясы – Орхон, Эне-Сай дарыяларынын өрөөндөрү, Орто Азия, Чыгыш Түркстан аймактары. Жер аттарынан улам шарттуу түрдө ал байыркы түрк жазуусун орхон-эне-сай жазуулары дейбиз. Түрк жазуулары жөнүндөгү маалымат XVII кылымдан тарта илимде белгилүү болгон менен, XIX кылымдын акырында даниялык окумуштуу В. Томсен жана орус түркологу В. В. Радлов алгачкылардан болуп окуп, жазуунун түрк элдеринин улуу мурасы экендигин далилдеген. (А. Ж.)

III

«Акмат кызынын жанына келди.

– Эки автобус өтүп кетти! – деди кызы кектүү.

– Экөөбү? Тоспойсуңбу?!

– Тоспойсуңбу?! Өзү жатып алат да... Кызы ыйламысырады.

– Мейли, машине толуп атпайбы. – Акмат күлүп, кызын жооткотту.

– Баягы Акыл аял алган тура. Мына эми башталды. Катын алса, отун алат.

– Кайсы Акыл? – деди кызы таңдана. – Баягы сабак билбеген келесообу?

– Келесоо! Келесоо! Сабак билбесе эле, киши келесоо болуп калабы?

– Анан эмне экен? (Б. У.)

- — — — — Сүйлөмдүн ээси
 = = = = = Сүйлөмдүн баяндоочу
 ~ ~ ~ ~ ~ Аныктооч
 - - - - - Толуктооч
 - . - . - . Бышыктооч
 □ — Бир өңчөй мүчөлөр
 ○ — Бир өңчөй мүчөлөр тиешелүү болуп айтылган сүйлөм мүчөсү
 ⊙ — Бир өңчөй мүчөлөрдө колдонулуучу жалпылагыч сөздөр
 —┐ — Бир сүйлөм мүчөсүнүн же сүйлөмдүн экинчи сүйлөм мүчөсүнү же сүйлөмгө тиешелүүлүгү
 —> — Бир сөздүн, же сүйлөмдүн экинчи бир сөзгө же сүйлөмгө карата маанилик жана грамматикалык жактан багыныңкы абалда келиши, же тиешелүү болуп айтылышы
 [] — Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрү жана баш сүйлөм
 <—> — Сүйлөмдөгү сөздөрдүн же сүйлөмдөрдүн өз ара тең байланышта келиши
 () — Багыныңкы сүйлөм
 () = () — Бир өңчөй көп багыныңкылуу сүйлөмдөр
 () - () — Бир өңчөй эмес көп багыныңкылуу сүйлөмдөр
 () ≡ () — Бир өңчөй эмес көп багыныңкылуу сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмгө карата кыйыр байланышы
 () ≙ () — Бир өңчөй эмес көп багыныңкылуу сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмгө карата өз ара тең байланышы
 Тт — Тике сөз
 А — Тике сөздүн мурун колдонулган автордун сөзү (төл сөз)
 а — Тике сөздүн кийин же анын ортосунда колдонулган автордун сөзү

М. А. – *М. Абакиров*
У. А. – *У. Абдукаимов*
М. А. – *М. Абдукаримов*
Ж. А. – *Ж. Абдыкалыков*
Ш. А. – *Ш. Абдыраманов*
Ч. А. – *Ч. Айтматов*
А. А. – *А. Акматалиев*
Аб. А. – *Абдылдажан Акматалиев*
С. А. – *С. Акматбекова*
Ал. А. – *А. Ажымат уулу*
К. А. – *К. Акматов*
Б. Ал. – *Б. Алагушев*
 «АТ» – «Ала-Тоо» журналы
М. Ал. – *М. Алыбаев*
Б. А. – *Б. Алыкулов*
Бек. А. – *Б. Алымов*
А. Ар. – *А. Аралбай уулу*
 «Ас» – «Асаба» газетасы
 «АЖ» – «Ата журт» газетасы
М. А. – *М. Ауэзов*
М. Б. – *М. Байжиев*
Со. Б. – *С. Байгазиев*
Т. Б. – *Т. Байзаков*
Н. Б. – *Н. Байтемиров*
Ж. Б. – *Жусуп Баласагын*
К. Б. – *К. Баялинов*
К. Бей. – *К. Бейшебаев*
К. Бек. – *К. Бектенов*
В. В. – *В. Белинский*
Б. – *П. Бови*
Ка. Б. – *К. Бобулов*
Д. Бо. – *Д. Бокаччо*
М. Б. – *М. Борбугулов*
Б. Бор. – *Б. Боркеев*
Б. Б. – *Б. Босунбаев*
О. Б. – *О. Бөлөбалаев*
 «ВХТ» – «Бухарихадисттер
 (осуяттар) топтому»

В. В. – *В. Виноградов*
Ф. – *Вовенарг*
Ф. – *Ф. Вольтер*
Р. Г. – *Р. Гамзатов*
Г. – *В. Гете*
И. Г. – *И. Гончаров*
М. Г. – *М. С. Горбачев*
М. Г. – *М. Горький*
Б. Г. – *В. Грасиан*
А. Г. – *А. Грибоедов*
Д. – *Даниел*
Ө. Д. – *Ө. Даникеев*
Де. – *Демокрит*
 «ДС» – «Ден соолук» журналы
Н. Д. – *Н. Добролюбов*
А. Ж. – *А. Жакыпбеков*
Ат. Ж. – *А. Жакыпов*
А. Ж. – *А. Жалилов*
К. Ж. – *К. Жантөшев*
Д. Ж. – *Д. Жапаров*
К. Жа. – *К. Жапаров*
Ж. Ж. – *Ж. Жапиев*
Н. Ж. – *Н. Жаркынбай*
Жен. – *Жеңижок*
С. Жет. – *С. Жетимишев*
Са. Ж. – *С. Жигитов*
Жом. – *Жомок*
К. Жус. – *К. Жусубалиев*
С. Ж. – *С. Жусуев*
К. Ж. – *К. Жусупов*
 «ЗО» – «Залкар ойлор»
 «Зам.» – «Заман» газетасы
Иш каг. – *Иш кагаздарынан*
К. К. – *К. Каимов*
М. К. – *М. Калинин*
С. К. – *С. Каралаев*
Т. К. – *Т. Касымбеков*

Ш. К. – *Ш. Келдибекова*
Б. К. – *Б. Керимжанова*
Т. Кож. – *Т. Кожомбердиев*
 «Кызык. бот.» – «Кызыктуу
 ботаника»
Э. К. – *Э. Кылычев*
 «КМ» – «Кыргыз маданияты»
 газетасы
 «КР» – «Кыргыз руху» газетасы
 «КТ» – «Кыргыз туусу» газетасы
 «К» – «Кырчын» газетасы
Ле. – *Лессинг*
В. Л. – *В. И. Ленин*
 «ЛЖ» – «Ленинчил жаш» («Жаш-
 тык жарчысы») газетасы
Л. – *Лихтенберг*
Жу. М. – *Ж. Мавлянов*
С. Ма. – *С. Маймулов*
Мак. – *Макал*
Му. М. – *М. Мамыров*
К. М. – *К. Маркс*
 «М» – «Манас»
И. М. – *И. Мансуров*
Аб. М. – *А. Матисаков*
 «МТК» – «Миң түркүн кеңештер»
Т. М. – *Тоголок Молдо*
 «МГ» – «Мугалимдер газетасы»
Ж. М. – *Ж. Мукамбаев*
Мур. – *Мурас*
М. М. – *М. Мураталиев*
Н. сөз – *Накыл сөз*
Нас. – *Насаат*
 «Н» – «Нуска» газетасы
 «О» – «Обо» газетасы
К. О. – *К. Осмоналиев*
А. О. – *А. Осмонов*
О. Б. – *Осмонкул Бөлөбалаев*
М. О. – *М. Осмонкулов*
Н. О. – *Н. Островский*
С. Ө. – *С. Өмүрбаев*
К. Ө. – *К. Өмүрзаков*
А. Ө. – *А. Өмүрканов*
Ка. Ө. – *К. Өмүркулов*
Б. Пас. – *Б. Паскаль*
Г. П. – *Г. В. Плеханов*

А. П. – *А. С. Пушкин*
С. Р. – *С. Раев*
 «Рес.» – «Республика» газетасы
А. Р. – *А. Рыскулов*
Ж. С. – *Ж. Садыков*
Н. С. – *Н. Сайдуллаев*
К. С. – *К. Сактанов*
А. С. – *А. Салиев*
То. С. – *Т. Самудинов*
Б. С. – *Б. Сарногоев*
С. С. – *С. Сасыкбаев*
К. Сейд. – *К. Сейдакматов*
С. – *Сенека*
 «С» – «Семетей»
 «СК» – «Советтик Кыргызстан»
 газетасы
Бел. С. – *Б. Солтоноев*
А. Ст. – *А. Стамов*
С. С. – *С. Станалиев*
Т. Су. – *Т. Субанбеков*
Т. С. – *Т. Сыдыкбеков*
Таас. с – *Таасын сөз*
А. Та. – *А. Табалдиев*
Таб. – *Табышмак*
К. Т. – *К. Ташкенбаев*
М. Т. – *М. Тентимишев*
А. Т. – *А. Токомбаев*
Т. – *Токтогул*
А. Ток. – *А. Токтогулов*
Л. Т. – *Л. Толстой*
Э. Т. – *Э. Турсунов*
Ж. Т. – *Ж. Турусбеков*
Ул. – *Уламыш*
Б. У. – *Б. Усубалиев*
Т. У. – *Т. Үмөталиев*
А. У. – *А. Үсөнбаев*
 «У. С.» – *Учул сөз*
К. У. – *К. Ушинский*
А. Ф. – *А. Фадеев*
Ф. – *А. Фирдоуси*
Л. Ф. – *Л. Франс*
А. Фур. – *А. Фурманов*
Н. Х. – *Н. Хикмет*
Ц. – *Цицерон*
 «Ч» – «Чалкан» журналы

А. Ч. – А. Чойбекова
А. Ч. – А. Чоробаев
В. Ш. – В. Шукшин
М. Э. – М. Элебаев
«ЭрТ» – «Эр Төштүк»

С. Э. – С. Эралиев
«ЭТ» – «Эркин Тоо» газетасы
Э. Э. – Э. Эрматов
К. Э. – К. Эшмамбетов

МАЗМУНУ

Кыргыз адабий тили жана анын жергиликтүү
диалектилер менен карым-катышы.....3

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

§ 1. Тексттеги абзац жана микротеманын колдонулушу
(кайталоо).....7
§ 2. Тексттеги орундуу жана орунсуз
кайталоо (кеңейтип кайталоо).....12
§ 3. Сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору.....18
§ 4. Сүйлөмдөрдү байланыштыруунун
каражаттары.....23

КЕПТИН СТИЛДЕРИ

§ 5. Илимий стилге мүнөздүү тилдик каражаттар
(кайталоо).....28
§ 6. Публицистикалык стиль.....34
§ 7. Публицистикалык стилге мүнөздүү тилдик
каражаттар.....35
§ 8. Иш кагаздары.....40

КЕПТИН ТҮРЛӨРҮ

§ 9. Сүрөттөөнүн объектилери: жандуу, жансыз заттар,
орун, айлана-чөйрө, ал-абал.....44
§ 10. Ой жүгүртүү.....48
§ 11. V–VII класстарда өтүлгөн материалдарды
системалаштыруу жана жалпылоо.....54

СИНТАКСИС жана ПУНКТУАЦИЯ

Сөз айкашынын синтаксиси

§ 12. Сөз айкашы.....72
§ 13. Сөз айкашынын түрлөрү.....75

§ 14. Сөз айкашынын түгөйлөрүнүн байланышуу жолдору.....	82
§ 15. Бкташуу.....	83
§ 16. Таандык байланыш.....	86
§ 17. Башкаруу байланышы.....	89
§ 18. Ээрчишүү байланышы.....	91

СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ

§ 19. Сүйлөмдүн белгилери.....	101
§ 20. Сүйлөмдүн айтылышына карай бөлүнүшү.....	106

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ

§ 21. Жалаң жана жайылма сүйлөмдөр.....	115
§ 22. Кемтик сүйлөм.....	118
§ 23. Ээ жана анын түзүлүшү.....	128
§ 24. Баяндооч жана анын түрлөрү.....	132
§ 25. Ээ менен баяндоочтун арасына сызыкчанын коюлушу.....	135

АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨР

§ 26. Аныктооч.....	139
§ 27. Жандама мүчө.....	144
§ 28. Атоочтук түрмөктөрдүн аныктоочтук милдети.....	147
§ 29. Толуктооч жана анын түрлөрү.....	150
§ 30. Бышыктооч жана анын түрлөрү.....	157
§ 31. Чакчыл түрмөктөрдүн бышыктоочтук милдети.....	163
§ 32. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү.....	172
§ 33. Бир өңчөй мүчөлөрдүн байланышуу жолдору.....	176
§ 34. Бир өңчөй мүчөлөрдө коюлуучу тыныш белгилер.....	178
§ 35. Бир өңчөй жана бир өңчөй эмес аныктоочтор.....	181
§ 36. Бир өңчөй мүчөлөрдөгү жалпылагыч сөздөр.....	184
§ 37. Жалпылагыч сөздөрдө коюлуучу тыныш белгилер.....	187

Кеп маданияты.....	190
§ 38. Сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби.....	201

БИР ТУТУМДУУ СҮЙЛӨМДӨР

§ 39. Жалпы жактуу сүйлөм.....	217
§ 40. Белгилүү жактуу сүйлөм.....	221
§ 41. Белгисиз жактуу сүйлөм.....	224
§ 42. Жаксыз сүйлөм.....	227
§ 43. Атама сүйлөм.....	229

ЖЫЛ БОЮНЧА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ БЕКЕМДӨӨ ЖАНА БЫШЫКТОО

§ 44. Багыныңкы байланыштагы сөздөрдүн өз ара байланышуу жолдору.....	235
§ 45. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү.....	239
§ 46. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү.....	242
§ 47. Толук жана кемтик сүйлөмдөр, алардын өз ара байланышы.....	247
§ 48. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү, жалпылагыч сөз, аларда коюлуучу тыныш белгилери.....	251

О к у у б а с ы л м а с ы

А. Иманов, А. Кайбылдаев, А. Сапарбаев, Б. Усубалиев

Кыргыз тили

Синтаксис, II бөлүк

Орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби

Үчүнчү басылышы

Басманын редактору *С. Дуулатова*

Сүрөтчүсү *Б. Жайчыбеков*

Корректору *Д. Эстебесова*

Техн. редактору *В. Крутякова*

Компьютердик калыпка салган *У. Дуулатова*

Терүүгө 01.06.2016-ж. берилди. Басууга 15.08.2016-ж. кол коюлду.

Форматы 60x90 ¹/₁₆. Офсет кагазы № 1. «Мектеп» ариби.

Көлөмү 17,0 физ. басма табак. Нускасы 54 000. Заказ № 6.

«Билим-компьютер» басмасында даярдалды.

720000, Бишкек ш., С. Ибраимов көчөсү, 24/409

«Полиграфбумрессурсы» басмаканасында басылды.

720011, Бишкек ш., А. Сүйүнбаев көчөсү, 144/23.